

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 6 (294) 2014
листопад – грудень

Київ, 2014

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор), Руслан ГУЛА,
Іван КІСІЛЬ, Наталія МАКОВСЬКА, Сергій МИРОНЕНКО,
Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРИГ,
Валентина ПІСКУН, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Валерій СОЛДАТЕНКО,
Ніна ТОПШКО, Ярослав ФЕДОРУК, Микола ЦЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 6, 2014. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

- © Державна архівна служба України, 2014
- © Український інститут національної пам’яті, 2014
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2014

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Антоненко В. В.</i> Становлення бюджетів губернських і округових міст Української СРР на початку 1920-х рр.	7
<i>Горбатюк М. В.</i> Упровадження результатів науково-дослідної роботи УНДІАСД: проблеми та перспективи (аналіз анкетування державних архівних установ)	20
<i>Отамась І. Г.</i> Історія організації діловодства Черкаської області у 1920–1970-х рр.: джерела та історіографія	34
<i>Паламарчук Л. В.</i> Критерії оцінки систем керування базами даних державного архіву (на прикладі Центрального державного електронного архіву України)	46
<i>Палієнко М. Г.</i> Діяльність Київської археографічної комісії у контексті розвитку європейської археографії ХІХ – початку ХХ ст.	59
<i>Чайковський А. С.</i> Архівна справа України у 1938–1960 рр.	74

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Власенко С. І.</i> Документи ЦДАГО України з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка періоду Другої світової війни	92
<i>Воробей Р. Б.</i> Городові магістрати і ратуші в системі органів місцевого самоврядування у ХVІІІ–ХІХ століттях (за документами Державного архіву Чернігівської області)	103
<i>Грищенко А. С.</i> Реформування шкільної освіти середини ХХ ст. у пресі Київської області (за матеріалами газетного фонду Державного архіву Київської області)	109
<i>Касян Л. Г.</i> Постаць Миколи Бажана в проекції аудіовізуальних документів	117
<i>Крамар Ю. В.</i> Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період	132
<i>Погоріла Т. М.</i> Подяки Верховного Головнокомандувача за визволення України як історичне джерело (за матеріалами Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”)	141
<i>Степанчук О. П.</i> Т. Г. Шевченко у національній пам'яті української діаспори крізь призму пластових видань 1940–1960 рр. (за документами ЦДАЗУ) ..	153
<i>Шепелюк В. М.</i> Українське козацтво у творах живопису та графіки (з архівних зібрань ЦДАМЛМ України)	161
Фотодобірка. Шляхами визволення України. Упорядник <i>Любарська Л. В.</i>	165

Публікація архівних документів

<i>Гудим В. В.</i> Українська мова в діловодстві установ і підприємств Полтавщини у 20-х р. ХХ ст.	175
<i>Морозова А. В.</i> З епістолярію Г. М. Говзмана (листи до дружини та дітей із фронтів Великої Вітчизняної війни)	192
<i>Савченко Н. В.</i> Листи М. М. Коцюбинського у фондах ЦДАВО України	210

Архівна справа за кордоном

<i>Павельчик-Дура К.</i> Очерки по истории Государственного архива в Лодзи и его архивного фонда	214
--	-----

Інформація і рецензії

<i>Берковський В. Г.</i> З історії архівної думки в світі: нові підходи та дослідження	230
<i>Васильєв В. Ю., Водотика Т. С.</i> Комплексний погляд на проблему реформування адміністративно-територіального устрою України	236
<i>Гаранін О. Я., Кулешов С. Г.</i> Новий навчальний посібник з архівознавства	239

Виставки

<i>Кагальна М. В.</i> “Битва за Україну” (до 70-річчя звільнення України від нацистських загарбників)	243
<i>Ващук Л. В.</i> “Майдан. Простір гідності, свободи і єднання” (до 10-ї річниці Помаранчевої революції та річниці Революції гідності)	247

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Antonenko V. V.</i> The Establishment of Budgets of Provincial and Regional Cities of Ukrainian SSR at the Beginning of 1920-ies of 20 Century	7
<i>Horbatyuk M. V.</i> The Implementation of Results of Scientific and Research Work of the Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping: the Problems and Perspectives (the Analysis of Canvass of State Archival Institutions of Ukraine)	20
<i>Otamas I. H.</i> The History of Organization of Records Keeping in the Regions of Ukraine in 1920-1970 (on the Example of Cherkassy Region): the History and Historiography	34
<i>Palamarchuk L. V.</i> The Criteria of an Appraisal of the System of Data Bases Management of the State Archives on the Example of the Central State Electronic Archives of Ukraine	46
<i>Palienko M. H.</i> The Activity of the Kyiv Archeographical Commission in the Context of Development of European Archeography on the 19 – at the Beginning of 20 Century	59
<i>Chaikovskiy A. S.</i> The Archives of Ukraine in 1938-1960: to the History of Problem	74

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Vlasenko S. I.</i> The Documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine on the History of the Kyiv State University Named After T. H. Shevchenko of the World War II Period	92
<i>Vorobey R. B.</i> The Municipal Magistrates and Town Halls in the System of the Bodies of Self-Government on 18-19 Centuries (on the Documents of the State Archives of Chernihiv Region)	103
<i>Hryshchenko A. S.</i> The Reform of Secondary Education of the Mid of 20 Century in the Newspapers of the Kyiv Region (on the Documents of the Newspaper Fond of the State Archives of Kyiv Region)	109
<i>Kasiyan L. H.</i> The Figure of Mykola Bazhan in the Projection of Audio and Visual Documents	117
<i>Kramar Y. V.</i> The Cultural and Educational Life of the Jewish Community on Volyn Region in Interwar Days	132
<i>Pohorila T. M.</i> The Supreme Command Acknowledgements for Liberation of Ukraine as Historical Source (on the Documents of the Memorial Complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945”)	141
<i>Stepanchuk O. P.</i> T.H. Shevchenko in the National Memory of Ukrainian Diaspora through the Prism of the Plast Issues of 1940–1960 (on the Documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica)	153
<i>Shepelyuk V. M.</i> The Ukrainian Cossacks in the Painting and Graphics Works (on the Collections of the Central State Museum of Literature and Arts of Ukraine)	161
The Photo Collection. On the Ways of Liberation of Ukraine. Complier <i>Lyubarska L. B.</i>	165

Publication of archival records

<i>Hudym V. V.</i> The Ukrainian Language in the Records Keeping Process of Institutions and Enterprises of Poltava Region in 1920-ies of 20 century	175
--	-----

<i>Morozova A. V.</i> “... The Letters, as Memorial of Battle, as Chronicles of Filings We Will Read Again” (the Letters of H.M. Hovzman Addressed to His Wife and Children From the Fronts of the World War II)	192
<i>Savchenko N. B.</i> The Correspondence of M. Kotsyubynskyi in the Fonds of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine	210

Archival Affairs Abroad

<i>Pavelchik-Dura K.</i> The Essay on History of the State Archives in Lodz and Its Archival Holdings	214
---	-----

International Relations

<i>Berkovsky V. H.</i> On the History of the World Archival Thoughts: the New Approaches and Researches	230
<i>Vasiliev V. Y., Vodotyka T. C.</i> The Complex View on the Problem of Reforming of the Administrative and Territorial System of Ukraine	236
<i>Garanin O. Y., Kuleshov S. H.</i> The New Educational Manual on Archival Studying	239

Exhibitions

<i>Kahalna M. V.</i> “The Battle for Ukraine” (to the 70-th Anniversary of the Liberation of Ukraine from the Nazi Occupation)	243
<i>Vashchuk L. V.</i> “Maidan. The Territory of Dignity, Freedom and Unity “ (to the 10-th Anniversary of the Orange Revolution and the Anniversary of the Revolution of Dignity)	247

УДК 94(477):[336.14:352]“192”

В. В. АНТОНЕНКО

**СТАНОВЛЕННЯ БЮДЖЕТІВ ГУБЕРНСЬКИХ
І ОКРУГОВИХ МІСТ УКРАЇНСЬКОЇ СРР
НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.**

Досліджуються особливості становлення бюджетів українських міст на початку 20-х рр. ХХ ст. Простежуються основні чинники, які впливали на цей процес, аналізуються джерела наповнення та соціально-економічні пріоритети видатків перших міських бюджетів УСРР доби нової економічної політики.

Ключові слова: міські бюджети; Управління місцевих фінансів; прибутки; видатки; губернські й округові міста УСРР.

Дослідження особливостей становлення і функціонування міських бюджетів Української СРР 1920-х рр. має як науково-теоретичне, так і практичне значення. З одного боку, бюджети українських міст доби непу ще не стали об'єктом окремого наукового дослідження. З іншого – актуальність дослідження проблеми диктується нинішніми соціально-економічними реаліями: в Україні все ще триває процес формування національної фінансової системи, на порядку денному – реформа місцевого самоврядування, перебудова комунальної галузі економіки, а все це безпосередньо пов'язано з функціонуванням міських бюджетів. У пошуках розв'язання цих питань науковці звертаються до історичного минулого, досвід і уроки якого можуть стати у пригоді на сучасному етапі українського державотворення.

Історіографія цієї теми досить фрагментарна. У 20-х рр. ХХ ст. у контексті розгляду проблем і перспектив місцевих фінансів її торкалися, власне, самі теоретики і практики бюджетного будівництва: С. Котляревський, М. Сірінов, А. Шмідт¹ та ін. Безпосередньо міським бюджетам були присвячені роботи Л. Веліхова, Т. Соснового, М. Танатара². Радянські дослідники 1930–1990-х рр. фактично оминали цю складну соціально-економічну проблему, згадуючи про неї лише в контексті вивчення грошової реформи 1922–1924 рр. Аж до початку ХХІ ст. ніхто з

---

* *Антоненко Вікторія Володимирівна* – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, архівіст І категорії відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

науковців не брався за дослідження означеної теми. В сучасній українській історіографії її певною мірою В. Жмака та О. Чеберяко³.

Деяке відновлення ринкових методів господарювання, що розпочалося з проголошенням нової економічної політики в березні 1921 р., створило сприятливі умови для відродження кредитно-грошової системи, формування радянського бюджету на різних рівнях. Децентралізація економічно-господарських відносин супроводжувалася аналогічними процесами й у фінансовій сфері, що передбачало створення губернських, повітових/округових, міських і волосних бюджетів. Становлення й практичне функціонування міських бюджетів УСРР 1920-х рр., які безпосередньо є предметом цього дослідження, розпочалося із розмежування функцій і повноважень радянських органів влади в центрі і на місцях, упорядкування нормативно-законодавчої бази місцевих фінансів загалом. На початку 1920-х рр. з'явилися низка постанов і декретів ВУЦВК і РНК УСРР, "Тимчасове положення про місцеві фінанси", які заклали нормативно-правові основи функціонування міських бюджетів. Попри це, вперше повністю самостійні бюджети українські міста змогли вибудувати лише в 1923/24 бюджетному році. Окрім юридичного оформлення, їх становлення в УССР на початку 20-х рр. XX ст. залежало також від низки інших чинників.

Негативно на справі формування міських бюджетів позначилася відсутність на місцях спеціальних відомств, покликаних порядкувати цією сферою. Вся робота, що стосувалася місцевого бюджету, виконувалася відповідними фінансовими відділами разом із низкою інших завдань, а це не давало можливості зосередити увагу на організації міських фінансів⁴. З огляду на це, в серпні 1922 р. у складі управління Уповноваженого Народного комісаріату фінансів РСФРР при РНК УСРР (далі – Уповнаркомфін) було утворене спеціальне Управління місцевого бюджету (пізніше – Управління місцевих фінансів), що складалося з двох відділів: кошторисного та місцевих податків, зборів і доходів⁵. Згідно з "Положенням про Управління місцевого бюджету", що було затверджене 6 вересня 1922 р., на новостворене відомство покладалися підготовка і розробка всіх нормативно-законодавчих актів стосовно місцевих фінансів; керівництво, інструктування та ревізія всіх місцевих фінансових органів в УСРР стосовно їхньої діяльності у бюджетній сфері; перевірка та розгляд усіх місцевих кошторисів, складання висновків щодо їх дефіцитності тощо⁶. Окрім головного відомства, відповідні управління утворювалися у складі губернських фінвідділів⁷. З появою згаданого Управління справа покращилася, однак вже через півроку в його функціонуванні проявилася інша проблема – необхідність чіткого розмежування обов'язків і повноважень цього відомства з Податковим управлінням НКФ УСРР. 26 березня 1923 р. на засіданні малої колегії Уповнаркомфіну було прийнято рішення передати адмі-

ністрування всіх місцевих податків і зборів, а також держподатків, які зараховуються до місцевого бюджету, Податковому управлінню в центрі та на місцях, а порядкування місцевими прибутками залишити в Управлінні місцевих фінансів⁸. Утворення спеціального відомства та його органів на місцях сприяло налагодженню більш організованого функціонування системи місцевих бюджетів, їх поділу на губернські, повітові, міські й волосні, а також упорядкуванню процесу їх складання і виконання.

Значною проблемою на шляху до самостійного становлення міських бюджетів було прагнення губерній зберегти централізацію своїх фінансів. Незважаючи на те, що диференціація місцевих бюджетів була передбачена ще декретом “Про місцеві кошториси” від 10 грудня 1921 р., на практиці цього втілено не було. Згідно з повідомленнями Управління місцевих фінансів упродовж січня–вересня 1922 р. лише в трьох із дванадцяти губерній – Подільській, Полтавській та Харківській – були виділені бюджети губцентру⁹. Однак наявні архівні матеріали не дають можливості достатньо повно простежити їх формування. Оперувати певними цифрами можемо тільки стосовно столиці УСРР. Так, за друге півріччя 1921/22 бюджетного року прибутки м. Харкова склали 265,8 тис. крб. 57,7% цих коштів надійшло до бюджету з підприємств і промислів у межах міста, 22,7% – становили прибутки з міського майна, 12,5% – з місцевих податків і зборів. Видатки бюджету міста за цей період становили 274,8 тис. крб. Більшість коштів було витрачено на відбудову й утримання комунального господарства – близько 77,2%, на освіту ж та охорону здоров’я було затрачено відповідно 8,2% і 11% міського бюджету¹⁰.

Як показала практика 1921/22 р., реально діючими в цей час були лише бюджети губерній¹¹. Ситуація з формуванням міських бюджетів обговорювалася на засіданнях Державної планової комісії при РНК УСРР (далі – Укрдержплан), де дійшли висновку, що виділення окремих бюджетів доцільно тільки для губернських центрів і міст з населенням більше 50 тис. осіб¹² (станом на 1923 р. таких міст в УСРР було шістнадцять, в тому числі – адміністративні центри губерній і найбільші округові міста). Однак на Всеукраїнській фінансовій нараді було прийнято рішення на 1922/23 бюджетний рік обмежитися складенням самостійного кошторису тільки для губернських міст, для решти ж – виділення окремого бюджету було визнано передчасним¹³.

Під час формування річного бюджету на 1922/23 р. було проведено розмежування витрат у загальногубернському бюджеті. Так, до бюджету губміста було внесено утримання установ радянських органів влади, комунального господарства і комунальних підприємств, видатки на благоустрій міста, матеріальне забезпечення лікувально-санітарних, навчальних, культурно-освітніх закладів, які знаходяться на терито-

рії міста, витрати на ремонт казарм та утримання військових частин, міської міліції і частин Державного політичного управління УСРР¹⁴. Незважаючи на резолюції Укрдержплану та Всеукраїнської фінансової наради, окремі кошториси губміста були розроблені тільки Катеринославською, Київською, Полтавською і Харківською губерніями. Для прикладу, бюджет 150-тисячного м. Катеринослава (нині – м. Дніпропетровськ) у 1922/23 р. становив 670,9 тис. крб., 85-тисячного м. Полтави – 455,6 тис. крб. Переважну частину доходів склали прибутки від підприємств і промислів місцевого господарства – 36% і 53% відповідно, від міського майна – 24% і 13%. Місцеві податки і збори привнесли до міських бюджетів відповідно 7% і 4%. Близько третини бюджету м. Катеринослава склали відрахування і надбавки до державних податків, тоді як м. Полтави – дотації із держбюджету та спеціального губфонду. Аналіз видаткової частини згаданих кошторисів засвідчує, що найбільше коштів м. Катеринослава і м. Полтави було спрямовано на утримання комунального господарства – відповідно 60% і 48%. Витрати на освіту становили 14% і 16%, на охорону здоров'я – 8,5% і 14%, а на соціальне забезпечення – по 3%¹⁵. Бюджет м. Києва, в якому мешкало у 2,5 рази більше людей, ніж у м. Катеринославі, і у 4,5 рази більше, ніж у м. Полтаві, становив 2 722,1 тис. крб. З них 53,5% призначалося на утримання комунального господарства, 12% – на освіту, 10,6% – охорону здоров'я, 2% – на соціальне забезпечення тощо¹⁶.

У циркулярі “Про упорядкування складання і проведення місцевих бюджетів” від 13 січня 1923 р. Управління місцевих фінансів при Уповнаркомфіні наполегливо рекомендувало решті губерній, які чи то внаслідок “неправильного розуміння значення сучасної структури місцевого бюджету”, чи як тимчасовий захід допустили укладання на 1-й квартал 1922/23 р. лише загальногубернського кошторису, з 2-го кварталу перейти до організації міських бюджетів¹⁷. Проте, завдання центру не було виконано. Уряд неодноразово повертався до розгляду цієї проблеми упродовж поточного бюджетного періоду. Так, об'єднане засідання РНК УСРР та представників губвиконкомів, що відбулося 11 квітня 1923 р., постановило “запропонувати” всім губвиконкомам приступити з 4-го кварталу до виокремлення бюджету губернських і повітових центрів¹⁸. Зрештою, за підсумками 1922/23 бюджетного року бюджети губернських і повітових/округових міст були виокремлені тільки у п'яти губерніях – Катеринославській, Подільській, Полтавській, Харківській та Чернігівській. Решта губерній або ж не здійснили диференціацію губернського бюджету, або ж не надали відповідних відомостей до Управління місцевих фінансів. Наслідком такої централізації став нераціональний і не зовсім справедливий розподіл коштів між різними бюджетними одиницями: губцентри забагато брали для

себе і занадто мало виділяли для повітів, аналогічна ситуація спостерігалася також із перерозподілом коштів усередині повіту¹⁹.

Деяку нестабільність у процес складання і виконання міських бюджетів унесли адміністративно-територіальні зміни початку 1920-х рр.: 16 жовтня 1922 р. третя сесія ВУЦВК затвердила перехід до триступеневої системи поділу УСРР. Тоді ж було ліквідовано створені в ході громадянської війни Кременчуцьку, Миколаївську та Запорізьку губернії²⁰. В результаті проведеної упродовж 1922–1923 рр. реформи кількість губерній (а разом – і губцентрів) скоротилася з 12 до 9, а замість 102 старих повітів було створено 53 округи. Затвердження переліку округових міст відбулося на засіданнях Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК 31 січня та 9 лютого 1923 р.²¹. Загалом проведена реформа була визнаною успішною. Однією з переваг нової системи районування було скорочення адмінпарату й відповідно коштів на його утримання. Однак невдовзі оптимізм поступився місцем визнанню численних хиб і прорахунків у реформуванні²². Різні підходи до реалізації реформи в регіонах, відсутність стабільних територіальних бюджетних одиниць, а ще той факт, що локальні зміни адміністративно-територіального характеру не завжди узгоджувалися з центром²³, також уплинули на становлення міських бюджетів УСРР на початку 1920-х рр. Окрім того, районування, не прив'язане до конкретних кошторисних періодів, змінювало не лише територію та центри бюджетних одиниць, але й об'єм їх прибутків і видатків, що вносило деяку дезорганізацію у процес як складання, так і виконання бюджету.

Ще однією проблемою на шляху становлення міських бюджетів було безсистемне перенесення витрат з державного бюджету на місцевий, що, зазвичай, не узгоджувалося з кошторисними періодами і не передбачало компенсації у вигляді нових джерел доходів. Окрім того, часто передача нових видатків відбувалася у системі окремих наркоматів, або ж самі виконкоми змушені були за рахунок власних коштів утримувати установи, які мали фінансуватися із державного бюджету. В результаті цього “ламалися” і перебудовувалися квартальні бюджети, що не могло не впливати на загальнорічні підсумки виконання місцевих кошторисів. Така ситуація зумовила необхідність унесення змін до постанови ВУЦВК “Про передачу видатків із загальнодержавного бюджету до місцевих” від 2 жовтня 1922 р. Так, в однойменному декреті від 2 липня 1923 р. підтверджувалася недопустимість передачі нових витрат на місцевий бюджет без спеціальних постанов з цього приводу ВУЦВК і РНК УСРР. При цьому встановлювалися й можливі терміни передачі: з початку бюджетного періоду або, як виняток і за обов'язкової згоди губернських виконкомів, з початку кварталу²⁴.

Функціонування міських бюджетів УСРР на початку 1920-х рр. ускладнювалося також відсутністю стабільної валюти як твердого ви-

міру прибутково-видаткових кошторисів. Спочатку РНК РСФРР постановив обов'язкове виконання всіх бюджетних операцій у довоєнних карбованцях²⁵, але вже в березні 1922 р. це рішення було скасовано, натомість установлювалися розрахунки в радянських знаках²⁶. Однак швидке знецінення радзнаків призводило до дефіцитності бюджетів, для покриття чого використовувалася грошова емісія. Важливою умовою для побудови бездефіцитного “твердого” бюджету й стабілізації фінансової системи загалом став пошук нової форми вартісного виміру, нової грошової одиниці²⁷. У ході проведення грошової реформи 1922–1924 рр. поряд з радянськими знаками в обіг вводилися червінці. Це зумовило певні суперечки стосовно питання, в якій валюті виконувати розрахунки бюджету: Укрдержплан наполягав на використанні червінця, Управління місцевих фінансів при НКФ УСРР вважало доцільним формувати кошториси в радянських карбованцях²⁸. Зрештою, перемога лінія НКФ УСРР.

Тривалий час також не вирішеним залишалося питання комунального бюджету та принципу його входження до міської каси. Згідно з “Положенням про управління комунальним господарством”, затвердженим РНК УСРР 12 липня 1922 р., передбачалося, що кошторис міського комунального господарства входить у загальний бюджет своїм сальдо і є лише додатком до нього²⁹. Саме цю лінію – фінансової самостійності органів комгоспу – цілеспрямовано проводили чиновники Укрдержплану, натомість у НКФ УСРР наполягали на включенні їх прибутків і видатків до міського бюджету брутто. Засідання колегії Уповнаркомфіну, що відбулося 9 жовтня 1922 р., постановило вимагати від комунальної секції Укрдержплану переглянути рішення стосовно цього питання, апелюючи до того, що їх позиція суперечить діючому законодавству у сфері місцевих фінансів, в першу чергу – принципу “єдності каси”³⁰. Окреслена суперечка не знайшла вирішення упродовж 1922/23 бюджетного року. НКФ УСРР неодноразово акцентував увагу місцевих виконкомів на неприпустимості відокремлення у фінансовому плані комунальних чи будь-яких інших їх відділів, проте міськкомгоспи продовжували ухилятися від входження у загальноміський бюджет своїми бюджетами брутто³¹.

Проблема функціонування комунального бюджету на початку 1920-х рр. ускладнювалася ще й тим, що місцеве господарство після війни було розпорошене, необліковане, ресурси бюджетних одиниць, покликані забезпечувати наповнення місцевого бюджету, не були повністю виявлені. Щоб скласти уявлення про загальний стан комунального господарства і його рентабельність, за вказівкою РНК УСРР при Уповнаркомфіні була створена спеціальна комісія, якій доручалося проведення фінансово-економічного обстеження губернських міст України. Його програма передбачала дослідження структури міського

комгоспу, аналіз його бюджету, облік комунальних підприємств, житлового і земельного фонду, а також необхідних робіт із благоустрою³². Із завершенням обстеження губернських міст Комісія мала здійснити за цією ж програмою облік місцевого господарства округових центрів³³. Станом на 1923 р. роботи з фінансово-економічного обстеження міст ще не були завершені³⁴. Попри це, у 1923/24 бюджетному році Укрдержплан і НКФ УСРР досягли певного консенсусу щодо комунального бюджету: комгоспи входили в бюджет бруто своїми доходами і витратами, однак, за умови переведення на госпрозрахунок, їх окремі підприємства отримували дозвіл входити в міський бюджет лише своїм сальдо³⁵.

Незважаючи на наявну нормативно-правову базу, певні ускладнення у процес складання і виконання міських бюджетів вносила відсутність досить чіткого законодавства, яке б регулювало взаємовідносини між бюджетними одиницями, сприяло розмежуванню їх бюджетних і майнових прав. Необхідність розроблення окремої номенклатури міських прибутків і видатків обговорювалася наприкінці липня 1923 р. на засіданні спеціальної секції з місцевого бюджету на III Всеукраїнському фінансовому з'їзді³⁶. Через кілька місяців, у вересні 1923 р., на засіданні Малої Ради Народних Комісарів УСРР, була заслухана доповідь про підсумки і перспективи побудови міських бюджетів. Тоді ж прийнято рішення встановити точний об'єм та номенклатуру прибутків і видатків міських бюджетів за принципом найповнішого охоплення усіх потреб міста та його доходних можливостей. На НКФ УСРР покладалася розробка проекту відповідної постанови (при узгодженні з усіма зацікавленими відомствами та Укрдержпланом), а НКВС УСРР доручалося прискорити розробку Положення про міські ради та їх бюджетні права³⁷. Своє бачення щодо складання видаткової і доходної частин міського бюджету подавало безпосередньо й Управління місцевих фінансів. Один із консультантів відомства А. Шмідт пропонував включити до видатків витрати на утримання місцевих радянських органів, комунального господарства в межах міста, на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення його жителів, міський транспорт, промислові підприємства і сільськогосподарські землі, що входять до міської межі. Джерелами наповнення міських бюджетів він визначав прибутки від комунальних підприємств загального користування; оренди промислових, торговельних, транспортних, сільськогосподарських та ін. підприємств у межах міста; міських земель, місцевого майна й оброчних статей; закладів і установ, утримання яких покладено на кошти міста; місцевих податків і зборів³⁸. Попри резолюцію РНК УСРР та наявні напрацювання у сфері місцевих фінансів, окреме положення про міські бюджети на початку 1920-х рр. так і не з'явилося.

Вищезгадані чинники значно ускладнювали процес становлення міських бюджетів в УСРР. Та незважаючи на це, складаючи річні

кошториси напередодні 1923/24 бюджетного року, всі губернії, крім Одеської та частково Волинської, виділили бюджети губернських і округових міст. Кошториси заштатних міст були сформовані тільки в Харківській губернії. Основні фінансові документи решти українських міст і селищ міського типу ще знаходилися на стадії формування.

Бюджети губцентрів акумулювали в собі 34,22% губернських доходів³⁹. Обсяги міських кошторисів головним чином залежали від економічного потенціалу міст. Серед губернських міст найбільший бюджет мали м. Харків – 14,4 млн крб. (це майже половина від загальної суми бюджетів губміст), потім м. Київ – 9,4 млн крб., м. Катеринослав – 3,3 млн крб., м. Полтава – 1,7 млн крб. і м. Житомир – 1,1 млн крб. Прибутки адміністративних центрів Донецької (м. Бахмут), Подільської й Чернігівської губерній становили менше 1 млн крб. Основним джерелом бюджетного наповнення, як і попереднього року, були доходи від комунального сектору. Іншу вагому частину прибутків губернських міст УСРР у 1923/24 р. становили надходження фіскального характеру: в першу чергу – надбавки до державних податків, а також місцеві податки і збори (табл. 1) (ця та інші таблиці складені автором за статистичними матеріалами⁴⁰).

Табл. 1

**Прибутки губернських міст Української СРР за 1923/24 р.
(у тис. крб.)**

	Комгосп	Місцеві податки і збори	Відрахування і надбавки до держ. податків	Займи, позики, дотації	Інші прибутки	Всього
Житомир	653,2	56,1	200,1	172,4	21,8	1 103,6
Бахмут	570,4	62,3	320,4	12,4	14,6	980,1
Катеринослав	2 451,9	177,7	520,0	-	182,2	3 331,8
Київ	4 222,6	521,2	3 632,6	5,7	1 014,7	9 396,8
Вінниця	343,2	37,8	268,9	9,9	61,9	721,7
Полтава	885,5	102,0	453,2	131,1	92,2	1 664,0
Харків	13 048,0	828,9	-	238,7	278,5	14 394,1
Чернігів	290,3	18,8	191,1	51,9	21,3	573,4
Всього	22 465,1	1 804,8	5 586,3	622,1	1 687,2	32 165,5

З іншого боку, саме губернські центри споживали найбільшу кількість бюджетних коштів, призначених для задоволення потреб губер-

ній. Зокрема, в середньому 33,9% видатків загальногубернських бюджетів припадало на губміста. Хоча загалом ця цифра значно коливалася: від 13% у Чернігівській губернії до 62% – у Харківській. Видаткова частина міських бюджетів залежала від наявності адміністративно-управлінських структур, об'єктів господарювання та мережі соціально-культурних установ. При цьому витрати на комунальне господарство значно переважали видатки на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення міського населення. Категорію “інші витрати” склали кошти, спрямовані на утримання міліції – 981,1 тис. крб., погашення заборгованості за попередні роки – 674,2 тис. крб., відрахування до запасного фонду – 664,2 тис. крб., утримання адміністративних установ міст – 131,3 тис. крб. і органів юстиції – 112,8 тис. крб. та ін. (табл. 2).

Табл. 2

**Видатки губернських міст Української СРР у 1923/24 р.
(у тис. крб.)**

	Комгосп	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальне забезпечення	Інші витрати	Всього
Житомир	604,2	244,1	22,8	60,6	151,7	1 083,4
Бахмут	257,2	52,3	10,7	-	43,6	363,8
Катеринослав	2 076,8	1 166,4	289,2	97,6	256,5	3 886,5
Київ	3 401,6	1 371,7	756,0	151,8	1 699,0	7 380,1
Вінниця	203,0	182,3	92,0	7,3	212,8	697,4
Полтава	937,2	296,1	130,8	33,1	130,9	1 528,1
Харків	10 428,3	1 457,9	762,0	422,8	1 358,5	14 429,5
Чернігів	185,6	108,6	41,3	30,4	41,1	407,0
Всього	18 093,9	4 879,4	2 104,8	803,6	3 894,1	29 775,8

Бюджет округових міст УСРР у 1923/24 р. був утричі менший порівняно з губернськими центрами. Їх частка в загальногубернському кошторисі складала лише 11,23%⁴¹. При цьому найбільше коштів мали бюджети окрцентрів Донецької губернії – 2 533,8 тис. крб., Полтавської губернії – 1 875,8 тис. крб., Київської – 1 582,8 тис. крб. та Катеринославської – 1 516,8 тис. крб. У решті губерній загальний обсяг бюджетів округових міст становив менше, ніж 1 млн крб. Найбільшу групу їхніх прибутків склали неподаткові доходи – від комунальних підприємств та міського майна (табл. 3).

Табл. 3

**Прибутки округових міст Української СРР у 1923/24 р.
(у тис. крб.)**

	Комгосп	Місцеві податки і збори	Відрахування і надбавки до держ. податків	Займи, позики, дотації	Інші прибутки	Всього
Донецька	1 352,4	355,7	705,2	13,2	107,3	2 533,8
Катеринославська	1 164,6	142,1	162,4	4,7	43,0	1 516,8
Київська	668,5	87,6	782,7	4,5	39,5	1 582,8
Подільська	218,8	61,2	287,6	13,0	57,6	638,2
Полтавська	1 419,1	198,9	21,4	105,5	130,9	1 875,8
Харківська	691,5	88,3	3,0	28,6	13,8	825,2
Чернігівська	265,4	39,7	269,6	0,3	15,2	590,2
Всього	5 780,3	973,5	2 231,9	169,8	407,3	9 562,8

На округові центри припадало в середньому лише 10,3% видатків загальногубернських кошторисів. Якщо комунальне господарство приносило в бюджети окрім близько 60% його коштів, то витрати на його утримання становили близько 48%. Таким чином, усюди комгоспи округових міст покривали власні видатки власними ж доходами. Найбільше коштів упродовж 1923/24 р. було вкладено в обслуговування і розвиток міського господарства Полтавської губернії, а найменше – Чернігівської. Близько 26% бюджетних коштів округові міста спрямували в освітню галузь і 11% – на охорону здоров'я, причому найбільшу суму на це затратили в Донецькій губернії. На другому і третьому місці за цими показниками видатків – відповідно Катеринославська і Київська губернії. Найгірша ситуація склалася із соціальним забезпеченням, про яке або взагалі забували (як у Донецькій губернії), або ж виділяли надзвичайно мізерну суму. Ця стаття витрат у бюджеті окрім становила лише 0,9%. Враховуючи, що станом на 1923 р. в округових центрах УСРР мешкало 2 437,3 тис. чол.⁴², то на кожну людину приходилося 3 коп. (табл. 4).

Табл. 4

**Видатки округових міст Української СРР у 1923/24 р.
(у тис. крб.)**

	Комгосп	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальне забезпечення	Інші витрати	Всього
Донецька	839,4	734,8	260,7	-	409,0	2 243,9
Катеринославська	731,9	371,5	186,3	12,3	137,2	1 439,2
Київська	483,7	357,4	170,6	13,6	157,4	1 182,7
Подільська	186,7	162,7	65,8	27,1	177,4	619,7
Полтавська	1 266,0	378,1	89,3	14,4	157,5	1 905,3
Харківська	471,0	203,1	131,1	9,1	55,8	870,1
Чернігівська	179,2	74,1	51,3	2,7	125,0	432,3
Всього	4 157,9	2 281,7	955,1	79,2	1 219,3	8 693,2

Аналізуючи фінанси міст у 1923/24 р. відповідно до кількості бюджетних коштів на одного міського жителя, в середньому по УСРР отримуємо 18,6 крб. у рік. Однак, у різних губерніях ця цифра коливалася залежно від обсягу міських бюджетів і кількості населення в таких межах: у Харківській губернії – 39,26 крб., Волинській – 20,71 крб., Одеській – 16,72 крб., Київській – 16,64 крб., Полтавській – 15,7 крб., Подільській – 15,55 крб., Катеринославській – 14,06 крб., Донецькій – 10,78 крб. та Чернігівській – 9,25 крб. відповідно⁴³.

Підсумки 1923/24 бюджетного року продемонстрували, що міські бюджети УСРР у цілому покривали свої витрати своїми ж доходами. Виняток серед губернських центрів склали бюджети міст Катеринослава і Харкова, а серед округових – міст Полтавської і Харківської губерній. При цьому майже всі міста отримували позики і дотації. Найбільш дотаційними серед губцентрів були бюджети міст Харкова, Житомира і Полтави. Понад 60% дотацій, виділених для округових міст, були спрямовані в міські бюджети Полтавської губернії. Найменше додаткових коштів для покриття бюджетних витрат використали міста Київ та Вінниця, а серед округових центрів – окрміста Чернігівської, Київської та Катеринославської губерній. Незважаючи на наявність дефіциту, займи, позики і дотації становили лише 1,93% в бюджеті губернських і 1,77% в бюджеті округових міст.

Таким чином, перехід до непу створив сприятливі умови для організації й розвитку місцевих, а серед них – і міських фінансів. Уже на початку 1920-х рр. були закладені нормативно-правові основи їх

функціонування. Однак, практичне становлення міських бюджетів УСРР відбувалося досить повільно, оскільки ускладнювалося низкою чинників: недостатньою кількістю відповідних фахівців на місцях; відсутністю стабільної валюти як твердого виміру бюджету; прагненням губерній до надмірної централізації фінансів; випадками безсистемної передачі нових видатків; нестійким адміністративно-територіальним районуванням країни; дискусіями навколо питання про фінансову самостійність комунального бюджету та ін. Уперше самостійні бюджети українських міст – передусім губернських та округових центрів – було сформовано у 1923/24 р. Досвід їх виконання показав, що за питомою вагою прибуткової частини вони були бюджетами комунальними. Надходження податкового характеру до них були незначні. Водночас комунальне господарство було й основним об'єктом бюджетного фінансування. Асигнування ж на розвиток соціально-культурної сфери не належало до пріоритетів бюджетних видатків українських міст початку 1920-х рр.

¹ *Котляревский С.* Бюджет и местные финансы / С. Котляревский. – Москва: Экономическая жизнь, 1926. – 145 с.; Сиринов М. Местные финансы / М. Сиринов. – Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1926. – 215 с.; Шмидт А.К. Местный бюджет Украины / А.К. Шмидт // Господарство України. – 1929. – № 7–8. – С. 17–32.

² *Велихов Л. А.* Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1928. – 468 с.; *Сосновий Т.* Система городского бюджета на Украине / Т. Сосновий // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 56–62; *Танатар М.* Финансы коммунального хозяйства Украины / М. Танатар // Хозяйство Украины. – 1928. – № 3. – С. 125–135.

³ *Жмака В. М.* Прибуткові частини бюджетів міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст. / В. М. Жмака // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVIII–XXXIX. – С. 21–33; *Чеберяко О.* Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування / О. Чеберяко. – Київ: Нілан-ЛДТ, 2012. – 438 с.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 30, оп. 1, спр. 1273, арк. 1–28.

⁵ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 419–420.

⁶ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 721, арк. 15–18.

⁷ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 714, арк. 95–104.

⁸ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 714, арк. 146.

⁹ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 312.

¹⁰ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 306а.

¹¹ *Чеберяко О.* Бюджетна система в УСРР 1920-х рр... – С. 198.

¹² ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 404.

¹³ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 387.

¹⁴ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 721, арк. 33 і зв.

¹⁵ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 722, арк. 10.

¹⁶ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 722, арк. 23.

¹⁷ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 282, арк. 85–88.

¹⁸ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 290, арк. 169.

- ¹⁹ Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ в связи с общим состоянием народного хозяйства УССР. – Харьков: НКФ УССР, 1924. – С. 43.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 721, арк. 92.
- ²¹ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 714, арк. 89–94.
- ²² *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 10. – С. 83–84.
- ²³ *Сагач О.* З історії створення Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та здійснення політико-адміністративного реформування УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. Сагач // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів, 2009. – № 4. – С. 122.
- ²⁴ Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ... – С. 36.
- ²⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – Москва: Управление делами Совнаркома СССР, 1950. – Арт. 75, 127.
- ²⁶ Там само. – Арт. 310.
- ²⁷ *Чеберяко О.* Бюджетна система в УСРР 1920-х рр... – С. 168.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 433.
- ²⁹ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 741, арк. 121–122.
- ³⁰ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 723, арк. 331.
- ³¹ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 282, арк. 85–88; арк. 120.
- ³² Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 724, арк. 133–139.
- ³³ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 724, арк. 147.
- ³⁴ Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ... – С. 35.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 740, арк. 181–183.
- ³⁶ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 740, арк. 184–186.
- ³⁷ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 290, арк. 294.
- ³⁸ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 727, арк. 19–20.
- ³⁹ Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 1273, арк. 37 зв.
- ⁴⁰ *Мышкис В. С.* Местный бюджет Украины / В. С. Мышкис. – Харьков: ЦСУ УССР, 1925. – С. 40–47.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1273, арк. 37 зв.
- ⁴² Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. – Харків: ЦСУ ЦСРР, 1929. – С. 8.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1273, арк. 43.

Исследуются особенности становления бюджетов украинских городов в начале 20-х гг. ХХ в. Прослеживаются основные факторы, влияющие на этот процесс, анализируются источники наполнения и социально-экономические приоритеты расходов первых городских бюджетов УССР периода новой экономической политики.

Ключевые слова: городские бюджеты; Управления местных финансов; доходы; расходы; губернские и окружные города УССР.

The article researches the peculiarities of establishment of budgets of Ukrainian cities at the beginning of the 1920-ies of 20 century. The author shows the main factors that influenced this process, analyses the sources of filling and social and economic priorities of costs of the first municipal budgets of Ukrainian SSR of the times of new economic policy.

Key words: the municipal budgets; the Department of local finances; the income; the costs; the provincial and regional cities of Ukrainian SSR.

УДК 930.25(477)

М. В. ГОРБАТЮК*

**УПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ
РОБОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО
ІНСТИТУТУ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
(аналіз анкетування державних архівних установ)**

Розглянуто основні наукові підходи до визначення поняття “впровадження науково-дослідних робіт” та нормативно-правові документи, що регулюють цей процес. На основі даних анкетування усіх державних архівів України (центральных, галузевих та обласних) проаналізовано їх готовність до роботи з науковими та методичними розробками УНДІАСД, наданими у цифровому (електронному) форматі, визначено рівень їх потреби у консультативній допомозі (за видами) в ході впровадження НДР. Водночас з’ясовано рівень забезпеченості співробітників державних архівів доступом до мережі Інтернет, оцінено вплив наукових розробок УНДІАСД на розвиток архівної справи.

Ключові слова: науково-дослідна робота (НДР); упровадження.

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) є провідною науковою установою у системі державних архівних установ України. Відповідно до статуту УНДІАСД головною метою його діяльності є проведення науково-теоретичних та нормативно-методичних досліджень у галузі архівної справи та документознавства в Україні. Одними із найбільш важливих напрямів діяльності УНДІАСД є здійснення теоретичних та прикладних досліджень із проблем архівознавства, документознавства і нормативне, організаційно-методичне та інформаційно-аналітичне забезпечення державних архівних установ системи Укрдержархіву. Від часу свого заснування і ось уже 20 років УНДІАСД здійснює прикладні науково-дослідні та науково-методичні розробки, які передбачають насамперед одержання нового наукового продукту, що має практичне значення.

Але, як показує досвід, завершення наукової теми ще не породжує науковий продукт, повністю готовий до застосування. Для того, щоб принести користь, він має бути впровадженим. Наявна практика впровадження науково-дослідних робіт (далі – НДР) УНДІАСД у роботу

---

* *Горбатюк Микола Володимирович* – кандидат історичних наук, заступник директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

державних архівних установ України доволі складна і суперечлива, тому, передусім, спробуємо розібратися у науковому трактуванні такого явища, як “упровадження НДР” та його законодавчому регулюванні. Варто відзначити, що у вітчизняному правовому полі немає визначення поняття “впровадження результатів наукового дослідження”, а також відсутня спеціальна нормативно-правова база, яка б чітко і вичерпно регулювала цю процедуру.

У загальнонауковій навчальній та методичній літературі сформувалася низка підходів щодо пояснення поняття “впровадження НДР”. Визначення терміна “впровадження” можемо знайти в авторів підручників з основ наукових досліджень. Так, М. Білуха вважає, що впровадження результатів наукової роботи – це “методичні прийоми реалізації результатів наукового дослідження у практичну діяльність людей (удосконалення технологічного процесу виробництва продукції, менеджменту, маркетингової діяльності та ін.)”¹. За визначенням Є. Колісніченко, “Впровадження – це досягнення практичного використання прогресивних ідей, винаходів, результатів наукових досліджень (інновацій)”². О. Крушельницька трактує впровадження як “передачу на виробництво або на використання наукової продукції, що забезпечує техніко-економічний ефект”³. В. Шклярський визначає впровадження як “введення в дію і експлуатацію оформленого у відповідності з вимогами, освоєного і прийнятого робочого варіанту об’єкта досліджень”⁴.

Стосовно архівної системи під упровадженням можемо розуміти унормований процес передачі результатів НДР в архівні установи, що має забезпечити досягнення певного технологічного та/чи економічного ефекту (економія коштів, зростання якісних та кількісних показників виконаної роботи тощо).

Питаннями впровадження результатів НДР у практичну діяльність державних архівних установ вітчизняні архівісти займалися мало. Впродовж більше 10 років після здобуття Україною незалежності основним документом, який хоч якось регламентував процедуру впровадження НДР, були “Основні правила роботи державних архівів СРСР”, затверджені наказом Головархіву СРСР від 7 грудня 1983 р. № 352 і видані у Москві у 1984 р.⁵; скасовані відповідно до п. 1 рішення Колегії державного комітету архівів України, від 3 лютого 2004 р., протокол № 2. Цей нормативний документ у дуже стислій формі визначав перелік результатів НДР, які підлягають упровадженню, при цьому процедура впровадження не деталізувалась. Відповідно до п. 8.3.2 “Основних правил...” упровадження могло бути експериментальним (дослідним) і практичним. Експериментальне (дослідне) впровадження мало забезпечити перевірку і підтвердження основних положень НДР і було одним із етапів виконання теми. Під практичним упровадженням законодавець розумів:

- затвердження і введення в дію нормативних документів і методичних розробок;
- видання (тиражування);
- використання результатів НДР у діяльності архівів⁶.

Насамкінець у “Основних правилах...” (п. 8.3.4) визначався комплекс заходів, які мали супроводжувати процес упровадження – розробка посібників із впровадження результатів НДР, проведення методичних нарад, занять з підвищення кваліфікації, семінарів, практичних занять тощо⁷.

У незалежній Україні питання впровадження результатів НДР у діяльність архівів уперше було розглянуто в “Основних правилах роботи державних архівів України”⁸, які, по суті, є модернізованим варіантом згаданого вище радянського нормативного документа. У правилах зазначалося, що “Впровадженню підлягають нормативні і методичні документи, затверджені Держкомархівом України, підготовлені УН-ДІАСД, архівами, іншими юридичними особами, необхідні для діяльності архівів; документи нормативного характеру вводяться в дію наказом Держкомархіву України, керівника архіву”. У цих правилах, як і в “Основних правилах роботи державних архівів СРСР”, упровадження поділялося на експериментальне і практичне, а роз’яснення положень упроваджуваних НДР передбачалося здійснювати шляхом організації методичних нарад та семінарів-практикумів⁹.

Тривалий час “Основні правила роботи державних архівів України” були однією з небагатьох галузевих розробок, які регламентували процес упровадження НДР. Утім, автори правил не розглянули низку важливих питань, зокрема, не дали вичерпний перелік способів упровадження НДР у діяльність архівів, не визначили процедуру впровадження та джерела його фінансування тощо. Крім того, незважаючи на те, що “Основні правила...” були схвалені колегією Держкомархіву України 3 березня 2004 р., протокол № 2, вони не набули статусу нормативно-правового акту, що мав регулювати відносини в архівній сфері, і були лише методичним посібником.

Інший посібник “Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України” визначає впровадження як “важливий етап НДМР архівної установи, що здійснюється комплексом організаційних, методичних і практичних заходів, спрямованих на забезпечення повного або часткового використання у практичній діяльності пропозицій та рекомендацій, отриманих у ході наукового дослідження і метою якого є одержання позитивного практичного ефекту”¹⁰. У посібнику відзначається, що впровадженню підлягають усі нормативні документи та методичні посібники, необхідні для діяльності державних архівних установ і затверджені в уста-

новленому порядку¹¹. Автори “Основних положень...” залежно від кінцевого результату дослідження розрізняють такі форми реалізації НДР:

– теоретичні дослідження (монографії, концепції, наукові звіти тощо) впроваджують шляхом їх *опублікування*;

– нормативні розробки (стандарти, правила, нормативи, інструкції, переліки тощо) – *затвердженням відповідною установою, виданням, тиражуванням, розсиланням* зацікавленим юридичним і фізичним особам;

– документи конгресів, конференцій, круглих столів, семінарів – через *опублікування, оприлюднення* на конференціях, семінарах¹².

Утім, як уже згадувалось вище, “Основні правила роботи державних архівів України” та “Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України” є методичними посібниками, а не регуляторними актами, і не є обов’язковими до виконання.

Чинні “Правила роботи архівних установ України”¹³, затверджені наказом Міністерства юстиції України 8 квітня 2013 р. № 656/5, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 10 квітня 2013 р. за № 584/23116, обходять увагою впровадження НДР у архівну практику і тому також не дають відповіді на поставлені питання.

Незважаючи на те, що УНДІАСД формально належить до архівних установ, фактично він є науково-дослідною установою, і на нього поширюється нормативно-правова база, що регулює функціонування сфери прикладних наукових досліджень. На сьогодні фактично існує лише 2 документи, які на законодавчому рівні унормовують процес упровадження НДР НДІ. Перший – це “Порядок формування і виконання замовлення на проведення фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та виконання науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету”, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1084 (далі – Порядок 1084). Відповідно до п. 13 Порядку 1084 “Замовник разом з виконавцем несе відповідальність за одержання кінцевих результатів замовлення і вживає дієвих заходів для забезпечення їх практичного застосування, передбачаючи для цього необхідні кошти з бюджетних і позабюджетних джерел, або пропонує їх для застосування заінтересованим суб’єктам господарювання.

*Замовник забезпечує широке ознайомлення суспільства з результатами виконання замовлення та можливість їх диверсифікації шляхом придбання і продажу ліцензій на створені об’єкти права інтелектуальної власності, нові технології та види товарної продукції”*¹⁴.

Інший із згаданих документів – це “ДСТУ 3973-2000. Державний стандарт України. Система розроблення та поставлення продукції на

виробництво. Правила виконання науково-дослідних робіт. Загальні положення” (далі – ДСТУ 3973). Відповідно до п. 5.2.2 ДСТУ 3973 обов’язок організувати впровадження результатів НДР покладено на замовника¹⁵.

Відповідно до п. 7.3 ДСТУ 3973 реалізація (впровадження) результатів НДР здійснюється такими способами:

- виданням техніко-економічного обґрунтування щодо створення нової науково-технічної продукції;
- розробленням ТЗ на дослідно-конструкторську розробку (ДКР) і укладанням договору на її виконання;
- продовженням досліджень шляхом виконання нових НДР, коли в ході виконання НДР визначилися нові наукові проблеми, які потребують окремого вирішення з огляду на поставлені завдання;
- використанням результатів досліджень для вдосконалення і модернізації продукції, що існує, без проведення ДКР;
- погодженням і затвердженням проектів розроблених стандартів та інших нормативних документів (положень, методик, інструкцій тощо);
- розробленням програм і методик випробувань нових (модернізованих) зразків продукції;
- прийняттям рішень щодо докорінної зміни напрямів окремих науково-дослідних, дослідно-конструкторських чи дослідно-технологічних робіт¹⁶.

Згаданий Стандарт передбачає, що поміж інших результати НДР можуть бути впроваджені і шляхом *“погодження і затвердження проектів розроблених стандартів та інших нормативних документів (положень, методик, інструкцій тощо)”*¹⁷, а це саме той спосіб, який найбільше придатний для впровадження результатів НДР, виконаних УНДІАСД. Варто наголосити, що ДСТУ 3973 не включає до переліку можливих способів упровадження опублікування результатів НДР. Водночас, навіть опубліковані проекти розроблених стандартів та інших нормативних документів (положень, методик, інструкцій тощо) не будуть обов’язковими для виконання, якщо не будуть затверджені та введені в дію замовником.

Зважаючи на відсутність цільового фінансування на впровадження НДР за значної потреби архівних установ у наукових та методичних розробках, ураховуючи низку зауважень, висловлених у ході комплексних перевірок роботи УНДІАСД Укрдержархівом, перед інститутом постало завдання з’ясувати, наскільки прийнятними будуть інші способи впровадження НДР, зокрема шляхом опублікування на сайті інституту або адресної розсилки розробок державним архівним установам.

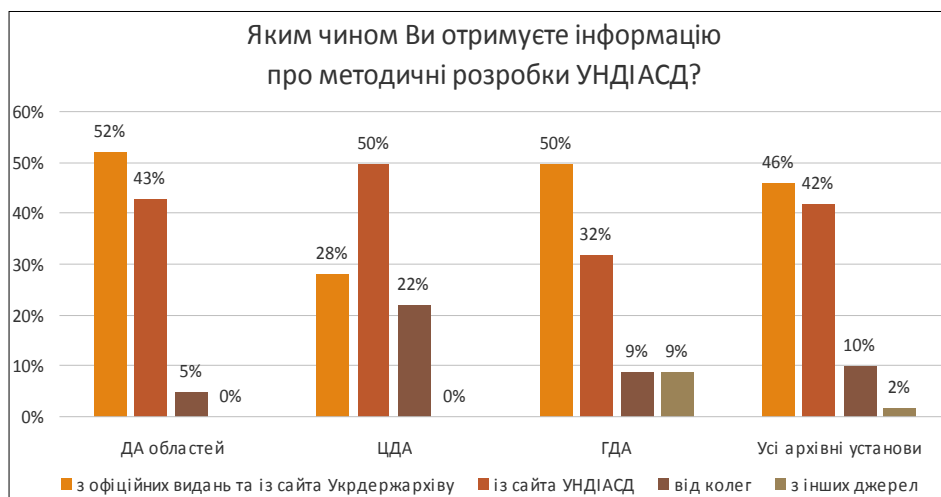
З метою визначення ефективності впровадження результатів НДР УНДІАСД та готовності архівів до роботи з науковими та методичними розробками УНДІАСД, наданими у цифровому (електронному) форма-

ті у вересні 2014 р. було проведено анкетування усіх державних архівів України. Анкети адресувалися керівникам або заступникам керівників архівних установ і могли бути заповнені за їхнім дорученням відповідальними співробітниками. Отримано заповнені анкети від 9 центральних державних архівів (далі – ЦДА) і 11 галузевих державних архівів (далі – ГДА), а також 22 (з 27) місцевих державних архівів (не отримано відповіді від державних архівів Донецької, Луганської, Закарпатської областей, АР Крим та м. Севастополя).

В результаті опитування з'ясовано, що загалом 88 % керівників державних архівів інформацію про розробки УНДІАСД отримують з офіційних видань та із сайтів УНДІАСД та Укрдержархіву (46 % і 42 % відповідно). Із графіка, поданого нижче, видно, що керівники державних архівів областей (далі – ДА областей) і ГДА використовують приблизно однакові джерела інформації, тоді як керівники центральних державних архівів значно більше використовують сайт УНДІАСД (50 %), а також вагоміший їх відсоток отримує інформацію від колег (22 %), що свідчить про більшу взаємодію між ними (див. діаграму 1).

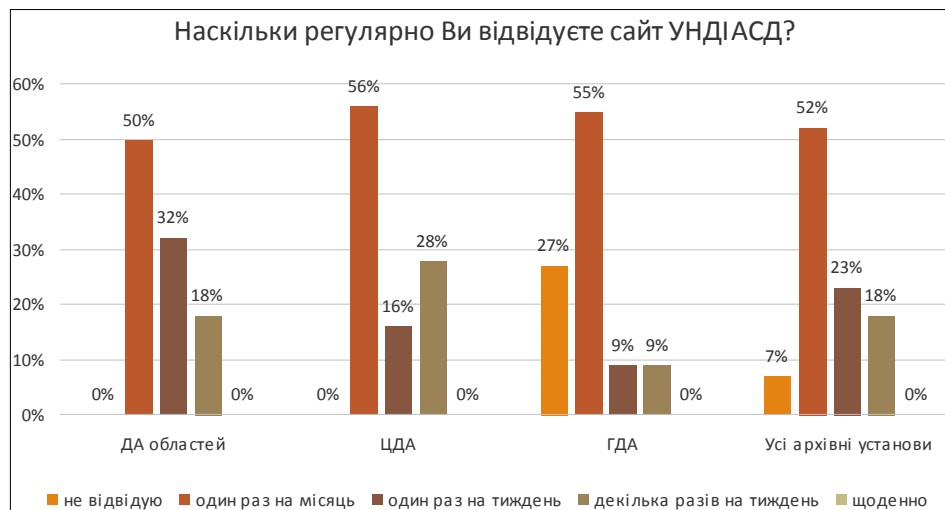
Діаграма 1

Інформаційний потенціал сайту УНДІАСД, у тому числі і з огляду на доступ до наукових та методичних розробок інституту, використовується доволі активно, хоч і не повною мірою. Так, анкетування показало, що 52 % усіх опитаних відвідують сайт УНДІАСД принаймні один раз на місяць (причому цей показник майже однаковий у ДА областей, ЦДА і ГДА – 50 %, 56 % і 55 % відповідно). Ще 23 % респондентів відвідують сайт один раз на тиждень і 18 % – декілька разів на тиждень. Найбільш активно користуються сайтом УНДІАСД у ЦДА, де 28 % опитаних відвідують сайт декілька разів на тиждень; ЦДА також мають найвищий показник (56%) відвідування сайту УНДІАСД один

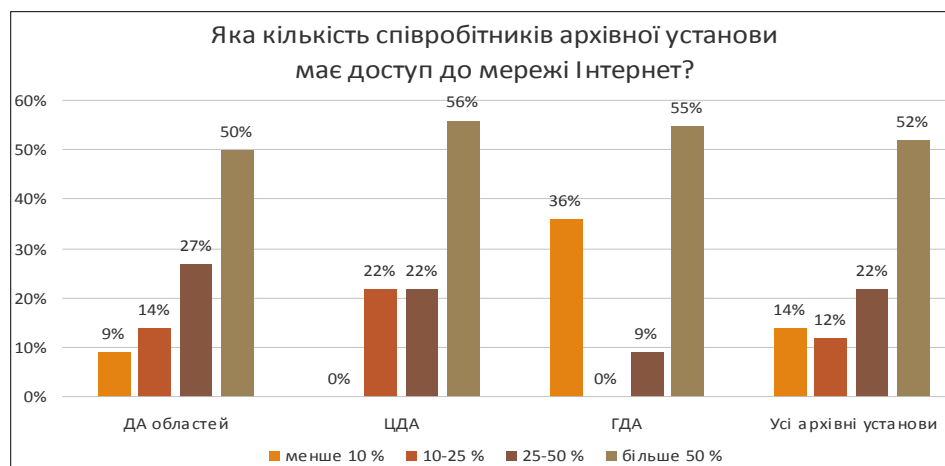
раз на місяць. Найменший інтерес до сайту УНДІАСД виявляють ГДА: 27 % респондентів не відвідують сайт УНДІАСД взагалі та лише 9 % користуються сайтом декілька разів на тиждень (див. діаграму 2).

Діаграма 2

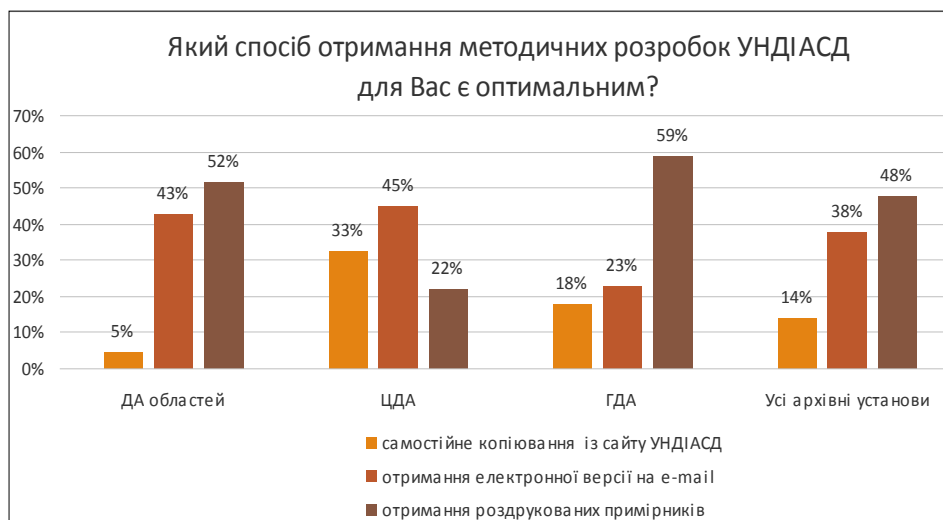
Доступ до методичних розробок УНДІАСД при посередництві сайту інституту є одним із найбільш зручних і низькозатратних способів отримання необхідної інформації. Дані опитування свідчать про достатні технічні можливості, які мають співробітники архівних установ, для роботи з електронними ресурсами інституту. Близько $\frac{3}{4}$ державних архівів забезпечують доступ до Інтернету щонайменше для 25 % своїх співробітників. При цьому у 52 % архівних установ до мережі Інтернет мають доступ не менше 50 % співробітників. Більш детальна інформація про забезпеченість співробітників архівних установ доступом до мережі Інтернет наведена на діаграмі 3:

Діаграма 3

Утім, як показали результати опитування, керівництво і співробітники архівів ще неповністю готові до переходу на роботу з електронними варіантами наукових та методичних розробок, оскільки самостійно копіювати розробки із сайту УНДІАСД (Укрдержархіву) можуть лише 14 % опитаних, а отримувати електронну версію розробки на конкретно визначену e-mail адресу – 38 % опитаних. У той же час отримання роздрукованих примірників наукових розробок на поштову адресу архівної установи є найбільш прийнятним для 48 % опитаних. Цей показник найвищий у ГДА і ДА областей – 59 % і 52 % відповідно, і найнижчий у ЦДА – 22 %. Найвищий рівень готовності до роботи з цифровим (не роздрукованим) документом демонструють ЦДА, де самостійно копіювати розробку із сайту або отримувати електронну версію розробки на e-mail готові 78 %, найменш готові – ДА областей і ГДА, де цей показник становить відповідно 48 % і 41 % (див. діаграму 4).

Діаграма 4

Науково-дослідні установи зазвичай не беруть участі у практичному (серійному) впровадженні результатів НДР. Однак, за замовленням упроваджувальних організацій вони можуть надавати консультації, деяку науково-технічну допомогу та/або здійснювати авторський нагляд (порядок здійснення якого установлюється за домовленістю сторін)¹⁸. Виконання такого роду робіт науково-дослідними установами регламентовано ДСТУ 3973 та ДСТУ 3278-95 “Система розроблення та поставлення продукції на виробництво. Основні терміни та визначення” (далі – ДСТУ 3278). Відповідно до п.7.1.8.2 ДСТУ 3973 виконавець НДР здійснює “розроблення рекомендацій щодо використання нових закономірностей, явищ, властивостей, принципів, теорій, моделей [...]

матеріалів і технологічних процесів, а також поліпшення тих, що існують”¹⁹. Відповідно до ДСТУ 3278 авторський нагляд – це “сукупність заходів, які здійснює розробник у конкретних умовах виробництва (експлуатації) розробленої ним продукції чи технологічного процесу, з метою забезпечення відповідності їх установленим вимогам та своєчасному усуненню виявлених недоліків продукції та (або) технологічного процесу”²⁰.

Виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що ще одним напрямком, де варто більш інтенсивно використовувати науковий потенціал УНДІАСД є здійснення авторського нагляду за впровадженням НДР та надання архівам консультацій з цього приводу. Більше того, в результаті опитування було з’ясовано, що 57 % респондентів відчувають потребу у такій допомозі (рівень потреби “середній”, “високий” або “найвищий”). Серед архівів найбільшу потребу (рівень потреби “середній”, “високий” або “найвищий”) мають ДА областей, де цей показник становить 63 %, найменшу – галузеві ДА з показником 46 %. Високий рівень потреби консультативної допомоги у співробітників ДА областей можна пояснити віддаленістю цих установ від науково-дослідних центрів, відсутністю наукового та методичного оточення, де ці питання могли б вирішуватись, своєрідним “вакуумом знань” або дещо нижчим рівнем підготовки співробітників (див. діаграму 5).

Діаграма 5

Більш детальні результати опитування за показником потреби співробітників архівів у консультативній допомозі в ході впровадження НДР у діяльність архівних установ наведені на діаграмі 6.

Діаграма 6

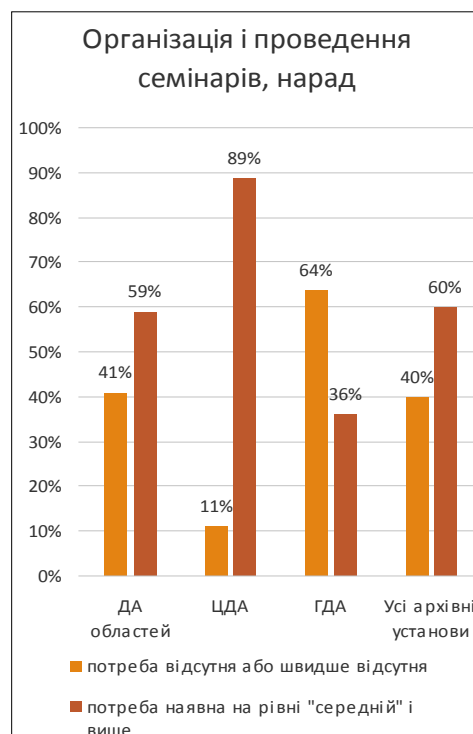

Цікавими є результати анкетування і з приводу виду консультативної допомоги, яку потребують архівні установи. Респондентам було запропоновано визначити рівень потреби у таких видах допомоги: “організація і проведення семінарів, нарад”, “організація і проведення практичних занять”, “надання індивідуальних консультацій”. Опитування показало, що усі архівні установи мають високу потребу у такого роду заходах, відповідно 60%, 64 % і 55 %. Щодо конкретного виду консультативної допомоги, то пріоритети у різних груп архівів різні. Так, організація і проведення семінарів і нарад є найбільш затребуваною у ЦДА, де 89 % респондентів визначили свою потребу на рівні “середній” і вище (ДА областей – 59 %, ГДА – 36 %) (див. діаграму 7). Держархіви областей, за даними дослідження, найбільше потребують організації і проведення практичних занять, 86 % архівів визначили потребу на рівні “середній” і вище (ЦДА – 56 %, ГДА – 27 %) (див. діаграму 8) та надання індивідуальних консультацій – 73 % архівів визначили потребу на рівні “середній” і вище (ЦДА – 33 %, ГДА – 36 %) (див. діаграму 9). Найменшу потребу (на рівні “середній” і вище) у будь-якій консультативній допомозі відчують ГДА: у семінарах і нарадах – 36 %; практичних заняттях – 27 %, індивідуальних консультаціях – 36 %.

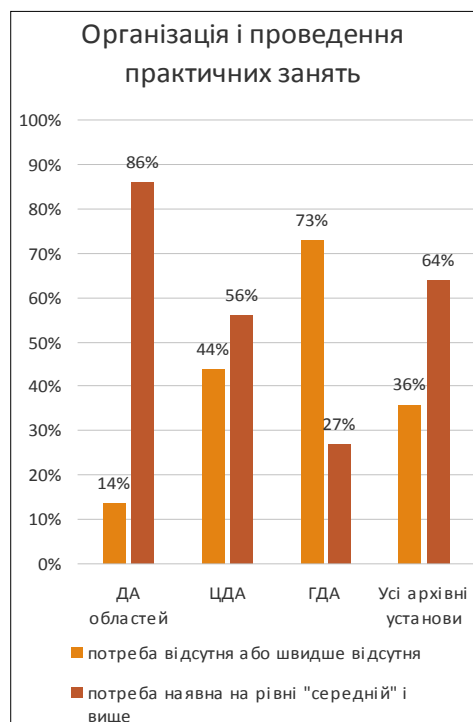
І насамкінець, респондентам було задано питання про їх суб’єктивну оцінку впливу наукових розробок УНДІАСД на розвиток архівної справи та підвищення наукового рівня робіт, що виконуються в архіві. 2 % опитаних оцінили рівень цього впливу як “найвищий”, 62 % – “висо-

У якого роду консультативній допомозі і якою мірою Ваша архівна установа відчуває найбільшу потребу?

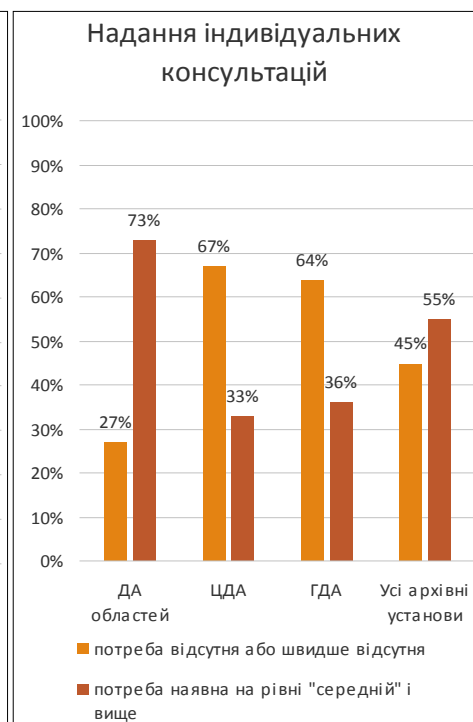
Діаграма 7

Діаграма 9

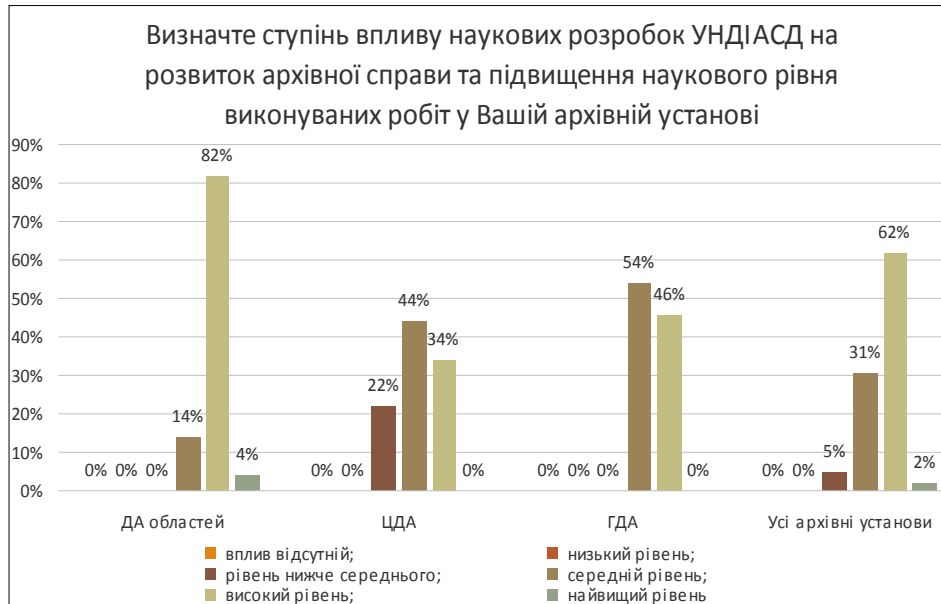

Діаграма 8

кий”, 31 % – “середній рівень”, і лише 5 % – “нижче середнього”. Варіанти “вплив відсутній” та “низький рівень” не були вибрані жодного разу. Таким чином, 93 % респондентів оцінили вплив наукових розробок інституту на архівну систему як “високий” та “середній”. Детальніше – на діаграмі 10.

Діаграма 10

Отже, проведене анкетування показало, що усі державні архіви мають стійку необхідність у різних НДР (методичні рекомендації, інструкції, правила, переліки тощо) та потребу у консультативній допомозі для їх упровадження у практичну роботу. Із результатів дослідження також видно, що матеріально-технічна база архівів (забезпеченість комп’ютерами, підключеними до мережі Інтернет) цілком достатня для отримання НДР УНДІАСД шляхом скачування з сайту інституту або отримання на визначену e-mail адресу. Дещо нижчою є морально-психологічна готовність співробітників архівних установ до роботи з новими (не паперовими) форматами наукових розробок.

УНДІАСД у свою чергу може забезпечити:

- додаткове адресне інформування архівних установ;
- організацію і проведення семінарів та круглих столів;
- надання консультацій (у т. ч. в on-line режимі).

Нагальною потребою також є розробка методичних рекомендацій щодо організації впровадження результатів НДР у державних архівних установах України, які УНДІАСД також має можливість розробити в разі відповідного державного замовлення.

¹ Білуха М. Т. Основи наукових досліджень: підручник. – К.: Вища школа, 1997. – С. 45.

² Основи наукових досліджень: конспект лекцій / Укладач Е. В. Колісниченко. – Суми: Сумський державний університет, 2012. – С. 33 с.

³ Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2003. – С. 98.

⁴ Методологічні основи наукових досліджень / Укладач: В. І. Шклярський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – С. 73.

⁵ Основные правила работы государственных архивов СССР. – М., 1984. – 240 с.

⁶ Там само. – С. 154–155.

⁷ Там само. – С. 155.

⁸ Основні правила роботи державних архівів України / За заг. ред. Л. О. Драгомірової, К. Є. Новохатського. – К., 2004. – 334 с.

⁹ Там само. – С. 220–221.

¹⁰ Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України / Держкомархів України; УНДІ-АСД. Укл.: І. Б. Матяш (кер.), В. М. Гика, С. Г. Кулешов, Л. П. Одинока, Т. П. Прись, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова. – К., 2001. – С. 33.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 34.

¹³ Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова; за заг. ред. Н. М. Христової. – К., 2013. – 243 с.

¹⁴ Порядок формування і виконання замовлення на проведення фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень та виконання науково-технічних (експериментальних) розробок за рахунок коштів державного бюджету [Електронний ресурс]: затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1084. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1084-2004-%D0%BF>. – Назва з екрана.

¹⁵ ДСТУ 3973-2000 Державний стандарт України. Система розроблення та поставлення продукції на виробництво. Правила виконання науково-дослідних робіт. Загальні положення. – С. 6.

¹⁶ Там само. – С. 13.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Основи наукових досліджень: конспект лекцій / Укладач Е. В. Колісниченко. – Суми: Сумський державний університет, 2012. – С. 34; Білуха М. Т. Основи наукових досліджень: Підручник. – К.: Вища школа, 1997. – С. 257.

¹⁹ ДСТУ 3973-2000. Державний стандарт України. Система розроблення та поставлення продукції на виробництво. Правила виконання науково-дослідних робіт. Загальні положення. – С. 11.

²⁰ ДСТУ 3278-95. Система розроблення та поставлення продукції на виробництво. Основні терміни та визначення. – С. 33.

В статье рассмотрены основные научные подходы к определению понятия “внедрение научно-исследовательских работ” и нормативно-правовые

документы, регулирующие этот процесс. На основе данных анкетирования всех государственных архивов Украины (центральных, отраслевых и областных) проанализировано их готовность к работе с научными и методическими разработками УНИИАДД, предоставленными в цифровом (электронном) формате, определён их уровень потребности в консультативной помощи (по видам) в ходе внедрения НИР. Одновременно изучен уровень обеспеченности сотрудников государственных архивов доступом к сети Интернет, оценено влияние научных разработок УНИИАДД на развитие архивного дела.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа (НИР); внедрение.

The article reviews the basic scientific approaches to define the notion «the implementation of scientific research works» and normative-legal documents that regulate this process. Due to the survey data, gained from all state archives of Ukraine (central, branch and regional), the article analyses their willingness to work with the scientific and methodological developments of the Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping (URIAARK) provided in a digital (electronic) format. It also defines their level of need for advisory assistance (by types) in the implementation of the scientific research work. At the same time, the author defines the level the employees in state archives are provided with the Internet access, estimates the impact of scientific developments of the URIAARK on the archival affairs evolution.

Key words: the scientific research work, the implementation.

УДК 35.077.1(477.46)“192/197”

І. Г. ОТАМАСЬ*

**ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1920–1970-х рр.:
ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Подано джерельну базу дослідження історії діловодства 1920–1970-х років у Черкаській області. Проаналізовано матеріали, що стали основою для вивчення історії організації діловодства в цьому регіоні.

Ключові слова: діловодство; архів; раціоналізація управління; інструкція з діловодства.

Вивчення теоретичних і практичних питань з діловодства 1920–1970-х рр. зумовлене відсутністю фундаментальних праць з історії діловодства в регіонах України (загальні нариси з історії діловодства в Україні у зазначений відтинок часу зроблені, зокрема О. М. Загорецькою) та необхідністю аналізу багатого досвіду напрацювань учених і спеціалістів-практиків цього періоду. У спеціальній літературі здійснено аналіз досліджень і публікацій з теми у 1920–1970-ті рр., зважаючи на тогочасний активний розвиток наукової організації управлінської праці та діловодства. Однак історія діловодства 1920–1970-х рр., зокрема, у Черкаській області загалом розглянута в незначній кількості публікацій. Це, зокрема, праці таких учених, у тому числі архівістів, як Т. Клименко, О. Тканко, Г. Романій, Н. Фесенко, С. Кононенко, Г. Ленівцева, в яких розкрито окремі аспекти історії діловодства в Черкаській області в різні періоди.

Мета статті – надати огляд джерельної та історіографічної бази дослідження діловодства у Черкаській області зазначеного періоду. Аналізуючи джерела 1920–1970-х рр., слід відзначити недостатність висвітлення питань про удосконалення діловодства в області (українізація діловодства; поточне діловодство та його зв'язок з архівною справою; підвищення кваліфікації працівників архівних установ). Більшість праць цього періоду створювалася головним чином спеціалістами у діловодстві, які працювали в архівах. В історії діловодства Черкаської області можна виокремити три основні періоди.

Перший охоплює 1920–1930-і роки. Для 1920-х років характерною є українізація діловодства та найбільш оптимальний пошук моделі управління повітами. Так, у нарисах історії Черкащини О. Тканко за-

---

* *Отамась Інна Григорівна* – здобувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

значено, що на території сучасної Черкаської області у січні 1920 року вже був сформований повітовий військово-революційний комітет (повітревком), який і приступив до роботи під час організації в повіті радянської влади¹.

Привертає увагу дисертація Т. Клименко, в якій на прикладі Черкаської області у 1919–2000 рр., детально простежуються особливості процесу становлення й розвитку архівної справи на регіональному рівні. У праці зазначено про проведення курсів з підвищення кваліфікації працівників архівних установ та деякі нормативно-методичні документи з поточного діловодства в архівній справі. Однак, розглядаючи розвиток архівної справи у праці, автор не ставить за мету дати повномасштабне відтворення розвитку діловодства на теренах Черкаської області².

На особливу увагу в контексті вивчення питань нормативного регулювання діловодства заслугоує унормування його мови. Одним із перших документів Черкаської повітової народної управи від 1 жовтня 1917 р. постанова “Про українізацію діловодства”, яка фактично унормувала впровадження української мови в діловодство³. А вже 1 квітня 1918 р. в одній із постанов зазначалося: “Прийняти на кошт Управи видатки по навчанню служачих в Повітових і Міських Харчових управах української мови. Задля улаштування курсів української мови запросити лекторів з української мови і одного лектора для діловодства”⁴. У той час приділялася увага щодо правил організації процесів діловодства. З метою скорочення витрат на утримання канцелярій та заощадження паперу в установах Київської губернії зазначалося в інструкції від 23.07.1919 року “Інструкція з ведення діловодства в закладах Київського губвиконком”⁵.

Розпочато в Україні українізацію за наслідками рішень, проголошених XII з’їздом РКП (б) у 1923 р. у Декреті ВУЦВК та РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 р. Для покращання ситуації та прискорення темпів українізації постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 року “Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату” передбачалося з 1 січня 1926 р. діловодство державних установ перевести на українську мову⁶. У протоколах Черкаського округового виконавчого комітету простежуються етапи впровадження української мови. Перші заходи щодо виконання постанови Шевченківського (Черкаського) окрвиконкому було відзначено:

- у протоколі 31 липня 1923 р. питання № 301 “Про українізацію Радянського апарату”;
- на засіданні президії Черкаського окружного виконавчого комітету (IX-го скликання) від 10 листопада 1925 р. питання № 578 “Про хід українізації на Черкащині”⁷;

- у протоколі № 18 засідання президії Черкаського округового виконавчого комітету (X скликання) від 20 серпня 1926 р., де зазначалося: що “робота по українізації радянського апарату почалась з 1923 р., але до 1925 року мала добровільний характер. Робота курсів з 1925 р. проводилась нормально. Діловодство українізовано цілком по всіх установах, але зустрічається неправильні стилістичні звороти, граматичні помилки, русизми та інш. Українізація районів пройшла з запізненням. З боку райвиконкомів не було належної уваги”⁸;
- у протоколі № 6 засідання Черкаської Округової комісії по українізації радапарату від 22–23 грудня 1926 р. зазначено: що “Золотоніська Райкомісія щоб прискорити роботу з українізації скликалися інструктиви і наради представників установ. Діловодство у більшості установ українізовано”⁹;
- у протоколі № 7 засідання Черкаської Округової комісії по українізації радапарату від 5 січня 1927 р. зазначено: що “Смілянській Райкомісії запропонувати установам, що ведеться діловодство на російській мові, перевести діловодство на українську мову у тих частинах, що мають стосунки з населенням”¹⁰;
- у протоколі № 8 засідання Округової комісії по українізації Радапарату Шевченківщини від 9 лютого 1927 р. доповідачі на засіданні зазначили, що “Корсунська Райкомісія звернулися з проханням щодо забезпечення літературою українською мовою бібліотеки”¹¹;
- у доповіді від 24 червня 1925 р. на засіданні президії Уманського окрвиконкому зазначено про перевірку організації українізації на місцях та наявність певних недоліків ¹².

Серед розробок про перевірку знання української мови службовцями радянських установ основну частину складала інструкція “Щодо перевірки знань української мови службовців радянських установ”¹³.

За масштабами промислово-аграрний комплекс, що розміщувався на сучасній території Черкаської області у 1920-х роках, посідав в Україні друге місце. Тому для соціально-економічного розвитку приділялася увага щодо практичного впровадження та налагодження системи документообігу в діловодстві, що сприяли покращанню праці в районних податкових бюро. У наказі Черкаського повітового продовольчого комітету “Про порядок ведення діловодства у всіх районних податкових бюро” від 02.01.1922 року зазначалося, які потрібно зробити впровадження, а саме: всі документи повинні записуватися у журнал вхідної та вихідної документації; документи з резолюцією підлягали терміновому виконанню; контролювалися терміни виконання документа¹⁴. В інструкціях “З ведення діловодства у комітетах” “Ревізійним комісіям місткомів” від 1925 року особлива увага на той час приділя-

лася таким питанням у розділі “діловодство”: документи повинні бути підшиті, розміщені у хронологічному порядку у теках відповідно до класифікатора. Вхідні і вихідні документи повинні бути зареєстровані у відповідних журналах.

Інший приклад із забезпечення організації діловодства розглядається в інструкції “По заведенню єдиної канцелярії в трудових школах Богуславщини”. Основне завдання полягало у тому, щоб всі завідувачі районних трудових шкіл здійснювали діловодство, яке у свою чергу включало: ведення журналів вхідної та вихідної документації. Впроваджувалася єдина канцелярія у всіх районних трудових школах¹⁵.

Стан організації архівної справи в Шевченківському окрузі, що вплинув на збереженість діловодних справ, розкрито Т. Клименко у нарисах регіональної історії архівів Черкащини¹⁶. Так, в організації архівної справи певну роль відіграли архівні кореспонденти (архкори), які працювали при кожному окружному архівному управлінні. Їх головне завдання полягало в інформуванні архівних установ про стан архівів на місцях. Згідно з вимогами Київського Губерніяльного Архівного управління про негайне виконання постанов Губвиконкому щодо збереженості та реєстрації архівних документів упроваджувалися акти обстеження діловодних справ в архівних відділах різних установ. Інспектор-інструктор Шевченківського окрархіву проводив обстеження архівної частини в Черкаському окрузі. Основну увагу під час перевірки приділяли “Положенню про архівну частину діловодства по урядовим і громадських установах” (Зб. Уз. УСРР за 1926 р. № 7 арк 27)¹⁷.

У 1930 р. округи в Україні були скасовані і відбувся перехід на дволанкову систему управління: центр – район. Тому більше приділялося уваги раціоналізації діловодства установ, підвищенню кваліфікації працівників архівної справи та діловодства. Так, у травні 1931 році у м. Києві проводилися Всеукраїнські курси з підготовки та перепідготовки секретарів та інструкторів районних виконавчих комітетів. На курсах були обговорені та запропоновані нові вимоги до організації діловодства відповідно до “Інструкції з діловодства районних виконавчих комітетів”. В обговоренні інструкції брали участь співробітники архівних установ із Черкаського округу¹⁸. Однак така система виявилася неефективною, і у 1932 році впроваджується трьохланкова система: центр – область – район. На початку 1932 року після запровадження нового адміністративного поділу УРСР Черкаський район увійшов до складу Київської області¹⁹. Черкаський державний історичний архів підпорядковувався Київському архівному управлінню²⁰. У цей період були видані постанови уряду щодо організації діловодства в сільських радах, які визначали форми обліку первинної документації та відповідальність за ведення діловодства: “О сокращении отчетности сельсоветов и райисполкомов (1932 г.), “Об улучшении постановки учета,

отчетности и делопроизводства в сельсоветах” (1935 г.)²¹. У березні 1939 р. архівні установи УРСР перейшли у підпорядкування Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР. Нове підпорядкування архівної справи в СРСР зумовило відповідні зміни в організації управління архівною справою та діловодства. Внаслідок включення архівних установ до НКВС створювалася чітка централізація і секретність документів²².

Другий період охоплює 1940 – 1950-і рр., що були складними для Української РСР – це часи Великої Вітчизняної війни та роки відбудови після визволення від нападника. Джерельна база дослідження історії України в період 1940–1950 рр. за останнє десятиліття значно розширилася. Значна роль у виявленні малодосліджених документів з організації діловодства часів німецької окупації відводиться дослідженням історії Черкаської області.

У період окупації Черкаської області на її території окупантами була створена певна система управління. Вагоме значення приділялося формуванню справ тюремних закладів. Відповідно до інструкції “Про порушення законів” з метою встановлення правил та організації діяльності посадових осіб було запропоновано правила оформлення обкладинки справ засуджених німцями²³.

Уже в перші місяці окупації майже в кожному районі були організовані партизанські загони для боротьби з фашистськими загарбниками. З самого початку роботи усіх підрозділів Українського штабу партизанського руху організація діловодства була основною ділянкою в управлінні, тому що обіг документів досягав великої кількості. Наказом Народного комісаріату оборони (далі – НКО) СРСР № 0150 від 4 вересня 1939 року впроваджено “Повчання по секретному діловодству у Робітничо-Селянській Червоній Армії (далі – РСЧА)”. Наказ НКО № 0150 – 1939 р. складався з двадцять одного розділу та тридцять однієї форми для складення та ведення документації²⁴.

Щоб підтримати зв'язок між солдатами та рідними використовувалося листування. На листах, відправлених солдатами з фронту Червоної армії до рідних, які проживали на території України, у тому числі й Черкащини, мали проставлятися всі позначки, що були зазначені у наказі НКО СРСР № 0150. Проставлявся штамп “просмотрено военной цензурой 02850”, штамп польової пошти й адреса відправника польової пошти П.П. №66802 “Л”. З метою покращання організації секретного діловодства впроваджувалися перевірки у 1943 р. згідно з наказом НКО № 0150 від 1939 р. Центральних штабів партизанського руху. В Актах перевірки стану таємного діловодства Українського штабу партизанського руху зазначалися такі пропозиції: стан ведення журналу вхідної і вихідної документації, втрачена кореспонденція, стан справ, дотримання правил щодо зберігання таємних документів²⁵.

Досить складним завданням, що стало перед українським народом з визволенням Червоною армією окупованих територій, було віднов-

лення народного господарства, осередків культури, освіти, науки. Але у цей час не призупиняється робота щодо контролю організації діловодства у суб'єктах господарювання на території Черкаської області. У 1944 р. 22 березня начальнику Драбівського районного архіву надіслана директивна вказівка від Управління Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Полтавської області. Архівний відділ “Потрібно узяти на облік всі заклади, організації і села на періодичні перевірки вірного ведення діловодства”²⁶.

У сільських радах у 1946 р. згідно з інструкцією затверджено СНК СРСР за № 668 від 17 січня 1943 р. “Про вірне оформлення документів і контролю сімей військовослужбовців”. Затверджували відповідальну особу за оформлення документів.²⁷

7 січня 1954 році утворилася Черкаська область²⁸. Архівний відділ УВС Черкаського обласного виконкому був створений у кінці липня 1954 р.²⁹ Відділ керувався положенням “Про Державний архівний фонд Союзу ССР” від 29 березня 1941 р. Основні завдання полягали в методичному і технічному забезпеченні архівів, а також удосконаленні документальної частини поточного діловодства закладів, організацій, підприємств за інструкціями Головного архівного управління НКВС СРСР³⁰.

Щоб проконтролювати стан діловодства та архівної справи, Архівне управління МВС УРСР вважало, що інспекторському складу архівних відділів УМВС та завідувачам районними архівами закладів, організацій і підприємств робити перевірки цих установ та складати акти перевірки. В актах потрібно було відображати дійсний стан архівної справи та ведення діловодства³¹. Документальні частини установ, підприємств, організацій становили велику цінність для вивчення досвіду раціоналізації діловодства. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 246 від 7 лютого 1956 року одним із практичних засобів виконання цих вимог стали огляди стану діловодства й архівів в установах, організаціях, на підприємствах, які було проведено майже у всій Черкаській області України³².

Третій період, що охоплював 1960–1970-і рр., позначився розробленням та практичним застосуванням Єдиної державної системи діловодства (ЄДСД), що сприяло раціоналізації процесів оформлення та обігу службових документів. Відповідно до постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 12 серпня 1963 р. і постанови Київської ради народного господарства (РНГ) від 1 липня 1965 р. у м. Черкаси був створений Будинок науково-технічної пропаганди Міністерства хімічної промисловості УРСР³³. З метою прискорення впровадження ЄДСД Будинок науково-технічної пропаганди (далі – БНТП) проводив заняття школи “Радянське діловодство і канцелярська праця”. Слухачі, що

брали участь у цих заняттях, отримали уніфіковані форми документів та методичну літературу³⁴.

Згідно з рішенням Черкаського обласного виконкому від 07.02.75 р. № 430 “Про впровадження держстандартів на ОРД” та від 31.10.75 р. № 575 “Про затвердження інструкції з діловодства” було проведено перевірки установ, закладів та ін. Так, наприклад, за результатами такої перевірки було зроблено висновок, що Черкаське обласне об’єднання “Сільгосптехніки” керувалося:

- “Інструкцією про порядок виготовлення бланків і оформлення ОРД на підприємствах і в організаціях системи Укрсільгосптехніка”, К. 1974 р.;
- “Типовою Інструкцією по діловодству у районному об’єднанні, відділені “Сільгосптехніка”, К. 1978 р.;
- “Інструкцією по діловодству у районному об’єднанні “Сільгосптехніка””, розробленою силами групи НОТ;
- наказом № 232 від 04.12.77 р. “Про поліпшення стану діловодства та ведення документів”;
- наказом № 150 від 28.03.78 р. “Про підвищення відповідальності за використання фірмових бланків”³⁵.

В організації процесів діловодства обласне управління культури керувалося:

- наказом Міністерства культури УРСР від 31 жовтня 1975 р. № 644 “Про затвердження інструкції з діловодства у апараті Міністерств культури УРСР”;
- “Інструкцією з діловодства у виконкомів обласної Ради депутатів працівників”, 1975 р.;
- “Інструкцією з ведення діловодства у центральному апараті Міністерства культури СРСР”, затвердженою наказом Міністерства культури СРСР від 17.06.77 р. № 457”³⁶.

У веденні діловодства облздороввідділ керувався такими інструкціями:

- “Інструкцією з діловодства у виконкомів обласної Ради депутатів працівників”, затвердженої рішенням облвиконкому від 31.10.75 р. № 575;
- наказом Мінздоровоохорони УРСР від 29.03.77 р. № 145 “Про введення державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію”;
- наказом від 11.07.75 р. № 368 “Про впровадження державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію”³⁷.

В організації діловодства Черкаського обласного управління суспільного харчування керувалися такими документами:

- “Інструкцією з діловодства у центральному апараті Міністерства торгівлі УРСР”, затвердженою наказом №335 Міністерства торгівлі УРСР від 30.10.75 р.;

- “Єдиною державною системою діловодства”;
- “Методичними рекомендаціями з впровадження ЄДСД”³⁸.

Управління місцевої промисловості Черкаської області в організації діловодства управління керувалося:

- “Інструкцією з діловодства в апараті обласного управління місцевої промисловості”, розробленої у 1978 р.;
- “Типовою інструкцією з діловодства для закладів підприємств і організацій Міністерства міської промисловості УРСР”, Київ, 1975;
- “Інструкцією з діловодства у виконкомі обласної Ради депутатів працюючих”, Черкаси, 1975 р.;
- наказом № 137 від 22.10.75 р. про впровадження основних положень ЄДСД і гостей на ОРД³⁹.

З вищезазначеного доцільно зробити висновок, що в установах Черкащини контролювалися норми та правила організації діловодства.

Г. П. Романієм, завідувачем Архівного відділу Черкаського облвиконкому, від 15.02.79 р. в “Огляді практики впровадження основних положень ЄДСД у закладах, організаціях, підприємствах Черкаської області” висвітлені результати виконаних завдань, “...ухвалення державних стандартів на організаційно-розпорядливу документацію та основні положення Єдиної державної системи діловодства було початком більш поглибленого їх вивчення з метою підготовки до практичного їх впровадження. Архівісти були ініціаторами у розгортанні цієї роботи. Основними нормативними документами, якими визначалося практичне впровадження ГОСТ 6-38.72 і 6.39-72 на ОРД, а також основні положення ЄДСД, були ухвали Ради Міністрів УРСР № 28 від 21.01.75 р. “Про впровадження державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію”, № 362 від 31.07.75 р., “Про затвердженні Зразкової інструкції з діловодства у міністерствах і відомствах Української РСР та виконавчому комітетів місцевих Рад народних депутатів”, а також відповідні рішення Черкаського обласного виконкому № 73 від 07.02.75 р. “Про впровадження державних стандартів на ОРД” і № 575 від 31.10.75 г. “Про затвердження інструкції з діловодства”. Цими рішеннями передбачалися конкретні заходи щодо підготовки і практичного впровадження державних стандартів і ЄДСД, а також терміни їх впровадження⁴⁰.

З метою вирішення питань роботи працівників зі скаргами та заявами громадян рішенням Виконкому обласної Ради народних депутатів від 14.07.80 № 419 була затверджена “Примірна Інструкція про порядок розгляду письмових і усних звернень громадян у виконкомі обласної, міських і районних Рад народних депутатів, їх відділах і управліннях”. У загальних положеннях висвітлюються питання практичної роботи щодо розгляду листів, заяв і скарг, організацій, особистого прийому

громадян виконками Рад народних депутатів області, їх відділами й управліннями. Зазначалося, що керівники організацій і служб повинні керуватись постановою ЦК КПРС від 28.04.76 “Про дальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з’їзду КПРС Конституцією СРСР, Конституцією УРСР, Указом Президії Верховної Ради СРСР” від 04.03.80 р., “Про порядок розгляду пропозиції заяв і скарг, громадян, інструкцію по діловодству у виконкомх обласної, районних, міських, сільських і селищних Рад народних депутатів, затвердженими рішеннями виконкому обласної ради” № 575 від 31.10.75 р.⁴¹

Кращому поданню і засвоєнню інформації з організації діловодства на сторінках “Архівів України” сприяла концентрація публікацій у спеціальній рубриці “Діловодство”, яку було започатковано в 1971 р. Тут питанням розвитку архівної справи та діловодства на Черкащині було присвячено статтю Г. Романій⁴² “Організаторська робота архівного відділу Черкаського облвиконкому у десятій п’ятирічці”, де зазначалося, що Черкаським обласним виконкомом було прийнято ряд рішень, спрямованих на поліпшення роботи державних і відомчих архівів та стану діловодства в установах області. Виконкомом обласної Ради народних депутатів приділялася значна увага запровадженню основних положень Єдиної державної системи діловодства, а також прийняттю ряду рішень, які визначали конкретні заходи із запровадження державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію та ЄДСД. У ході виконання рішень про запровадження в установах ЄДСД проводили обласні семінари за участю працівників діловодства та архівів обласних установ. Курсову підготовку при архівному відділі обласного виконкому щороку проходило в середньому 50–60 працівників діловодного апарату.

У праці Н. Фесенко⁴³ “Наукова організація праці в державному архіві Черкаської області” відзначено, що у 1973 р. було створено Раду наукової організації праці при Державному архіві Черкаської області, основними завданнями якої було покращення наукової організації праці в архівах. Тому працівниками Ради з метою уніфікації і конкретизації відомостей розроблено рекомендації про ведення первинного обліку звітності. Значне місце в системі звітності наукової організації праці належало підготовці й підвищенню кваліфікації працівників.

С. Кононенко⁴⁴ у своїй праці “Творча співдружність архівних установ і Черкаського кооперативного технікуму у справі підготовки кадрів працівників діловодства” зазначає, що для поліпшення діловодства було сформовано творчу співдружність між Архівним відділом Черкаського облвиконкому та Черкаським кооперативним технікумом з підготовки кадрів з діловодного апарату для установ області. Підготовка майбутніх фахівців відбувалася у технікумі на відділенні “Організація діловодства”. Після закінчення навчання випускникам при-

своювалася кваліфікація “технік-організатор діловодства”. З метою поліпшення навчального процесу у технікумі був створений методичний кабінет діловодства, де знаходилися матеріали Республіканського організаційно-методичного кабінету з діловодства. Там висвітлювалися нормативні документи: ГОСТ 6.39–72 та ГОСТ. 38–72, процеси створення документів, перелік основних реквізитів та ін. Крім цього, кабінет оснащувався нормативно-методичною літературою: “Основными положениями Единой государственной системы делопроизводства” (М., 1974), Примірною інструкцією з діловодства в міністерствах і відомствах УРСР та виконавчих кабінетах місцевих Рад народних депутатів тощо. Завідувачем архівом Г. Ленівцевою⁴⁵ у статті “Підвищення кваліфікації працівників діловодного апарату і відомчих архівних установ і організацій м. Черкас” зазначено, що Черкаський державний міський архів приділяв підвищену увагу роботі з відомствами, організаціями та на підприємствах, оскільки від рівня постановки діловодства й архівної справи в установах, організаціях та на підприємствах значною мірою залежало забезпечення ДАФ СРСР. Тому у формі семінарів передавався досвід та набуття практичних навичок у роботі з документами. Значна увага приділялася належній організації діловодства й архівної справи в установах під час громадських оглядів. У ході огляду виявлені комісією недоліки у веденні поточного діловодства супроводжувалися наданням на місцях консультативної допомоги з організації діловодства. А також для консультативної допомоги створювалися куточки “Як оформити документ”.

Отже, аналіз джерел з порушеної проблеми дає можливість нам пересвідчитись у тому, що у Черкаському регіоні у 1920–1970-ті рр. відбувалися процеси розвитку діловодства. Так, у 1920-тих рр. реалізовано в силу історичних обставин неповною мірою надання українській мові статусу державної, а також мови офіційного діловодства. Протягом Другої світової війни сформувалася чітка централізація і секретність документів як одна з головних ланок у процесах управління військовими загонами та листуванням між людьми. В організацію діловодства вносилися корективи щодо системи управління та контролю відбудови господарства, що склалося в регіоні. Розроблялася та практично застосовувалася Єдина державна система діловодства (ЄДСД), що сприяло раціоналізації процесів оформлення та обігу службових документів. Завдяки цьому можливо дослідити джерела з історії діловодства, що свідчить про досвід Черкаської області у процесах управління.

---

¹ *Тканко О. В., Найден С. П.* Черкаси. Короткий Нарис. Черкаси, 1958. – 142 с.

² *Клименко Т. А.* Розвиток архівної справи на Черкащині (1919–2000 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Держ. ком. архівів України, Укр. НДІ архів. справи та документознав. – К., 2004. – 20 с.

- ³ Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 171.
- ⁴ Там само, ф. 325, оп. 1, спр. 9, арк. 171.
- ⁵ Там само, ф. Р–191, оп. 1, спр. 1, арк. 267.
- ⁶ Там само, ф. Р–2124, оп. 1, спр. 33, арк. 526.
- ⁷ Там само, ф. Р–65, оп. 1, спр. 19, арк. 251.
- ⁸ Там само, ф. 174, оп. 1, спр. 56, арк. 368.
- ⁹ Там само, ф. 184, оп. 1, спр. 62, арк. 1.
- ¹⁰ Там само, ф. 184, оп. 1, спр. 62, арк. 7.
- ¹¹ Там само, ф. 184, оп. 1, спр. 62, арк. 9.
- ¹² Там само, ф. Р–2132, оп. 3, спр. 1, арк. 49.
- ¹³ Там само, ф. Р–2243, оп. 1, спр. 84, арк. 513.
- ¹⁴ Там само, ф. Р.–1025, оп. 1, спр. 1, арк. 109.
- ¹⁵ Там само, ф. Р.–148, оп. 1, спр. 2, арк. 30–31.
- ¹⁶ *Клименко Т. А.* Архіви Черкащини в ХХ ст.: нарис регіональної історії. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г. – 2005. – 280 с.
- ¹⁷ Держархів Черкаської обл., ф. Р.–228, оп. 1, спр. 78, арк. 59.
- ¹⁸ Державний архів Київської області, ф. Р. – 112, оп. 1, спр. 7243, арк. 52.
- ¹⁹ Тронько П. Т. (ред.). Історія міст і сіл УРСР. Том 24. Черкаська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.
- ²⁰ *Клименко Т. А.* Архіви Черкащини в ХХ ст.: нарис регіональної історії. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП Кандич С. Г. – 2005. – 280 с.
- ²¹ *Сальнікова Н. В.* Нормативне та науково-методичне забезпечення діловодства в Україні у 1920–1930-х роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.02 / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2012. – 24 с.
- ²² *Палеха Ю. І.* Організація сучасного діловодства: Навч. посібн. – К.: Кондор, 2007. – 194 с.
- ²³ Держархів Черкаської обл., ф. Р–5, оп. 1, спр. 1, арк. 11–12.
- ²⁴ Російський державний військовий архів м. Москва, ф. 4, оп. 11, спр. 58, арк. 259.
- ²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 62, оп. 2, спр. 579, арк. 16.
- ²⁶ Держархів Черкаської обл., ф. Р–1219, оп. 1, спр. 2, арк. 10.
- ²⁷ Там само, ф. Р–684, оп. 1, спр. 20, арк. 22.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2817, арк. 78.
- ²⁹ Держархів Черкаської обл., ф. Р–2471, оп. 1, спр. 187, арк. 2.
- ³⁰ Там само, ф. Р–2471, оп. 1, спр. 60, арк. 11.
- ³¹ Там само, ф. Р–2471, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
- ³² Там само, ф. Р–2471, оп. 1, спр. 419, арк. 1.
- ³³ Там само, ф. Р–4580, оп. 1, спр. 10, арк. 22.
- ³⁴ Там само, ф. Р–4580, оп. 1, спр. 26, арк. 13.
- ³⁵ Там само, ф. Р–2471, оп. 2, спр. 529, арк. 38.
- ³⁶ Там само, ф. Р–2471, оп. 2, спр. 529, арк. 14.
- ³⁷ Там само, ф. Р–2471, оп. 2, спр. 529, арк. 10–12.
- ³⁸ Там само, ф. Р–2471, оп. 2, спр. 529, арк. 18.
- ³⁹ Там само, ф. Р–2471, оп. 2, спр. 529, арк. 5.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2880, арк. 204.
- ⁴¹ Держархів Черкаської обл., ф. П–4313, оп. 5, спр. 386, арк. 272.

⁴² *Романій Г. П.* Організаторська робота архівного відділу Черкаського облвиконкому у десятій п'ятирічці // *Архіви України.* – 1981. – № 4 (168). – С. 8–13.

⁴³ *Фесенко Н. А.* Наукова організація праці в Державному архіві Черкаської області // *Архіви України.* – 1981. – № 5 (169). – С. 39–42.

⁴⁴ *Кононенко С. І., Косміна О. О.* Творча співдружність архівних установ і Черкаського кооперативного технікуму у справі підготовки кадрів працівників діловодства // *Архіви України.* – 1987. – № 6 (206). – С. 44–45.

⁴⁵ *Ленівцева Г. І.* Підвищення кваліфікації працівників діловодного апарату і відомчих архівів установ і організацій м. Черкас // *Архіви України.* – 1988. – № 1. – С. 45–47.

Подана источниковая база исследования истории делопроизводства 1920–1970-х годов в Черкасской области. Проанализированы материалы, которые стали основой для изучения истории организации делопроизводства в этом регионе.

Ключевые слова: делопроизводство; архив; рационализация управления; инструкция по делопроизводству.

There are given the sources for research of the history of records keeping in 1920–1970 years in the Cherkassy Region. The author analyses the documents that became the basis for the studying history of records keeping organization in this region.

Key words: the records keeping; the archives; the rationalization of management; the instruction of records keeping.

УДК 930.25:004.65

Л. В. ПАЛАМАРЧУК*

**КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ СИСТЕМ КЕРУВАННЯ
БАЗАМИ ДАНИХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ****(на прикладі Центрального державного
електронного архіву України)**

Запропоновано критерії оцінки системи керування базами даних, необхідної для створення або модернізації інформаційних систем державних архівів на прикладі Центрального державного електронного архіву України.

Ключові слова: система керування базами даних; критерії оцінки; база даних; програмне забезпечення; метадані; Центральний державний електронний архів України.

В сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства одним з дієвих засобів підвищення ефективності роботи державних архівів та наближення їх діяльності до сучасних потреб громадянського суспільства є широкомасштабне впровадження інформаційних технологій та сучасних програмних засобів.

Від раціонального управління даними та використання сучасних інструментів управління архівною інформацією залежить успішне виконання основних функцій державних архівів (приймання, забезпечення обліку, надійного зберігання та надання доступу до документів Національного архівного фонду в електронній формі, в тому числі віддаленого доступу через мережу Інтернет).

До таких інструментів належить система керування базами даних (далі – СКБД), що є програмним забезпеченням, за допомогою якого архівісти можуть створювати та підтримувати облікові та довідкові бази даних (далі – БД), забезпечувати операції із всього масиву інформації, що міститься у них, та здійснювати контрольований доступ до цих БД.

Використання повнофункціональної СКБД може дати величезні переваги державному архіву в організації ефективного управління документальними процесами, збільшенні швидкості опрацювання запитів користувачів щодо доступу до документної інформації.

У процесі впровадження СКБД будь-який державний архів стикається з низкою проблем, пов'язаних з вибором програмного забезпечення, оскільки на ринку представлена велика кількість програмних

---

* Паламарчук Людмила Василівна – завідувач сектору використання інформації документів Центрального державного електронного архіву України.

продуктів, різноманітних за продуктивністю, масштабами, сферою застосування, а, відповідно, і за вартістю.

Тому, розробка критеріїв, за якими державні архіви можуть обрати ту чи іншу систему, може допомогти значно спростити процес автоматизації їх діяльності.

Питання оцінки критеріїв та проблем вибору СКБД для побудови інформаційних систем знайшли своє відображення в працях: А. А. Аносова [1], О. Л. Перевозчикової [2, с. 253–261], С. Є. Савотченко, В. А. Стукалова [3], А. П. Дикого, Ю. Д. Довгаля [4], М. Т. Фісуна, Є. О. Давиденка [5] та ін.

У цій статті за результатами наукового дослідження, що проводилося фахівцями Центрального державного електронного архіву України (далі – ЦДЕА України) у 2013 році [6], запропоновано критерії оцінки СКБД, які можуть бути застосовані для її вибору державними архівами на прикладі ЦДЕА України.

Тому метою цієї публікації є визначення основних вимог до СКБД, обґрунтування критеріїв оцінки програмного забезпечення з метою ефективного вибору та впровадження у державних архівах.

Спочатку визначимо основні вимоги до майбутнього програмного забезпечення, зважаючи на основні тенденції розвитку інформаційної системи ЦДЕА України. До таких належать:

- гнучкість СКБД, тобто можливість швидкого її пристосування до змін, що виникають при мінімальних додаткових затратах;
- відкритість системи для інтеграції з іншими інформаційними системами архівної галузі;
- одноразове введення даних про документи, що зберігаються у державних архівах, у систему і багаторазове їх використання;
- зручність і швидкість доступу до даних, що містяться в БД;
- оперативність обробки та отримання необхідної інформації;
- багатоаспектний пошук та обробка інформації відповідно до визначених кількісних і якісних критеріїв;
- зручна взаємодія користувача з системою, можливість швидкого її освоєння і зручність експлуатації;
- мінімізація фінансових витрат та часу на впровадження СКБД;
- мінімізація фінансових витрат та часу на створення та експлуатацію БД.

Усі критерії оцінки є взаємопов'язаними і часто суперечливими: покращення показників в одному з критеріїв може призвести до погіршення значень показників, що оцінюють модель за іншими показниками. Разом з тим використання різних критеріїв оцінки СКБД призводить до різних результатів. Тому кінцевий вибір критеріїв, які використовуються під час вибору системи, повинен здійснюватися з урахуванням особливостей роботи кожного державного архіву.

Особливістю ЦДЕА України є те, що він є державною установою, що забезпечує централізоване зберігання електронних документів Національного архівного фонду та електронних інформаційних ресурсів, які передані державними архівами та їх власниками.

Наразі для ЦДЕА України важливим та актуальним напрямком діяльності є приймання на зберігання електронних інформаційних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, зокрема веб-сайтів та баз даних (документів, масивів документів в електронній формі). Разом з тим, архів приймає на зберігання документи особового походження в електронній формі від діячів науки, освіти, культури, громадських діячів. Окрім того, відповідно до Положення про Центральний державний електронний архів України [7], архів має стати центром зберігання оцифрованих примірників документів НАФ, які зберігаються у державних архівах України. Зазначені вище документи у цій статті доцільно об'єднати під поняттям “профільні документи”.

Оскільки перелік критеріїв досить великий, тому їх було поділено на основні та загальні із врахуванням особливостей автоматизації процесів у ЦДЕА України.

До *основних критеріїв* належать моделювання даних, масштабованість, надійність, сукупна вартість володіння, багатоплатформність.

Загальними критеріями вважаємо такі, як: підтримка механізму транзакцій, підтримка механізму реплікації, розмежування прав доступу, забезпечення захисту від несанкціонованого доступу до даних, резервне копіювання в режимі онлайн.

Критерій “моделювання даних” або “тип логічної моделі”

Із критеріїв СКБД, які можуть визначити вибір, одним з найважливіших є тип логічної моделі бази даних. Тип логічної моделі – це опис методів подання та обробки даних у СКБД, у тому числі методів визначення типів і логічних структур у БД, методів управління даними. Від організації даних у БД значною мірою залежить організація роботи СКБД та архітектура інформаційної системи, що впливає на її функціональні можливості та вартість.

За поданим критерієм виокремлюють декілька моделей СКБД: ієрархічні, мережеві, реляційні, об'єктні (об'єктно-орієнтовані) та об'єктно-реляційні. Питання про використання тієї чи іншої моделі має вирішуватися на початковому етапі проектування інформаційної системи державного архіву.

На сьогодні найбільш розповсюдженими в архівній галузі є реляційні бази даних, розроблені на основі реляційної моделі. Такі моделі забезпечують простий уніфікований інтерфейс та безпечний одночасний доступ до інформації з боку багатьох користувачів і характеризуються поданням даних у формі декількох таблиць.

Однак із збільшенням кількості профільних документів, що можуть зберігатися у державному архіві (вже зберігаються у ЦДЕА України), виникають нові теоретичні та практичні завдання, пов'язані із складністю зберігання та обробки великих обсягів метаданих* профільних документів, що знаходяться у БД. Виходячи з особливостей типів профільних документів, що зберігаються у ЦДЕА України, слід зазначити, що обрана СКБД повинна обробляти різні за структурою, складом та змістом метадані, що можуть повторюватися. Тому в цьому випадку доцільно реалізувати такі структури через об'єктно-реляційну модель даних. У такій моделі традиційна реляційна модель розширена за рахунок упровадження механізмів управління об'єктами, які дозволяють зберігати й ефективно керувати нетрадиційними типами даних (цифрових фото-, аудіо-, відеодокументів). Об'єктно-реляційна модель БД має об'єктну орієнтацію всередині, тобто складності структур даних приховуються всередині об'єктів. Однак, доступ до даних здійснюється через простий уніфікований інтерфейс.

Критерій “масштабованість”

Масштабованість системи – це здатність працювати з додатковими користувачами або операціями шляхом нарощування ресурсів без фундаментальної перебудови архітектури системи [8]. Для ЦДЕА України важливо, щоб обрана СКБД допускала поступове нарощування ресурсів, наприклад, серверів, процесорів або пам'яті, тобто була масштабованою.

Критерій “надійність”

Однією з ключових вимог, які висуваються до СКБД, є висока надійність зберігання даних. Під час виникнення програмних або апаратних збоїв цілісність та працездатність усієї системи може бути порушена. Під надійністю зберігання розуміється те, наскільки СКБД у змозі відновити останній погоджений стан БД після будь-якого апаратного або програмного збою [9]. Від того, як ефективно спланований механізм відновлення після збоїв, залежить життєздатність інформаційної системи державного архіву.

Критерій “сукупна вартість володіння”

Правильна та завчасна оцінка загальної вартості майбутньої СКБД дозволяє зробити оптимальний вибір системи, яка буде задовольняти як сучасні, так і майбутні потреби державного архіву з урахуванням поточного обмеженого фінансування архівної галузі. Для визначення сукупної вартості володіння СКБД слід виділити такі складові:

– вартість самої СКБД, що складається з витрат на придбання ліцензії та щорічних платежів за підтримку від виробника;

---

* Метадані – дані, що описують контекст, зміст, структуру інформаційних об'єктів та процес керування ними у часі.

– вартість супроводу СКБД, яка визначається вартістю навчання працівників архіву, заробітною платою фахівців, відповідальних за обслуговування і адміністрування баз даних;

– вартість платформи для розгортання СКБД, тобто вартість серверного обладнання та операційної системи. Ця вартість також складається з витрат за придбання обладнання та ліцензій на операційну систему, а також щорічних платежів за підтримку від виробників.

Крім того, під час вибору СКБД не варто забувати про витрати, пов'язані з її подальшим упровадженням і адаптацією (розробка нових і міграція наявних програм).

На нашу думку, на сукупну вартість володіння СКБД у першу чергу впливають *особливості ліцензування системи*, оскільки кожен виробник програмних продуктів визначає свою політику ліцензування. Тому для продуктів різних виробників із приблизно однаковими можливостями види ліцензування і, відповідно, їх ціна можуть відрізнятися.

Існують різні типи ліцензій на програмне забезпечення, що використовуються у світі за класифікацією, наведеною на Інтернет-ресурсах неурядової некомерційної організації Open Software Foundation (Фундація відкритого програмного забезпечення). Можна виокремити три типи програмного забезпечення: комерційне програмне забезпечення, використання копії якого передбачає придбання ліцензії, комерційне програмне забезпечення, використання котрого не передбачає придбання ліцензії або його використання може мати деякі функціональні чи юридичні обмеження, та відкрите або вільне програмне забезпечення, розповсюджується з відкритим вихідним кодом текстів програм, однак у ряді випадків може також передбачати придбання ліцензії. Основною метою такого способу ліцензування є гарантування всім користувачам (розробникам) права володіння і модифікації вільно розповсюджуваних програмних продуктів [10].

Критерій “багатоплатформенність”

Цей критерій є досить вагомим під час вибору СКБД, оскільки остання може накладати обмеження на можливості використання того чи іншого програмно-технічного середовища. Для державних архівів важлива можливість роботи СКБД під керуванням різних операційних систем, що можуть використовуватися в їх діяльності. Тому обрана СКБД має забезпечувати багатоплатформенність пропонованих програмних рішень.

Важливим чинником вибору системи є її *поширеність* та *популярність*. Під час використання малопоширеної СКБД у майбутньому можуть виникнути проблеми з її підтримкою і розвитком, що призведе до переходу на іншу СКБД та додаткових витрат.

Критерій “підтримка механізму транзакцій”

Швидкість роботи інформаційної системи залежить від багатьох чинників, що стосуються її апаратного та програмного забезпечення.

Серед інших суттєвий вплив мають ті, що зумовлені роботою СКБД. Вважаємо, що тут особливу увагу слід приділити виконанню транзакцій, тобто здійсненню закінчених дій стосовно визначеного об'єкта, що переводить цей об'єкт з одного постійного стану в інший.

СКБД має гарантувати, що після завершення транзакції всі внесені нею зміни будуть надійно збережені в БД (без необхідності виконання іншої транзакції для уникнення помилок, що з'явилися під час виконання попередньої транзакції). Якщо з якоїсь причини транзакція не буде завершена, то всі внесені нею зміни повинні бути скасовані. Механізм транзакцій обов'язково має застосовуватися до всіх операцій у БД.

Прикладами простих транзакцій може бути додавання в БД, видалення з неї або оновлення відомостей (даних) про той чи інший документ. Якщо під час виконання транзакції відбудеться збій, база даних потрапляє в суперечливий стан, оскільки деякі зміни вже будуть внесені, а інші – ще ні [11]. Тому всі часткові зміни повинні бути скасовані для повернення бази даних до попереднього стану. Тобто під час виконання транзакції має застосовуватися правило – або транзакція виконується повністю, або не виконується взагалі.

Критерій “підтримка механізму реплікації”

Оскільки ЦДЕА України здійснює централізоване зберігання всіх архівних документів в електронній формі, то сервер БД ЦДЕА України взаємодіє з територіально розподіленими серверами державних архівів, тому обрана СКБД ЦДЕА України у будь-який момент має забезпечувати розповсюдження актуальних даних про всі об'єкти, що зберігаються у БД ЦДЕА України. Для забезпечення актуальних змін у декількох базах даних використовується механізм їх періодичної синхронізації шляхом реплікації*.

Наприклад, для здійснення державного обліку всі державні архіви ведуть свої облікові БД, які періодично реплікуються в основну БД у ЦДЕА України, яка містить обліково-довідкові дані про всі документи НАФ. Тому для основної БД необхідно встановити відповідність її даних з даними із кожної БД державних архівів. Сервер БД ЦДЕА України має бути пов'язаний з серверами БД державних архівів, і всі зроблені зміни в БД цих архівів періодично (планово) пересилають (копіюються) до БД ЦДЕА України, щоб привести у повну відповідність об'єкти, що реплікуються.

Розробка і впровадження процесів реплікації вимагає складання детального плану та участі розробників програм, адміністраторів ЦДЕА України та державних архівів.

---

* Реплікація (англ. replication) – це тиражування змін даних з головного сервера бази даних на одному або декількох залежних серверах.

Критерій “розмежування прав доступу користувачів”

Обрана СКБД повинна мати механізми, що розширюють можливості управління доступом до даних БД і їх захисту, а також забезпечують гнучкість налаштування доступу для різних користувачів.

Розмежування доступу до даних БД здійснюється СКБД шляхом встановлення повноважень користувачів і контролю цих повноважень для допуску до даних.

Відповідно до методичних рекомендацій “Порядок доступу державних архівів до електронних документів”, що знаходяться на зберіганні в Центральному державному електронному архіві України” [12], користувачів БД ЦДЕА України доцільно поділити за такими рівнями доступу:

- із правом надання прав користувачам;
- із правом контролю за діяльністю автентифікованих* користувачів;
- із правом модифікацій облікових та довідкових даних інформаційних об’єктів;
- без права модифікації облікових та довідкових інформаційних об’єктів.

Критерій “забезпечення захисту від несанкціонованого доступу до даних”

Методи захисту БД у різних СКБД дещо відрізняються один від одного. Однак для ЦДЕА України важливо, щоб основні засоби захисту БД (захист паролем, шифрування та рівні розмежування прав доступу).

У сучасних СКБД можна виділити п’ять рівнів розмежування доступу: сервер СКБД, база даних, об’єкт, таблиця, запис таблиці, комірка запису. Розмежування доступу на першому трьох рівнях реалізують механізми, вбудовані в СКБД та/або передбачені операційними системами. Більшість СКБД взагалі не мають вбудованих засобів контролю доступу до даних на рівні записів таблиці та записів комірок. Проте для СКБД ЦДЕА України важливо, аби обрана система підтримувала функціонал, достатній для реалізації розмежувань доступу на найнижчих рівнях (записів таблиці та комірок). Це пояснюється тим, що доступ до довідкових та облікових даних, що знаходяться в комірках БД, повинен надаватися тільки автентифікованим користувачам відповідно до їх прав і обов’язків.

Критерій “резервне копіювання без зупинки роботи БД”

Для СКБД необхідно виконувати резервне копіювання БД у режимі онлайн, характерною рисою якого є те, що при виконанні резервного копіювання немає необхідності зупиняти активну БД з підключеними і

---

* Автентифікація – процедура розпізнавання користувача в інформаційній системі за допомогою імені, паролю та додаткових засобів безпеки, що були наперед визначені під час реєстрації користувача.

працюючими користувачами [13]. Всі операції з резервного копіювання повинні виконуватися централізовано, результати оновлень мають бути доступні для всіх користувачів відразу.

Розглянуті вище критерії, звичайно ж, не вичерпують усі можливі параметри вибору, але охоплюють низку основних, найважливіших моментів, які обов'язково потрібно враховувати.

З допомогою зазначених критеріїв було проведено порівняльний аналіз сучасних СКБД, які наразі використовуються в діяльності вітчизняних та зарубіжних державних установ (*Таблиця 1*).

У світовій архівній практиці застосовується більше двох десятків СКБД промислового рівня, проте найбільш поширеними є Oracle, Microsoft SQL Server, Informix, PostgreSQL, MySQL.

Кожна з розглянутих СКБД дозволяє організувати роботу розподілених баз даних з їх реплікацією, обробкою транзакцій та є надійними, масштабними та багатоплатформними рішеннями. Тому визначальними чинниками, що роблять, у кінцевому підсумку, найбільший вплив на вибір СКБД для державних архівів, є тип логічної моделі, вільність та відкритість програмного продукту, а також сукупна вартість володіння обраної СКБД.

На сучасному етапі використання комерційних СКБД не є доступним для ЦДЕА України з причини їх високої вартості, необхідності продовження ліцензії на кожен рік, прив'язки вартості ліцензій та їх продовження до кількості користувачів системи.

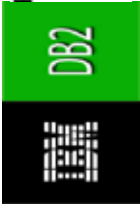
Альтернативою комерційним СКБД є вільні системи з відкритим кодом. На сьогодні цілою низкою країн визнано доцільність використання вільного та відкритого програмного забезпечення в державному секторі. Вільне програмне забезпечення містить у собі чималу кількість важливих, у тому числі й стратегічних, переваг, чи не найголовнішою серед яких є можливість суттєвого заощадження бюджетних коштів. Системи з відкритим кодом дозволяють вирішувати ті ж завдання, що і комерційні системи, але при цьому у користувачів є можливість доопрацювання і адаптації конкретної системи до своїх потреб. Разом з тим, такі системи дозволяють реалізувати той же склад функціональних можливостей для державних архівів, що і комерційні рішення з істотно меншими фінансовими витратами.

Виходячи з особливостей інформаційних об'єктів, що зберігаються у ЦДЕА України та досвіду їх опрацювання, слід зазначити, що доцільно впроваджувати в діяльність державних архівів СКБД, яка об'єднує реляційну та об'єктно-реляційну технологію, а саме об'єктно-реляційну СКБД.

На завершення хотілося б сказати, що на сучасному етапі розвитку архівної галузі доцільно рекомендувати державним архівам обрати сучасну промислову СКБД PostgreSQL, яка є однією з найпотужніших та безкоштовних систем з відкритим програмним кодом та базується на

Додаток

Порівняльна таблиця сучасних систем керування базами даних

Система керування базами даних						
Компанія власник	Oracle Corporation	Microsoft	IBM	IBM	Громадський проект	Oracle Corporation
Поточна версія	Oracle 11g Enterprise Edition	SQL Server 12	Informix IDS 11.70 Panther	DB2 10.1 Enterprise	PostgreSQL 9.3.	MySQL 5.5.
Тип логічної моделі бази даних	Об'єктно-реляційна	Реляційна	Реляційна	Реляційна	Об'єктно-реляційна	Реляційна
Ліцензія	Oracle	Microsoft	IBM	IBM	BSD	GNU/ MySQL AB
Програми ліцензування	1. Named User Plus License 2. Processor License	1. Модель ліцензування: «Сервер + CAL» 2.»На ядро процесора» ²	1. Authorized User Single Install (модель авторизованих користувачів) 2. PVU, заснована на оцінці процесорної потужності	1. Authorized User Single Install (модель авторизованих користувачів) 2. PVU, заснована на оцінці процесорної потужності	-	-

¹ http://orashop.ru/calculate.asp?s_no=750&d_no=2390² http://download.microsoft.com/documents/rus/sqlserver/SQL_Server_2012_Licensing_Datasheet_and_FAQ_RU.pdf

Рекомендована вартість ліцензії	Ліцензія на користувачів (NUP) або на процесор: Standard Edition One: NUP - 180 у.о Процесор - 5800 у.о Standard Edition: NUP - 350 у.о Процесор - 17500 у.о	SQL 2012 Enterprise 2 Core License Qualified 15 663 у.о ³	Залежить від функціональності	Залежить від функціональності	Безкоштовно. Під ліцензією BSD	Безкоштовно Під ліцензією GPL ⁴
Вартість технічного обслуговування та супроводу на 1 рік	Технічна підтримка становить 22% від вартості ліцензій, наприклад: 1 сокет ⁵ : 1276 у.о 4 сокети: 3850 x 4 = 15 400 у.о	Одним з варіантів технічної підтримки є погодинна оплата обробки інцидентів	Вартість продовження річної підтримки, складає 20 % від початкової вартості програмного продукту. Вартість відновлення річної підтримки складає 60 % від початкової вартості програмного продукту.	Вартість продовження річної підтримки, складає 20 % від початкової вартості програмного продукту. Вартість відновлення річної підтримки складає 60 % від початкової вартості програмного продукту.	Комерційна підтримка EnterpriseDB: 1 сокет: 1250 у.о 4 сокети: 3750 x 4 = 15 000 у.о ⁶	Вартість технічної підтримки на 1 рік на сервер у разі ліцензування з GPL Якщо на сервері 4 сокета або менше - 5000 у.о. + НДС; Якщо на сервері більше 4 сокетів - 10000 у.о + НДС
Наявність безкоштовних версій	Немає	Немає	IBM Informix Developer Edition, IBM Informix Innovator-C Edition	DB2 Express-C	Всі версії	Всі версії

³ <http://softlist.com.ua/products/price/microsoft-sql-server.html>

⁴ http://oracle.axoft.ru/catalog/rubric.php?RUBRIC_ID=535

⁵ Сокет – назва програмного інтерфейсу для забезпечення обміну даними між процесами .

⁶ http://oracle.axoft.ru/catalog/PSQL_vsOracle.php

Підтримувані платформи	AIX/ Linux/ Windows	Windows	AIX/ Linux/ HP/ Solaris/ Windows	AIX/ Linux/ HP/ Solaris/ Windows	Mac OS / Linux/ HP/ Solaris/ Windows/ FreeBSD,	AIX/ BSDi/ FreeBSD/ HP/ Linux/ Mac OS X/ NetBSD/ OpenBSD, Solaris/ SunOS/
Можливість розширення	За допомогою окремих модулів	За допомогою окремих модулів	За допомогою окремих модулів	За допомогою окремих модулів	Залежить від розробників	Залежить від розробників
Максимальний розмір бази даних	8 ЕБ ⁷	524 ПБ ⁸	Немає обмежень	Немає обмежень	Немає обмежень	Немає обмежень
Максимальний розмір таблиці	Немає обмежень	Немає обмежень	Немає обмежень	Немає обмежень	32 Тбайт	256 Тбайт
Забезпечення безпеки	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Масштабованість	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Резервне копіювання СКБД он-лайн	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Підтримка механізму транзакцій	Так	Так	Так	Так	Так	Так
Механізми реплікації	Так	Так	Так	Так	Так	Так

⁷ Ексабайт (Ебайт, ЕБ; англ. exabyte) – кратна одиниця виміру кількості інформації, що дорівнює 260 стандартним (8-бітним) байтам або 1024 петабайтам.

⁸ <http://msdn.microsoft.com/ru-RU/library/cc645993.aspx>

об'єктно-реляційній моделі даних. У кожній версії PostgreSQL додається значна кількість інструментів, що покращують її функціональність та додають нові можливості.

Також слід зазначити, що перспективним напрямком для державних архівів є вдосконалення визначених критеріїв вибору СКБД залежно від нових умов їх діяльності, а також здійснення подальших досліджень ринку програмного забезпечення, оскільки у сучасних умовах відбувається випуск нового програмного забезпечення та вдосконалення вже наявних програмних продуктів.

---

¹ *Аносов А.* Критерії вибору СКБД при створенні інформаційних систем [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://easycode.com.ua/2011/02/kriteri%D1%97-viboru-subd-pri-stvorenni-informacijnix-sistem/>. – Назва з екрану.

² *Перевозчикова О. Л.* Основи системного аналізу об'єктів і процесів комп'ютеризації: Навч. посіб. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 432 с.

³ *Савотченко С. Е., Стукалов В. А.* Критерии выбора системы управления базами данных при разработке библиотечной информационной системы. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.teoria-practica.ru/-10-2012/pedagogics/savotchenko-stukalov.pdf>. Назва з екрану.

⁴ *Дикий А. П., Довгаль Ю. Д.* Особливості вибору програмного забезпечення для комп'ютеризації бухгалтерського обліку [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eztuir.ztu.edu.ua/2520/1/61.pdf>. – Назва з екрану.

⁵ *Фісун М. Т., Давиденко Є. О.* Аналіз та вибір моделей даних при створенні систем автоматизованого проектування [Електронний ресурс] – Режим доступу: jnn.nuos.edu.ua/article/download/22351/19981.pdf– Назва з екрану.

⁶ Вибір системи керування базами даних для використання в організації автоматизованої інформаційної системи Центрального державного електронного архіву України. Аналітичний огляд/ Держ. архівна служба України; Центральный державный электронный архив Украины; уклад. : Паламарчук Л. В. – К., 2013. – 37 с.

⁷ Положення про Центральний державний електронний архів України: Затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 21 травня 2012 № 759/5.

⁸ История развития программного обеспечения. Масштабируемость системы [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.computer-museum.ru/histsoft/ji95011b.htm>– Назва з екрану.

⁹ *Атцук А., Смирнов Д., Перепелица А.* Методы обеспечения надежности работы СКБД [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://niits.ru/public/2009/2009-009.pdf>. – Назва з екрану.

¹⁰ *Бойко І., Луценко С., Луцків А.* Відкрите програмне забезпечення для розробки інформаційних систем: порівняльний аналіз і перспективи розвитку в Україні. Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.computingonline.net/archieve/IJS_2005_04_1_14.pdf – Назва з екрану.

¹¹ *Вьюкова Н., Галатенко В.* Информационная безопасность систем управления базами данных [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://citforum.ru/database/kbd96/49.shtml> – Назва з екрану.

¹² “Порядок доступу державних архівів до електронних документів, що знаходяться на зберіганні в Центральному державному електронному архіві України”.

¹³ *Пасічник В. В., Резниченко В. А.* Організація баз даних та знань. – К.: Видавнича група ВНУ, 2006. – 384 с.

Предложены критерии оценки системы управления базами данных, необходимой для создания или модернизации информационных систем государственных архивов на примере работы Центрального государственного электронного архива Украины.

Ключевые слова: система управления базами данных; критерии оценки; база данных; программное обеспечение; метаданные; Центральный государственный электронный архив Украины.

There is proposed the criteria of an appraisal of the system of data bases management, necessary for the creating or modernization of the information systems of the State archives on the example of the Central State Electronic Archives of Ukraine.

Key words: the system of data bases management; the criteria of the appraisal; the data base; the program software; the metadata; the Central State Electronic Archives of Ukraine.

УДК 930.2(477-25)“18/19”

М. Г. ПАЛІЄНКО*

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано діяльність Київської археографічної комісії крізь призму розвитку історичної науки та археографії у країнах Європи упродовж ХІХ – початку ХХ ст. З’ясовано вплив німецької історичної школи, критичного (історико-філологічного) методу на розробку прийомів та методів публікації історичних джерел. Визначено особливості розвитку української археографії в умовах суспільно-політичного життя Російської імперії.

Ключові слова: Київська археографічна комісія; археографія; історичні джерела; історія України; інституціоналізація науки; доба романтизму; критичний метод; історіософія позитивізму; М. Іванишев; В. Антонович; “Архив Юго-Западной России”; “Monumenta Germaniae Historica”.

Заснування та діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (Київської археографічної комісії) припадає на період активного становлення історичної науки як фахової академічної дисципліни в університетах Європи. У цей час відбувається процес інституціоналізації історичної науки, формування професійних корпорацій істориків, що супроводжується заснуванням цілої низки наукових товариств та комісій, серед провідних завдань яких було збирання, вивчення та публікація історичних документів. На відміну від попередніх епох, коли видання документів здійснювалося переважно зусиллями окремих аматорів-колекціонерів або ж представниками духовних конгрегацій (зокрема, мавристів та боландистів), на початку ХІХ ст. історики усвідомили нагальну потребу в об’єднанні зусиль у рамках наукових інституцій.

Епоха романтизму висунула на перший план інтерес до історичного минулого та історичних традицій окремих народів, що у свою чергу привернуло увагу до їх документальної спадщини. І якщо першопочатково видавці історичних документів зосереджувалися на публікації релігійних текстів, а також історико-літературних пам’яток доби античності, оскільки саме останнім надавала перевагу історіографічна традиція епохи Просвітництва, то інтелектуальну спрямованість європейської історіографії доби романтизму визначали передусім ідея

---

* Палієнко Марина Геннадіївна – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

історизму, поширення критичного (історико-філологічного) методу¹. Визнання самодостатності історичного джерела виводить його з “тіні” історіософських парадигм та історіографічних концепцій XVIII ст., суттєво змінює підходи до його вивчення та інтерпретації, кардинальним чином впливаючи на розвиток археографічних практик доби романтизму². Упродовж XIX ст. відбулась справжня “документальна революція”, яка за своїм значенням у розвитку історичної науки може дорівнювати інформаційному вибухові кінця XX ст.

Появі потужних наукових археографічних центрів в Європі сприяла низка важливих передумов. Однією з нагальних потреб була наявність наукового потенціалу, тому діяльність археографічних осередків у Європі була тісно пов’язана з розвитком університетської науки та освіти, що впливали на формування відповідного наукового середовища і сприяли розгортанню наукових досліджень. Важливе значення для розвитку археографії мали досягнення в галузі таких спеціальних історичних дисциплін, як дипломатика та палеографія, початок їх викладання у низці європейських університетів.

З іншого боку, розвиток історичної науки неухильно вимагав розширення хронології та проблематики історичних досліджень, що у свою чергу було безпосередньо пов’язано з організацією архівів та відкриттям їх фондів для дослідників. Першими принцип публічності (відкритості) архівів проголосили діячі Французької республіки, які законом 1794 р. затвердили основні засади функціонування Національного архіву Франції і розпочали формування мережі державних архівів. Однак цей процес розтягнувся фактично на все XIX ст., упродовж якого, за влучним висловом Ш.-В. Ланглуа, згодом використаним у періодизації історії архівів Р.-А. Ботьє, архіви поступово перетворювалися з “арсеналів влади” на “лабораторії історії”³.

“Архівний прорив” (“archival turn”), що стався в європейських країнах у XIX ст. і уможливив звернення істориків до архівних документів⁴, мав кардинальний вплив на зміну наукової парадигми та стиль історіографічного мислення, творчу манеру й лабораторію багатьох істориків. Історики не тільки почали ґрунтувати свої наукові концепції на фактах, почерпнутих з архівних першоджерел, але й розгорнули масштабну едиційну діяльність. Професор Харківського університету М. Петров, здійснюючи порівняльний аналіз розвитку історичної науки у Франції, Великобританії та Німеччині, розпочав його саме з характеристики публікаторських проектів учених⁵.

В українській історіографії існує низка досліджень, присвячених історії заснування та діяльності Київської археографічної комісії, аналізу її видавничих проектів, висвітленню внеску її діячів у розробку принципів критичного аналізу документальних джерел та методів їх наукової публікації. Першим “літописцем” історії комісії був її довго-

літній незмінний учений секретар (“діловод”) Орест Левицький⁶. Згодом окремі аспекти діяльності комісії розглядали В. Міяковський, М. Ткаченко, Б. Ватуля, М. Ковальський, С. Павленко, Г. Сергієнко, В. Ульяновський тощо. У 1993 р. побачила світ ґрунтовна монографічна праця О. Журби, в якій було висвітлено із залученням широкого кола джерел історію створення та основні віхи діяльності комісії⁷; того ж року відбулась наукова конференція, присвячена 150-літньому ювілею з дня заснування інституції⁸. Проте, на нашу думку, сьогодні актуалізується проблема висвітлення діяльності комісії крізь призму її взаємодії з іншими науковими центрами досліджуваної історичної доби, виявлення спільних та відмінних рис у їх організаційній структурі, вивчення впливів європейського наукового середовища на формування теоретичних засад, принципів та методів опрацювання джерел та підготовки їх до друку, що реалізувалися в практиці діяльності київської археографічної інституції.

Період XIX – початку XX ст. в академічному середовищі країн Західної та Центрально-Східної Європи позначився процесом інтенсивного створення професійних наукових об’єднань та інституцій. Як зазначав С. Стельмах, “професіоналізація та академічна інституціоналізація історичної науки супроводжувалася створенням її інфраструктури (науковими товариствами, архівами, публікацією історичних документів, фаховою періодикою, національним та міжнародним об’єднанням істориків), яка розширювала комунікаційне професійне „поле істориків””⁹. У XIX ст. помітний внесок у розвиток принципів та методів археографії був здійснений Товариством із вивчення ранньої німецької історії, яке 1826 р. започаткувало монументальне серійне видання “*Monumenta Germaniae Historica*” (“Пам’ятки німецької історії”), що триває й до сьогодні та охоплює період 500–1500 рр. Товариство було засновано 1819 р. у Франкфурті-на-Майні з ініціативи відомого прусського державного і політичного діяча, реформатора барона Генріха фон Штайна (*Heinrich Friedrich Karl Reichsfreiherr, baron vom Stein*; 1757–1831) і лише згодом отримало підтримку з державних джерел (зокрема, від Баварської академії наук). Концепцію видавничої діяльності товариства розробив відомий німецький історик та архівіст Георг Генріх Пертц (*Georg Heinrich Pertz*; 1795–1896), який запропонував структуру видання, що включала п’ять основних підрозділів: 1) *scriptores* (нарративні джерела, хроніки, аннали), 2) *leges* (закони), 3) *diplomata* (документи), 4) *epistolae* (листи), 5) *antiquitates* (старожитності)¹⁰.

Цей проект об’єднав навколо себе багатьох талановитих учених, а Товариство перетворилося на потужний центр історичних досліджень у Німеччині. З його появою у Німеччині почала формуватися потужна наукова школа істориків Середньовіччя. Редактори та видавці “*Monumenta Germaniae Historica*” (MGH) – Георг Генріх Пертц,

Георг Вайтц (Georg Waitz; 1813–1866), Вільгельм Ваттенбах (Wilhelm Wattenbach; 1819–1897) відіграли вагому роль у розвитку археографії. Більшість вироблених ними правил критичного видання джерел (збереження обов'язкової цілісності джерела, видання його на підставі всієї відомої рукописної традиції з урахуванням усіх варіантів тексту, наявність розлогої історичної передмови у формі дослідження) визнані сьогодні засадничими в археографічній практиці.

Аналізуючи багатогранну археографічну діяльність німецьких істориків XIX ст., слід враховувати той факт, що вона відбувалась в умовах домінування німецького ідеалізму та в рамках “німецької історичної школи”, яка заклала підвалини критичного методу опрацювання джерел та подієвої, політично орієнтованої історіографії¹¹. Непересічне значення у формуванні теоретико-методологічних засад “німецької історичної школи” мали праці історика античності, засновника критичного (історико-філологічного) методу аналізу джерел Бартольда Георга Нібура (Barthold Georg Niebuhr; 1776–1831) та фундатора нової німецької історіографії Леопольда фон Ранке (Leopold von Ranke; 1795–1886), котрі обґрунтували право джерел на адекватне відтворення історії, описання фактів минулого. Як відзначав О. Ясь, “історико-філологічний метод виник унаслідок низки важливих соціокультурних та інтелектуальних зрушень в європейському суспільстві та історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст.”, “інтегрував вимоги наукового універсалізму з індивідуалізацією дослідницької проблематики”, став “своєрідним стандартом для опрацювання джерел”¹². Обґрунтовані німецькими вченими принципи відбору та методи опрацювання історичних джерел мали важливе значення для формування теоретичних засад джерелознавства, методики та практики археографічної діяльності, зокрема принципів та прийомів публікації джерел у “*Monumenta Germaniae Historica*”, а також опосередковано вплинули на розвиток архівознавства, зокрема, розробку наукових принципів класифікації архівних документів¹³.

“*Monumenta Germaniae Historica*” у XIX ст. відіграли роль одного з найважливіших центрів розвитку історичної науки в Німеччині, сприяли виробленню засадничих принципів роботи з історичними джерелами, перетворилися на творчу лабораторію, в якій формувалося нове покоління дослідників – слід зазначити, що провідні діячі товариства Георг Вайтц та Вільгельм Ваттенбах були вчителями таких видатних німецьких учених, як історик Теодор Моммзен (Theodor Mommsen; 1817–1903) та філософ і соціолог Георг Зіммель (Georg Simmel; 1858–1918).

Велику археографічну роботу на німецьких теренах у XIX ст. розгорнула також Історична комісія, створена у 1858 р. при Баварській академії наук. У 1867 р. під керівництвом Леопольда Ранке вона розпочала видання “Актів німецького рейхстагу” (“*Deutsche Reichstagsakten*”;

видання продовжується), а у 1862 р. – “Хронік німецьких міст” (“Die Chroniken der deutschen Städte von 14 bis ins 16 Jahrhundert”. Bd. 1–36. 1862–1931). Теодор Моммзен розробив 1853 р. концепцію унікального видавничого проекту “Корпусу латинських надписів” (“Corpus Inscriptionum Latinarum”, видання якого розпочалося 1863 р. і триває до сьогодні). Загалом слід відзначити, що у XIX ст. саме Німеччина займала провідне місце в Європі за масштабами археографічної роботи, рівнем та якістю джерельних публікацій.

У першій половині XIX ст. відбувався пошук нових форм організації дослідницької та едиційної роботи й істориками Франції, що зумовлювалося як суспільно-політичними змінами, так і розвитком історичної науки та відкриттям архівів для дослідників. Створення Національного архіву та поступова концентрація у ньому найважливіших документів з історії нації інтенсифікувало процес формування джерельної бази та спонукало істориків до едиційної діяльності. 1833 р. відомий історик і політичний діяч Франсуа Гізо (François Guizot; 1787–1874) виступив ініціатором заснування Товариства історії Франції (La Société de l’histoire de France), яке розпочало публікацію двох великих документальних серій – “Bulletin de la Société de l’histoire de France” (“Публікації Товариства історії Франції” (з 1834 р., з 1863 р. – “Annuaire-Bulletin de la Société de l’histoire de France”) та “Collection de documents inédits sur l’histoire de France” (“Колекція неопублікованих документів з історії Франції”) (з 1835 р.). Найзначнішу частину публікацій Товариства складала середньовічні грамоти та листування XV–XVII ст., що стосувалися питань зовнішньої політики та внутрішнього управління державою. Розроблений Ф. Гізо проект включав публікацію не лише документів з Національного архіву, але й відомчих та місцевих архівів. Важливо зазначити, що саме Ф. Гізо одним з перших у французькій історіографії запровадив практику наведення у посиланнях детальної інформації про використані першоджерела¹⁴.

Серед центральноєвропейських країн найбільших успіхів у розвитку археографії в цей період було досягнуто у Чехії, зокрема, завдяки багатогранній діяльності “батька чеської історіографії” Франтішека Палацького (František Palacký; 1798–1876). С. Стельмах, характеризує процес інституціоналізації чеської історичної науки, підкреслював, що його необхідно розглядати у зв’язку із заснованою Ф. Палацьким документальною серією “Archiv český” (“Чеський архів”)¹⁵, у якому було опубліковано численні джерела з історії Богемії¹⁶. Іншим важливими археографічним проектом з чеської історії був “Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae” (“Реєстри документів та листів Богемії і Моравії”), започаткований 1855 р. істориком, письменником та фольклористом, архіваріусом міста Праги Каролом Яромиром Ербеном (Karel Jaromír Erben; 1811–1870).

У 1864 р. польським істориком Августом Бельовським (August Bielowski; 1806–1876) у Львові було започатковано видання “Monumenta Poloniae Historica” (“Пам’ятки історії Польщі”), згодом серію було продовжено Краківською академією наук (загалом упродовж 1864–1893 рр. побачило світ 6 томів).

Характеризуючи процес інституціоналізації у Російській імперії, відзначимо, що у першій половині XIX ст. було засновано низку наукових установ, які займалися виданням історичних джерел. Помітний внесок у розвиток археографії здійснило, зокрема, Товариство історії і старожитностей російських, засноване 1804 р. при Московському університеті (провідна роль в археографічній діяльності останнього належала, зокрема, М. Бантиш-Каменському та О. Бодянському)¹⁷. У 1834 р. з метою збирання, описування та видання історичних пам’яток була заснована Археографічна комісія при Міністерстві народної освіти у Петербурзі. У роботі комісії брали участь відомі історики П. Строев, М. Устрялов, М. Калачов, М. Костомаров, С. Соловійов, М. Семевський, які розгорнули широку пошукову роботу із виявлення та опрацювання джерел не тільки в російських архівах та бібліотеках, але й за кордоном – в Австрії, Італії, Німеччині, Франції. Результати їх едиційної діяльності були відображені як у монографічних виданнях, так і в цілій низці документальних серій, зокрема, “Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией” (Т. 1–4. СПб., 1836–1838), “Акты исторические” (Т. 1–5. СПб., 1841–1842), “Акты, относящиеся к истории Западной России” (Т. 1–5. СПб., 1846–1853), “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (Т. 1–15. СПб., 1863–1892). Особливо вартісні для істориків України томи “Актов Южной и Западной России” були підготовлені Миколою Костомаровим. Важливе джерельне значення мало започатковане комісією 1841 р. видання “Полного собрания русских летописей”¹⁸.

Отже, заснування Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, волинському та подільському генерал-губернаторі відповідало не тільки нагальним потребам збирання, акумуляції та збереження цінних актових документів XVI–XVIII ст., формування джерельної бази із вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних та релігійних процесів, що відбувалися у зазначений період на українських теренах (відповідно до російської імперської термінології – на теренах “Південно-Західного краю”), але й відображало загальні тенденції розвитку європейської історичної науки XIX ст.

У процесі становлення Комісії як наукової історичної інституції відбувалася розробка принципів пошукової та едиційної діяльності, визначення критеріїв відбору джерел для публікації, опрацьовувалася методика передачі текстів, зрештою, формувалася архітектоніка документальних видань наукового типу.

Концептуальні засади діяльності Комісії, які розроблялися під час її перших засідань за участю професорів М. Максимовича, М. Іванишева та В. Домбровського, відображали головні тенденції тогочасного європейського історіографічного процесу. Як зазначав О. Журба, “археографічні ідеї, що засвоювалися в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. вітчизняними істориками, вирости на ґрунті як духовно-культурних зрушень в українських регіонах, так і досягнень європейської історичної науки, насамперед джерелознавчих підходів німецьких дослідників, ознайомлення з творчістю яких відбувалося як шляхом особистого спілкування, так і через наукові видання”¹⁹.

Видавничі проекти Київської археографічної комісії були реалізовані у двох основних документальних серіях: 1) “Памятники, издаанные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе” (Т. 1–4. К., 1845–1859; за ред. М. Максимовича, М. Іванишева) та 2) “Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов” (Ч. 1–8 (35 тт.). К., 1859–1914; за ред. М. Іванишева, Ф. Лебединцева, В. Антоновича, С. Терновського, О. Левицького, С. Голубева, А. Криловського, І. Каманіна, Н. Молчановського, К. Козловського, І. Новицького, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського, М. Грушевського, В. Щербини). Крім того, 1846 р. побачили світ три випуски археологічного альбому “Древности, издаанные Временной комиссией для разбора древних актов” за ред. М. Іванишева, окремими виданнями вийшли такі цінні історичні джерела, як: “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком” (Т. 1–4. К., 1848–1864; за ред. М. Рігельмана, І. Самчевського, В. Антоновича), “Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки” (К., 1853; за ред. І. Самчевського), “Летопись Самовидца по новооткрытым спискам” (К., 1878; за ред. О. Левицького), “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси” (К., 1888; за ред. В. Антоновича) та ін.

Як вже зазначалося, значний вплив на формування наукових поглядів учених та їхню методику роботи з історичними документами справляли представники західноєвропейської історичної науки, з якими вони знайомилися під час перебування у наукових відрядженнях, навчання у європейських університетах, роботи в європейських архівах та бібліотеках. Так, один з провідних діячів Київської археографічної комісії М. Іванишев після закінчення Університету св. Володимира 1836 року був відряджений на два з половиною роки для стажування до європейських наукових центрів. Перебуваючи у Берлінському університеті, М. Іванишев студіював методологію історії права та методи видання історичних документів у засновника історичної школи права

Ф. К. Савіньї (Friedrich Carl von Savigny; 1779–1861)²⁰, відвідував лекції Л. Ранке та Ф. Раумера (Friedrich von Raumer; 1781–1873). Таким чином, він зазнав безпосереднього впливу ідей німецького романтизму та опанував методику наукового дослідження і критичного аналізу історичних джерел. У 1837 р. М. Іванишев переїхав до Праги, де активно спілкувався з Ф. Палацьким та займався вивченням палеографії. Отже, в результаті тривалого перебування в європейських наукових центрах М. Іванишев мав можливість достатньо глибоко ознайомитися з досягненнями тогочасної історичної науки, опанувати її новітні методи (зокрема, історико-філологічної критики джерел).

Основну увагу у своїй едиційній діяльності М. Іванишев приділив вивченню та виданню актових джерел, ставши фактично фундатором національної школи актових археографії. Розроблені М. Іванишевим методи відбору та публікації джерел знайшли своє відображення у серійних та поодиноких виданнях Комісії. Документи публікувалися з максимальним дотриманням тексту та особливостей оригіналу, вироблялася та закріплювалася композиційна структура наукової документальної публікації, складові науково-довідкового апарату. Поступово важливе місце у структурі документальних публікацій Комісії посіли ґрунтовні передмови, які за своїм змістом і обсягом набували значення самостійних історичних досліджень. За влучним висловом дослідниці історіографічних процесів доби романтизму О. Ковальчук, “автентичне джерело оточують атмосферою тлумачення”, “передмови і післямови, коментарі і словникові додатки, примітки (навіть спеціальні дослідження, присвячені певній пам’ятці) все частіше стають атрибутом археографічних публікацій”²¹. У руслі загальних тенденцій розвитку історичної науки тематична різноманітність відібраних до публікації документів охоплювала значне коло питань не тільки політичної, але й соціально-економічної історії (у т. ч. розвиток міст та міського самоврядування, економічне й правове становище різних верств населення, процес колонізації українських земель та ін.).

Цікавими є відгуки на появу перших документальних видань Комісії, що засвідчували застосування упорядниками в археографічній практиці критичного (історико-філологічного) методу. Так, автор рецензії на перший випуск “Памятников”, опублікованої 1845 р. у санкт-петербурзькому журналі “Финский вестник”, відзначав високий рівень підготовки та опрацювання документів і підкреслював, що кожна сторінка цього чудового видання (в якому “історія примирена з філологією”) засвідчує бажання видавців цілковито задовольнити вимоги вибагливої читацької аудиторії, що звикла до найкращих зразків історичних видань Франції, Англії та Німеччини²².

Розроблений М. Іванишевим і затверджений у 1858 р. план нової документальної серії – “Архива Юго-Западной России” – передбачав

публікацію джерел з восьми загальних проблем, серед яких: акти з історії православної церкви (частина перша), постанови провінційних дворянських сеймів (частина друга), акти з історії українського козацтва (частина третя), акти про походження українських шляхетських родів (частина четверта), акти про розвиток міст та міське самоврядування (частина п'ята), акти про економічне та юридичне становище селян (частина шоста), акти про заселення "Південно-Західного краю" (частина сьома) та матеріали з історії землеволодіння (частина восьма). О. Киян у дослідженні про історичні студії М. Іванишева відзначав, що у "науковому плані за прототип "АЮЗР" послужив досвід видання найкраще поставленого тоді в європейській історичній науці "Monumenta"; проте німецьке видання зосереджувало головну увагу на політичній історії, а М. Іванишев "сконцентрував видавничу діяльність переважно на соціальній історії"²³.

М. Іванишев упродовж двадцяти років був одним із найактивніших співробітників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, обіймаючи посади діловода (1843–1859), віце-голови (1859–1865) та головного редактора Комісії (1861–1863). Загалом за його редакцією чи безпосередньою участю було видано чотири томи "Памятников", три томи "Літопису Величка", "Літопис Грабянки" та низка томів "Архива Юго-Западной России". Особливо високим рівнем археографічного опрацювання документів вирізнявся підготовлений М. Іванишевим документальний двотомник "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни" (К., 1849), який став зразком комплексного підходу до видання історичних джерел і вперше у вітчизняній археографічній практиці містив ґрунтовну передмову-дослідження, написану на основі аналізу опублікованих документів. На думку О. Кияна, застосовані М. Іванишевим "при виданні історико-нарративних матеріалів класичні принципи європейської археографічної практики, суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклали міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією української історіографії другої половини XIX ст."²⁴.

Розроблені М. Іванишевим методи і прийоми публікації актових джерел не тільки були реалізовані ним на практиці, але й знайшли своє втілення в едиційній діяльності інших членів Київської археографічної комісії, у т. ч. В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, С. Голубєва, М. Грушевського, І. Каманіна, О. Левицького, Ф. Лебединцева тощо. Безперечно, велику роль відіграв М. Іванишев у процесі становлення В. Антоновича як археографа, формуванні його зацікавлень роботою із пошуку, опрацювання та публікації актових джерел. Саме за рекомендацією М. Іванишева Володимир Антонович був запрошений на посаду головного редактора Комісії у 1863 р. і від того часу протягом майже двадцяти років (до 1882 р.) гідно продовжував реалізову-

вати започаткований попередником видавничий проект. За цей період В. Антонович підготував 8 томів “Архива Юго-Западной России”, у яких було зібрано близько 2200 актів загальною кількістю понад 4000 аркушів²⁵.

Звертаючись до характеристики едиційної практики В. Антоновича, можна погодитися із твердженням знаного дослідника історії Комісії О. Журби про те, що “археографічні погляди В. Б. Антоновича, які виявилися в його працях, формувалися на ґрунті археографічних традицій, закладених М. Д. Іванишевим”²⁶. Безперечною заслугою В. Антоновича на посаді головного редактора були заходи щодо розширення і збагачення тематики видань, географії та хронології розміщених у них документів. Над виявленням документів з української історії учений плідно працював в архівах Києва, Петербурга, Москви, Львова, Кракова, Варшави, одним з перших досліджував україніку у Ватиканському секретному архіві. Оцінюючи масштаби евристичної та едиційної роботи вченого, М. Ткаченко зауважував, що “коли порівняти з становищем української археографії до Антоновича ту вкладку, яку зробив він, то можна сказати, що тепер українська історична наука ступила на ширший шлях історичних дослідів, що стоять у рівні з вимогами тодішньої європейської науки”²⁷. Проте заради об’єктивності слід указати й на певні недоліки в археографічній практиці В. Антоновича, на застосування ним спрощеного у порівнянні з М. Іванишевим підходу до публікації історичних джерел, надмірну стислість заголовків документів, відсутність археографічних та джерелознавчих коментарів до текстів. Натомість велика заслуга В. Антоновича полягала, передусім, у значно ширшому розумінні ним історичної та джерельної цінності документів, їх ролі у реконструкції історичних подій та встановленні фактів і, зрештою, створенні джерельного фундаменту для наукових праць з української історії. Беззаперечний авторитет ученого виявився у його здатності до об’єднання наукових сил, вихованні нової генерації істориків та археографів – М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, І. Каманіна, О. Левицького, Н. Молчановського та ін., що належали до славетної “київської історичної школи” В. Антоновича²⁸. Великою перевагою В. Антоновича було й те, що він не тільки глибоко усвідомлював наукову цінність та значущість створення документальної бази історичних досліджень, але й розумів, за влучним висловом О. Кияна, “непересічну роль самого процесу для пробудження інтересу до свого минулого з боку нечисленної національної інтелігенції, на яку він покладав особливу надію в справі національного українського відродження”²⁹.

Археографічні студії як М. Іванишева, так і В. Антоновича відбивали загальні тенденції розвитку історичної науки, яка у середині – другій половині XIX ст. еволюціонувала під впливом історіософії пози-

тивізму. Ідея здобуття “позитивного” історичного знання у поєднанні із запропонованою Л. фон Ранке та його послідовниками методикою опрацювання джерел, що ґрунтувалась на їх ретельному вивченні та критичному аналізі, сприяла становленню джерелознавства як спеціальної галузі знань. Важливий вплив на формування знань про історичне джерело справила праця французьких істориків Шарля-Віктора Ланглуа (Charles-Victor Langlois; 1863–1929) та Шарля Сеньобоса (Charles Seignobos; 1854–1942) “Вступ до вивчення історії” (“Introduction aux études historiques”, 1897). Наведені у книзі вислови щодо джерельного значення документів окреслювали позитивістську концепцію історичного джерела і набули “хрестоматійного” звучання: “історія пишеться за документами”, “ніщо не може замінити документи: нема їх, нема й історії”³⁰. Отже, київська археографічна школа, яка почала формуватися у добу романтизму, згодом зазнала суттєвого впливу позитивізму, особливо його бачення і трактування сутності історичного джерела.

Однак для визначення особливостей діяльності Київської археографічної комісії порівняно з іншими науковими інституціями, що займалися археографічною практикою у тогочасному європейському науковому просторі, слід враховувати соціополітичні та інтелектуальні умови розвитку української історичної науки на “підросійських” теренах. Важливою домінантою у діяльності Комісії завжди залишалась політична складова, оскільки концепція видавничих проектів та підбору документів до друку не могла заперечувати постулати “теорії офіційної народності” миколаївської імперії – “православ’я”, “самодержавство”, “народність”. Відома американська дослідниця П. К. Грімстед, розглядаючи археографічну діяльність як сферу здійснюваного імперією національного, політичного та соціального тиску, підкреслювала, що “в імперському розумінні” політичне завдання Комісії полягало у створенні “однієї з ланок, яка б служила кінцевій імперській меті – зібрати документи, що забезпечили б виправдання “повернення” та інтеграції в Російську імперію земель, щойно анексованих після поділу Польщі”³¹. Виходячи з цього, у відборі документів для публікації та їх коментуванні значною мірою простежувалась антипольська та антикатолицька спрямованість, яка була спричинена виконанням політичного замовлення правлячих кіл Російської імперії, позиція яких у цьому питанні була чітко зумовлена боротьбою з польським революційним та національним рухом. У цьому контексті історія та словесність “розглядалися як засіб для насадження універсальної загальноімперської комунікації та русифікації в регіоні, в якому впливовими залишалися польські освітні і культурні практики”³².

З огляду на останнє редактори мали корелювати свої наукові інтереси з офіційними настановами влади. Досліджуючи стосунки Комісії з владними структурами на різних етапах її діяльності, О. Журба від-

значав постійне втручання у формування проблематики видань з боку генерал-губернатора Д. Бібікова, а також наголошував на тривалому протистоянні голови Комісії М. Юзефовича та В. Антоновича, яке проявлялося у приміщенні в підготовлених В. Антоновичем томах “АЮЗР” політизованих, написаних з точки зору пануючої ідеології передмов і зрештою призвело до усунення вченого з посади редактора³³. Таким чином, аналізуючи діяльність Комісії у контексті суспільно-політичних процесів, слід враховувати той факт, що вона відбувалась у рамках офіційної доктрини російської історіографії, якій була притаманна цілковита політична заангажованість, а інститут генерал-губернаторства, якому Комісія була безпосередньо підпорядкована, намагався спрямувати її на реалізацію передусім політичної мети – обґрунтування правомірності “повернення” Правобережної України до складу Російської імперії.

Однак, незважаючи на офіційний характер видань Комісії, їй вдалось виконати важливу наукову місію і поступово, цеглинка за цеглинкою, закласти джерельний фундамент для дослідження багатьох проблем української історії. Найзначнішою подією у діяльності Комісії стало заснування 1852 р. Центрального архіву давніх актів у Києві та зосередження у ньому безцінного комплексу документів. Проте реалізовані Комісією археографічні проекти виходили далеко за межі використання лише київських фондів та охоплювали архіви Львова, Варшави, Петербурга, Москви, Стокгольма, Ватикану. “Європейський вектор” у пошуковій роботі членів Комісії активізувався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що зумовлювалось розвитком міжнародних контактів, поглибленням інтеграційних процесів в європейському науковому середовищі та загальним полегшенням доступу до архівів, у тому числі зарубіжних. Одним з найбільших реалізованих Комісією проектів щодо публікації (за сучасною термінологією) “зарубіжної україніки” стало видання 1908 р. актів зі Шведського державного архіву, виявлених та упорядкованих Н. Молчановським³⁴.

Члени Київської археографічної комісії брали участь у міжнародних конгресах, здійснювали архівні пошуки в інших країнах, що свідчило про зростання рівня міжнародної інтеграції українських істориків. Новою сторінкою в історії української археографії стало формування археографічної школи М. Грушевського у Львові, де в рамках Наукового товариства імені Шевченка було засновано Археографічну комісію та серійне видання “Жерела до історії України-Руси”, що мало актуалізувати джерельну інформацію для відтворення “нової схеми” української історії.

Отже, заснування Київської археографічної комісії було зумовлено глибокими політичними, соціально-економічними та культурними процесами, які відбувалися на інкорпорованих до складу Російської імперії українських теренах. Безумовно, Комісія функціонувала у меж-

ах імперського наукового дискурсу і зазнала суттєвого впливу з боку російської адміністративної системи, будучи підпорядкованою загальнодержавним цілям. Однак, навіть у рамках нав'язаної російською державницькою школою наукової парадигми, Київська археографічна комісія спромоглась акумулювати, опрацювати та підготувати до публікації значний обсяг першоджерел з української історії і тим відіграла надзвичайно важливу роль у становленні не лише українського джерелознавства та археографії, сприяла розвитку архівної справи, але й заклала джерельний фундамент майбутніх українознавчих досліджень, передусім з історії XIV–XVIII ст., значною мірою сприяла формуванню київської “документальної школи” В. Антоновича і, зрештою, опосередковано вплинула на поглиблення процесів національного самопізнання.

Діяльність Київської археографічної комісії, що здійснювалась у межах професійного співтовариства, сприяла виробленню критеріїв та стандартів наукового видання історичних документів як дипломатичним, так і науково-критичним методами. Отже, упродовж XIX – початку XX ст. археографія поряд із історіописанням (історіографією) набула значення одного з важливих чинників формування історичної пам'яті, оскільки саме завдяки планомірній та систематичній історико-єдиційній діяльності збагачувалась і розширювалась джерельна база історичних досліджень, що стало підґрунтям поглибленого вивчення окремих історичних проблем та цілих епох.

¹ Ясь О. Романтизм // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 285–286; див. також: *Він же*. Романтизм і український гранд-нарратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 207–226.

² Ковальчук О. Особливості археографії в першій половині XIX ст. / О. Ковальчук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 8. – К., 2006. – С. 133–134.

³ Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии / Е. В. Старостин. – М., 1997. – С. 41–48; *Матяш І*. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / І. Матяш. – К., 2012. – С. 192–193, 202–203.

⁴ Див.: Müller Ph. Archives and History: Towards a History of “the Use of State Archives” in the 19th Century / Ph. Müller // History of the Human Sciences. – 2013. – Vol. 26 (October). – № 4. – Pp. 27–49.

⁵ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор / М. Петров. – Харьков, 1861. – С. 24–29, 63–65, 121–123, 193–201.

⁶ Левицкий О. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов 1843–1893. Историческая записка о ее деятельности / О. Левицкий. – К., 1893. – 140 с.

⁷ Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1893–1921: Нарис історії і діяльності / О. Журба. – К.: Наук. думка, 1993. – 186 с.

⁸ Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ–Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – 426 с.

⁹ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. / С. Стельмах. – К., 2005. – С. 61.

¹⁰ Докл. про видання “*Monumenta Germaniae Historica*” див.: *Мэртль К.* *Monumenta Germaniae Historica: взгляд изнутри* / К. Мэртль // *Средние века.* – М., 1995. – Вып. 58. – С. 95–111.

¹¹ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – С. 13–14.

¹² *Ясь О.* Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії / О. Ясь // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики.* – К., 1999. – Ч. 11. – Част. 2. – С. 223.

¹³ Про вплив представників “німецької історичної школи” на розвиток архівознавства докл. див.: *Приходько Л. Ф.* Формування фондового принципу організації архівних документів у зарубіжному архівознавстві другої половини XIX – початку XX ст. // *Архіви України.* – 2013. – № 2. – С. 10–12.

¹⁴ François Guizot: Between History and Politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guizot.com/en/history/history-and-politics>. – Назва з екрану.

¹⁵ Документальна серія “*Archiv český*” (“Чеський архів”) була заснована Ф. Палацьким 1840 р. у Празі і виходила до 1944 р. (37 томів). За редакцією Ф. Палацького упродовж 1840–1872 рр. було видано 7 перших томів. У 2000 р. видання було відновлено Центром середньовічних студій (*Centrum medievistických studií*).

¹⁶ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – С. 72.

¹⁷ Докл. про видання *Товариством джерел з української історії* див.: *Тодійчук О. В.* *Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских* / О. В. Тодійчук. – К., 1989. – 157 с.

¹⁸ Про розвиток російської археографії зазначеного періоду доклад. див.: *Козлов В. П.* *Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX в.* / В. П. Козлов. – М., 1999. – 416 с.; *Брачев В. С.* *Петербургская Археографическая комиссия (1834–1929)* / В. С. Брачев. – СПб., 1997. – 161 с.

¹⁹ *Журба О. І.* Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини ХУІІІ – першої половини ХІХ століття: Автореф. дис... докт. іст. наук / О. І. Журба. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 30.

²⁰ *Кіян О. І. М. Д.* Іванишев як історик й організатор історичної науки / О. І. Кіян // *Український історичний журнал.* – 2002. – № 2. – С. 85.

²¹ *Ковальчук О.* Особливості археографії в першій половині ХІХ ст. – С. 140.

²² Див.: *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. – С. 57.

²³ *Кіян О. І. М. Д.* Іванишев як історик й організатор історичної науки. – С. 90–91.

²⁴ Там само. – С. 92.

²⁵ *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича / М. Ткаченко // *Український археографічний збірник.* – К., 1930. – Т. 3. – С. 335.

²⁶ *Журба О.* Роль М. Д. Іванишева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича / О. Журба // *Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р., м. Київ): Доп. та матер.* – К., 1996. – Ч. 1. – С. 83.

²⁷ *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича. – С. 345.

²⁸ Докл. про історичну школу В. Антоновича див.: *Михальченко С. І.* *Киевская школа в российской историографии* / С. И. Михальченко. – М., 1997. – 228 с.; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи” / О. Кіян. – К., 2005. – 492 с.

²⁹ *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – С. 307.

³⁰ Цит. за виданням: *Ланглюа Ш.-В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории / пер. с фр. А. Серебряковой. – 2-е изд. – М., 2004. – С. 49.

³¹ *Грімстед П.К.* Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів / П. К. Грімстед // *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.)*. – К., 1997. – С. 14. Див. також попередню англomовну версію статті: *Grimsted P. K. Archeography in the Service of Imperial Policies: The Founding of the Archeographic Commission and the Kiev Archive of Early Record Books / P. K. Grimsted // Harvard Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 17, no. 1/2. – Pp. 27–42.

³² *Біленький С.* Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою / С. Біленький // *Пам'ять століть*. – 1999. – № 4. – С. 96; *Ясь О.* Романтизм і український гранд-наратив / О. Ясь // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 218.

³³ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. – С. 51, 94–95. Див. також: *Шандра В. С.* Роль М. В. Юзефовича у діяльності Київської археографічної комісії / В. С. Шандра // *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*. – К., 1997. – С. 138–143.

³⁴ *Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / под ред. Н. В. Молчановского // Архив Юго-Западной России*. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – 482 с.

Проаналізовано діяльність Київської археографічної комісії в контексті розвитку історичної науки і археографії в країнах Європи в період XIX – початку XX вв. Встановлено вплив німецької історичної школи, критичного (історико-філологічного) методу на розробку прийомів і методів публікації історичних джерел співробітниками Комісії. Виявлені особливості розвитку української археографії в умовах суспільно-політичного життя Російської імперії.

Ключевые слова: Киевская археографическая комиссия; археография; исторические источники; история Украины; институционализация науки; эпоха романтизма; критический метод; историософия позитивизма; Н. Иванишев; В. Антонович; “Архив Юго-Западной России”; “Monumenta Germaniae Historica”.

It is analyzed the activity of the Kyiv Archeographic Commission through the prism of the development of History science and Archeography in the European countries during the 19 – at the beginning of 20 centuries. The article considers the influence of the German historical school, the critical (historical and philological) method on the development of techniques and methods of the publication of historical sources. There are determined the peculiarities of the development of Ukrainian archeography in the terms of social and political life of the Russian Empire.

Key words: the Kyiv Archeographic Commission; Archeography; Historical sources; History of Ukraine; the institutionalization of science; the Romantic era; the critical method; the historiosophy of positivism; M. Ivanyshev; V. Antonovych; “The Archives of South-West Russia”; “Monumenta Germaniae Historica”.

УДК 930.25(477)“1938/1960”

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ*

АРХІВНА СПРАВА УКРАЇНИ У 1938–1960 рр.

На основі архівних джерел та опублікованих документальних свідчень у статті розглядається період перебування архівних органів і установ України у структурі НКВС (МВС) СРСР. Основна увага зосереджена на особливостях та організаційних засадах їх функціонування, результатах діяльності і методах роботи. Визначено позитивні сторони та недоліки, що були притаманні архівній справі розглядуваного періоду.

Ключові слова: НКВС; МВС; архіви; архівна справа; фонди; архівні управління (відділи); органи (установи); Головне архівне управління; Архівне управління.

Однією з малодосліджених сторінок історії архівної справи України є перебування архівних установ і їхніх управлінських органів у структурі НКВС – МВС СРСР. Поруч з багатьма іншими їй складовими варто наголосити й на такій: архіви були, є і залишаться одним із важливих напрямів у діяльності світових спецслужб та охоронно-каральних органів. Не випадково, що у різні історичні періоди багато з них намагалися взяти їх під свою опіку. Не стали винятком і сучасні правоохоронні структури, зокрема вітчизняні. Йдеться не лише про відомчі архівні сховища, але й аналогічні установи загальнодержавного підпорядкування.

Поряд із започаткуванням та удосконаленням “сыску” з його характерними прийомами і методами роботи для пошуку й затримання політичних та кримінальних злочинців з часом з’явилися і відповідні державні формування, посадові особи, а згодом і спеціальні підрозділи. Чи не головною складовою їхньої діяльності стала утаємниченість, зокрема шляхом накопичення та надійного збереження у задалегідь виділених місцях письмових, речових, інших доказів та свідчень. Одне із перших специфічних сховищ з політичних справ (середина XVI ст.) в історії відоме при штабі опричників Івана Грозного в Олександрівській слобідці під Москвою, куди надходила інформація для “поминок за упокій загублених душ”. Тут же зберігався і облік репресованих осіб (т.зв. синодики), а також дані про “старших і рядових худородних дворян”, їх політичних противників із числа аристократичних князів і бояр, іноземних найманців тощо¹.

---

* *Чайковський Анатолій Степанович* – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

Еволюційний розвиток світових і вітчизняних центральних і галузевих державних органів та установ покликав до помітного накопичення різноманіття документів і матеріалів. Як результат, розширюються та набувають значущості й “присутственные места” (“державні будинки”), що згодом отримали назву архівів. Зростала і їхня важливість у вирішенні суспільно-політичних, економічних, військових та інших завдань. Особливою увагою і попитом документальні сховища користувалися в умовах війни і воєнних конфліктів, революційних подій, під час зміни політичних режимів тощо. Поряд із намаганнями супротивних сторін отримати документальну архівну інформацію загальнодержавного рівня (військових, економічних, фінансових, політичних та інших можливостей країни) спецслужбами й охоронно-каральними органами ставилася мета заволодіти даними розвідувально-контррозвідувального характеру, насамперед щодо різних кримінальних угруповань і злочинних груп, внутрішньої і закордонної агентури (військової, оперативної, стратегічної), виявити форми і методи її роботи, вплив на глобальну, регіональну і внутрішню ситуацію тощо*.

Паралельно в роботі архівів все більше посилювалася утаємниченість. В умовах СРСР останнє спостерігалось за участю Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ (НКВС – МВС). Офіційний початок цьому було покладено у 1938 р. З одного боку, подібний підхід диктувався суспільно-політичною ситуацією, що мала місце у цей період у країні, з другого – відомчим досвідом архівної справи, насамперед у сфері збирання, обробки і забезпечення секретності щодо наявної інформації. Зокрема, в липні 1936 р. один із найбільш утаємничених структурних підрозділів НКВС – Головне управління державної безпеки (ГУДБ) – напрацювало “Інструкцію про порядок розробки архівних матеріалів ГУДБ і його місцевих органів”. Увівши в дію документ наказом НКВС, заступник союзного наркома Я.Агранов писав: “У розви-

---

* Зокрема, співробітник НКВС Б. О. Гітеренштейн у листі на адресу вищого партійного керівництва країни писав: “Прежде всего, мне, как вновь появившемуся, сразу бросилось в глаза отсутствие должного организационного плана освоения этого города (идется про захоплення військами Червоної Армії м. Выборга у ході радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. – *Авт.*) заключающегося:

1. Беспощадное и невежественное уничтожение архивных материалов, представляющих колоссальную ценность как для освоения города, так и для изучения много полезного для нашей промышленности, а также для нашей разведки. Ценнейшие... материалы выбрасываются на улицу и все улицы Выборга наполнены мусором архивов.

В то же время, это необходимо было сохранить, все до малейшего документа (как сделала Германия в бывшей Польше), и все это подвергнуть пересмотру и изучению” [*Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада. Документы, приложения. – Кн. 2. – СПб., М., 2002. – С. 8].

ток наказу НКВС СРСР № 00174 від 3 травня 1936 року..., начальникам УНКВС республік, країв і областей до 15 серпня ц.р. надати мені... план розробки архівних матеріалів УДБ УНКВС і кошторис витрат на оснащення архівосховищ та розробку архівів”².

“Інструкція...” вимагала “архівні матеріали обліковувати, систематизувати й класифікувати по 12 фондах, перерахованих в §10 “Положення про архіви НКВС”. Окрім “Загальних вказівок” щодо підходів в архівній справі, документ передбачав появу низки специфічних напрямів зберігання і дослідження наявних документальних фондів, започаткував ряд нових структурних підрозділів, у тому числі “Особливого архіву”. В останньому мали зберігатися “найбільш важливі справи і інші матеріали..., що мають історичне чи політично актуальне значення”. Наголошувалося, що документи “Особливого архіву” мають бути ретельно опрацьовані і технічно оформлені”³. Перелік тем для обліку й оперативної розробки в умовах ГУДБ НКВС нараховував 24 види загальною кількістю понад 120 тематичних підрозділів. Основними з них були: діяльність контрреволюційних політичних партій і організацій, політичний терор, шпигунство, диверсії, сектантство, бандитизм, спекуляція, контрабанда, службово-посадові злочини* тощо⁴.

Тоді ж (27 липня 1936 р.) НКВС затвердив “Положення про порядок зберігання архівних матеріалів Головного управління державної безпеки”. Визначальними вбачалися три розділи: “Порядок зберігання архівних матеріалів”, “Порядок класифікації архівних матеріалів ГУДБ”, “Оснащення і засоби”. “Архіви, – зазначалося в останньому із них, – мають зберігатися в спеціальних приміщеннях з опаленням, вентиляцією, природним освітленням..., оснащеними шафами чи стелажми..., забезпечені вогнегасниками, пожежними кранами і рукавами, пилососами, пожежною та аварійною сигналізацією”⁵. Ці й інші подібні документи багато у чому послугували першоосновою для напрацювання нормативно-правової бази діяльності загальнодержавних та інших архівних установ після їх включення до структури НКВС.

16 квітня 1938 р. постанова Ради Народних Комісарів СРСР передбачила: замість Центрального архівного управління (ЦАУ) при союзному Центральному Виконавчому Комітеті (ЦВК) започаткувати Головне архівне управління (ГАУ). Того ж року (вересень) воно структурно ввійшло до складу союзного НКВС**. Нетривалий час (менше року)

---

* У свою чергу, вони розподілялися за темами: шпигунство (за країнами) – японське, німецьке, польське та ін.; диверсії – у військовій промисловості, на залізничному (водному) транспорті, авіації тощо; бандитизм – політичний, кримінальний, національний; спекуляція – золотом, валютою, продуктами харчування, промисловими товарами тощо.

* Постанова РНК СРСР і входження ГАУ до складу НКВС були оприлюднені наказами по Наркомату внутрішніх справ відповідно 11 червня і

його очолював М.В.Мальцев, перед цим начальник ЦАУ, потім (1939–1947 рр.) Й. І. Нікітінський⁶. На відміну від попередника, закінчивши свого часу Історико-архівний інститут, він був кадровим співробітником НКВС. У званні генерал-майор, з трьома орденами і чотирма медалями, водночас не за власним бажанням службу Нікітський завершив у 1958 р. на другорядних посадах у системі МВС.

Наприкінці 1939 р. організаційно-штатна структура ГАУ (121 посада) складалася з керівництва, секретаріату, а також відділів: 1 – організаційно-методичного; 2 – таємних фондів; 3 – науково-видавничого; 4 – адміністративно-господарчого; 5 – фінансово-планового⁷. Структура ж архівних управлінь (відділів) НКВС (УНКВС) союзних республік, країв і областей логічного завершення набула лише незадовго до початку війни.

Пункти 2 і 3 затвердженого РНК “Положення про Головне архівне управління НКВС СРСР” передбачали: “Запропонувати народному комісару внутрішніх справ СРСР у 2-місячний термін внести для затвердження РНК Союзу РСР мережу державних архівів СРСР.

Зобов’язати РНК союзних і автономних республік, крайові обласні Ради депутатів трудящих у місячний термін забезпечити міські і районні архіви належними приміщеннями та охороною”⁸.

Наголошуючи, що структурно ГАУ входить до НКВС СРСР, документ покладав на нього обов’язки не лише обліку і зберігання, але й наукової та оперативної розробки державного архівного фонду. У роботі проголошувалося керуватися законодавством СРСР, наказами союзного НКВС і затвердженим Положенням. Завдання ГАУ визначались 11 параграфами, зокрема, із здійснення керівництва центральними державними архівами, Історично-архівним інститутом, архівними школами, науково-дослідними лабораторіями і реставраційними майстернями, а також роботою архівних управлінь (відділів) НКВС (УНКВС) союзних і автономних республік, крайових, обласних і районних державних архівів. Вимагалось налагодити облік і зберігання матеріалів державно-архівного фонду, проведення наукових досліджень щодо питань архівної справи, здійснити розробку та затвердити правила й інструкції з проблем роботи архівів державних установ, закладів та громадських організацій, організувати підготовку архівних кадрів, наукових видань та ін.⁹

---

29 вересня 1938 р. 28 січня 1940 р. РНК затвердила “Положення про Головне архівне управління НКВС СРСР”, яке Л. Берія увів в дію наказом від 2 березня того ж року [Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960: Справочник / Сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М., 1997. – С. 261; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1991: Справочник / Авторы-сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М., 2003. – С. 606–607.

Зазначені вище структурні підрозділи ГАУ поповнювалися відділом кадрів та центральною експертно-перевірочною комісією¹⁰.

Тоді ж у складі НКВС союзних республік (країв), зокрема України, та УНКВС областей було започатковано архівні управління (відділи, відділення). Загальне керівництво ними мали здійснювати наркоми (начальники) відповідних наркоматів і обласних управлінь. Останні у свою чергу, як правило, покладали їх на одного із своїх заступників. Структурними одиницями щойно утворених підрозділів НКВС стали усі державні архівні установи республік, країв і областей*.

В умовах війни ГАУ втратило правовий статус Головного управління. З об'єднанням двох силових наркоматів**, відповідно до наказу НКВС (№ 00984 від 31.07.1941)¹¹, було утворено Управління державними архівами (УДА) НКВС СРСР***.

Упродовж 1944 – 1954 рр. центральний архівний управлінський орган у структурі НКВС – МВС**** ще тричі зазнавав організаційно-штатних змін. Так, у січні 1944 р. було поновлено його попередній статус – Головного управління, а у березні 1953 р. він отримав назву Центрального архівного управління (ЦАУ). Через рік повернулися до попередньої назви – ГАУ¹².

---

* На початок війни мережа архівних установ в УРСР складалася з 7 центральних архівів, 23 обласних держархівів і 21 їх філій та 2 військово-історичних архівів. Всього – 53 установи. У районах і містах діяли відповідно 746 і 65 архівів [Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – С. 444].

** 20.07.1941 р. указом ПВР СРСР НКДБ і НКВС були об'єднані в один наркомат – НКВС СРСР. Така ситуація спостерігалася до квітня 1943 р., коли повернулись до попереднього стану.

*** У 1942 р. у структурі УДА НКВС СРСР (170 штатних одиниць) знаходились: керівництво; секретаріат; організаційно-методичний відділ у складі 4-х відділень (з керівництва відділами державними архівами НКВС – УНКВС; з керівництва центральними державними архівами; з керівництва архівами народних комісаріатів, центральних установ і організацій СРСР; обліково-довідкове); відділів секретних фондів; з охорони і господарчого обслуговування; науково-дослідного; кадрів; фінансово-планового, а також центральна експертно-перевірочна комісія. Основним із них вбачався “відділ секретних фондів”. Структура архівних управлінь (відділів) союзних республік (країв, областей) неокупованих районів була подібною до відповідних кількісних штатних змін.

Архівні органи й установи УСРР упродовж 1920–1922 рр. перебували у віданні Народного комісаріату освіти, з 1923 р. – ВУЦВК. У березні 1940 р. Архівне управління при ВУЦВК було перетворено на Архівний відділ республіканського НКВС. У червні 1941 р. він отримав правовий статус Управління, а в жовтні того ж року – Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР. У повоєнний час повернулись до назви Архівне управління МВС, яке збереглося за ним до 1960 р.

**** У березні 1946 р. НКВС було реорганізовано в МВС.

У квітні 1947 р. ГАУ очолив вихованець прикордонних військ НКВС, випускник Військово-політичної академії РСЧА, генерал-майор В.Д.Стиров¹³. За сумісництвом він редагував і часопис “Радянський архів”. Активної участі у бойових діях у період Великої Вітчизняної війни не брав (службу проходив на Далекому Сході), однак це не завадило йому стати кавалером семи бойових орденів, серед них Червоного Прапора і Вітчизняної війни I ступеня. Як і попередник, службу в “органах” закінчив на непристижних посадах у 1960 р.

З червня 1953 р. і до грудня 1954 р. роботою ЦАУ (ГАУ) опікувався підполковник МВС Б.І.Мусатов. Далі, відповідно до наказу МВС СРСР (29 грудня 1954 р.), його очолив колишній завідувач сектору відділу ЦК КПРС із зв'язків з іноземними компартіями, капітан 1 рангу Н.В.Матковський¹⁴. На посаді перебував трохи більше року, і вже в квітні 1956 р. ГАУ отримав нового керівника. Ним став нещодавній начальник Архівного управління (АУ) МВС Російської Федерації підполковник Г. А. Белов¹⁵. Станом на 1959 р. штат ГАУ нараховував 135 посад. АУ РРФСР – 30, на порядок менше їх було в Архівному управлінні МВС України.

Указом Президії Верховної Ради СРСР (січень 1960 р.) союзне МВС було ліквідоване. Його функції передавались МВС республік. У наказі міністра внутрішніх справ Радянського Союзу М.П. Дудорова № 020 (23 січня) “Про заходи, пов'язані з ліквідацією Міністерства внутрішніх справ СРСР” (п. 9) зазначалося: “Начальнику Головного архівного управління МВС СРСР т. Белову Г.А. у 7-ми денний термін підготувати й подати на затвердження пропозиції щодо заходів, пов'язаних з виконанням постанови Ради міністрів СРСР від 13 січня 1960 року № 44 – 16 у частині перетворення Головного архівного управління МВС СРСР в Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР”¹⁶. Згідно з наказом архівні документи неоперативних управлінь і відділів, а також секретаріату ліквідованого МВС за 1944 – 1960 рр. передавались на зберігання до щойно утвореного ГАУ*. Постановою Ради Міністрів від 2 березня 1960 р. його начальником затверджувався Г.А.Белов. Тоді ж із складу МВС у підпорядкування ГАУ при РМ СРСР було передано 135 посад, штати центральних архівів СРСР кількістю 1080 одиниць, а також наявні службові приміщення й автотранспорт¹⁷.

Що ж до архівів України, то найбільш напруженим у їх роботі був воєнний період. Останнє пов'язувалось зі швидкою окупацією території республіки, евакуаційно-технічними можливостями, наявним безладом, а нерідко з безвідповідальністю та зрадою. Як результат, значна кількість архівних фондів із цінними історичними документами, зокре-

* Архіви оперативних управлінь ВНК – ОДПУ – НКВС – НКДБ – МДБ було передано до КГБ, частково вони залишились у відомчих архівах республіканських МВС.

ма з установ Львова, Києва, багатьох інших міст СРСР, піддавалася знищенню* або ж потрапила до рук ворога. Захопивши деякі архівні сховища НКВС і партійних органів, спецслужби противника нерідко звідти черпали важливу оперативну розвідувальну і контррозвідувальну інформацію, особливо у сфері боротьби з партизанським і підпільним рухом.

Не менш складною для архівної справи ситуація склалася і в умовах звільнення українських земель від окупантів. Варто наголосити, що за цих обставин перебування архівних органів і установ у структурі НКВС виявилось позитивним фактом**. Завдячуючи насамперед роботі

* Зокрема, в інформаційному бюлетені відділу 1с (розвідка і контррозвідка) 18-ї армії Вермахту “Про становище в Петербурзі (Ленінграді)” станом на 25 вересня 1941 р. повідомлялося: “... 2 сентября жгли архивы органов власти. Речь идет о текущих и более старых архивах”. В іншому документі від 6 жовтня зазначалося, що “архивы НКВД, милиции и политических органов сожжены еще в начале сентября. Книги квартиросъемщиков собраны и приготовлены к уничтожению в партийных ячейках” [Ломажин Н.А. Неизвестная блокада. Документы, приложения. – Кн. 2. – СПб. – М., 2002. – С. 113, 122].

В умовах війни в Україні тільки Центральний партійний архів з 200 тис. справ утратив до 90 % документів. До жовтня 1941 р. у глибокий тил (Златоуст, Актюбінск, Омськ тощо) вдалося евакуювати лише 6,5 тис. фондів (1,5 млн. справ) [Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К., 2002. – С. 446].

Серед них документальні матеріали УНР доби ЦР (47 фондів із загальною кількістю 1756 одиниць зберігання), Директорії – відповідно 110 (3455), Української Держави П.Скоропадського – 88 (10300). Документи переважно стосувалися діяльності їх міністерств внутрішніх справ. Робота з ними та іншими матеріалами не припинялася навіть в умовах евакуації. Зокрема, у довідці “Про організацію роботи Наркомату внутрішніх справ УРСР у зв’язку з тимчасовою окупацією території УРСР супротивником” (листопад 1941 р.) зазначалося, що в Актюбінську, окрім архівістів республіканського НКВС, із фондами працювали і співробітники 1-го спецвідділу (обліково-статистичного) союзного Наркомату, на яких було покладено завдання приведення у технічний порядок та обробка вивезених сюди усіх оперативно-чекістських документів УРСР [Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 23, арк. 1-2].

** Вже 23 квітня 1943 р. республіканський Наркомат внутрішніх справ затвердив “Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів”. У серпні з’явився наказ “Про збір документальних матеріалів Великої вітчизняної війни у регіонах, звільнених від німецько-фашистських загарбників, для збереження в держархівах”, а в грудні того ж року – наказ “Про реорганізацію державних архівів Української РСР”. Останній передбачав появу трьох центральних республіканських архівів у Києві, двох їх філій у Харкові та однієї – у Львові. Водночас ліквідації підлягали декілька центральних архівів у Харкові, Києві і Львові [Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К., 2002. – С. 460].

підрозділів силових структур (НКВС, НКДБ, СМЕРШу тощо), вдалося не лише віднайти, але багато у чому зберегти чимало цінних документальних свідчень. У донесеннях на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного начальників обласних УНКВС “Про роботу органів НКВС в щойно звільнених районах”, зокрема Сумської області (вересень 1943 р.), зазначалося: “Після отримання даних про звільнення м. Суми туди прибула група працівників і ... батальйон військ НКВС... На виконання Вашого наказу про завдання органів НКВС у звільнених містах проведена наступна робота...

2. Забезпечена охорона міста та підтримання порядку у ньому... На зовнішній його стороні встановлено 4 КПП... Під охорону взято підприємства і установи... Відступаючи під натиском Червоної Армії, противник у місті здійснив великі руйнування – спалені і підірвані усі заводи..., текстильна фабрика, лісопилка, елеватор, склади, культурно-освітні заклади, 120 житлових будинків, мости... Ці дані попередні і не повні.

Незважаючи на це, місто має можливість жити і працювати. Запущено водопровід першої черги, на частину установ подано електроенергію, відкрито три перукарні, працює ринок... Паспортний відділ розпочав роботу по перереєстрації населення... Відділ Держархіву здійснює збір цінних матеріалів, багато з яких стане у нагоді в оперативних цілях, наприклад: різні світлини, зобов'язання поліцейських з їх фотографіями тощо. Усі вони використовуються для розробки й практичної реалізації”¹⁸.

Начальник Ворошиловградського УНКВС, підполковник держбезпеки Садовнік, у свою чергу, повідомляв, що “збір архівних матеріалів відбувається вкрай незадовільно, ураховуючи, що окупаційна влада при відступі підірвала усі адміністративні будівлі, а документи спалила”. Зазначав, що в колишній будівлі поліції в опалювальній печі виявлено доноси різних осіб на радянських громадян. Після встановлення підписантів, залежно від змісту доносів, буде проведено їх арешт. В іншому приміщенні (м. Красний Луч. – *Авт.*) виявлено картотеку обліку венеричних хворих, з якого видно, що у місті зареєстровано 113 таких осіб, з них 73 чоловіків, 36 жінок і 4 дітей.

В архіві міської управи знайдено правила режиму утримання для арештованих за підписом начальника поліції безпеки і СД гауптштурмфюрера СС Бехерета¹⁹.

Зважаючи на особливості воєнного лихоліття, архівна справа у цей період зводилася в основному до пошуку, накопичення та зберігання документів і матеріалів. Про їх технічну обробку й наукове дослідження майже не йшлося. Виняток становили лише ті з них, що являли собою оперативний інтерес або ж мали важливе державне чи народногосподарське значення.

Подібний підхід спостерігався і в перші повоєнні роки. Водночас уже в травні 1946 р. у наказі міністра внутрішніх справ України Т.А.Строкача “Про проведену роботу архівними органами і установами МВС УРСР” зазначалось: “Архівні органи... в роки Великої Вітчизняної війни і післявоєнний період провели велику роботу по розшуку, збиранню і організації збереженості Державного архівного фонду, що має величезне значення для вивчення історії народів УРСР і СРСР. В державні архіви зібрано значну кількість архівних справ з історії Великої Вітчизняної війни, повністю реєвакуйовано усі документальні матеріали з східних областей СРСР, а також повернуті із-за кордону документи, які були вивезені німецькими загарбниками*.

Архівні органи у 1943–1945 рр. одноразово провели значну роботу з використання документів Державного архівного фонду в наукових, військових, економічних, дипломатичних, оперативно-чекістських і інших цілях. Унаслідок цього значно підвищився авторитет архівів як науково-дослідних установ.

Однак “поруч з досягненнями в роботі архівних органів є ще серйозні недоліки...”²⁰. Зводились вони до надто “повільної ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації в архівному господарстві”, неналежного забезпечення обласних державних архівів обладнаними приміщеннями, значної кількості неупорядкованих документальних матеріалів, відсутності планової науково-дослідної роботи, кваліфікованих кадрів та ін. Наголошувалося, що “районні державні архіви в значній мірі працюють незадовільно”²¹.

Документ передбачав широку палітру адміністративно-господарських і науково-дослідних заходів з поліпшення роботи архівних установ. Першочергове місце серед них посідали кроки із “повного упорядкування документальних матеріалів”, підготовки обласних архівних путівників, ремонту обладнання архівосховищ, розгортання планової науково-дослідної роботи. З метою обміну досвідом роботи державних архівів республіки від Архівного управління МВС вимагалось “розпочати видання “Інформаційного бюлетеня”, поліпшити роботу наукової ради Управління та організувати такі ж ради при директорах центральних архівів УРСР”²².

---

* Безперечно, Т. А. Строкачу належить важлива роль у збереженні архівного фонду України. Будучи ще начальником УШПР, він керував збором і накопиченням документальних свідчень з історії партизанської і підпільної боротьби, участі українського народу в битві з окупантами.

Що ж до повернення із-за кордону вивезених гітлерівцями архівів, то тут справа виглядала не так привабливо, як ідеться в наказі.

За наявними даними за участі спеціальних груп НКВС СРСР до кінця 1945 р. вдалося повернути лише 165 вагонів з документальними джерелами. Реальне ж число втрачених архівних фондів до цього часу так і не з’ясовано.

Пропонувалося також “закінчити розподіл архівних фондів поміж державними архівами відповідно до їх профілів та посилити роботу по науковій експертизі цінності документальних матеріалів”.

На завершення міністр вимагав від начальників обласних управлінь внутрішніх справ “особисто керувати роботою відділень державних архівів УМВС”, переглянути кадри керівних і наукових співробітників як підпорядкованих архівних органів, так і державних архівів областей і “замінити тих, які не відповідають своєму призначенню”²³.

Загалом робота архівних установ перебувала під достатньо пильним контролем республіканського НКВС–МВС*. Зокрема, у листопаді 1946 р. заступник міністра комісар міліції 3-го рангу Лобуренко підписав наказ “Про накладення покарання на співробітників Центрального державного історичного архіву МВС УРСР”. Йшлося про те, що військовополонений німець, який працював в архіві на господарських роботах, проник у підсобне приміщення, де зберігалися друковані матеріали, що підлягали знищенню, приховав 127 плакатів антирадянського змісту періоду тимчасової окупації України та приніс їх у табір.

Наголошувалося: подібне могло трапитись тому, що з боку директора архіву “кандидата історичних наук Стрельського В.І. і його заступника Бондаревського А.В. не було достатнього контролю за дотриманням правил знищення таємних документів..., а слюсар-кочегар член ВКП(б) Рябченко проявив недбалість при виконанні службових обов’язків”. Провина останнього полягала у залишенні “плакатів негативного змісту без нагляду”.

Винних притягнули до дисциплінарної відповідальності. Директори державних архівів зобов’язувалися “суворо дотримуватись порядку зберігання і використання секретних матеріалів, встановленого циркуляром МВС УРСР №163 від 22 жовтня 1946 року”²⁴.

Тоді ж Архівне управління МВС здійснило кроки, спрямовані на покращення діяльності архівних органів і установ республіки, серед

---

* Лише упродовж 1939–1948 рр. республіканський Наркомат (Міністерство) внутрішніх справ видав 28 нормативно-правових документів (накази, директиви, розпорядження) щодо різних аспектів роботи архівних установ, зокрема: “О приеме в ведение НКВД архивных управлений” (1939 р.); “О результате обследования работы архивных отделов и госархивов” (1940 р.); “Об использовании архивных документов в оперативно-чекистской работе” (1940 р.); “О реорганизации центральных госархивов” (1941 р.); “О переводе Центрального Государственного архива из г. Киева в г. Харьков” (1945 р.); “Об углублении работы архивных органов и создании условий для их работы” (1946 р.); “Об обеспечении охраны и сохранности документальных материалов в государственных архивах” (1947 р.); “О направлении в Архивное Управление МВД УССР документов, имеющих историческое значение” (1948 р.); “О выпуске аспирантов Центрального государственного исторического архива УССР” (1948 р.) та ін.

них розрахований на три роки план практичних заходів організаційного характеру, а також кадрового і технічного забезпечення їх роботи. Розпочало АУ і видання “Науково-інформаційного бюлетеня”. У восьми обласних центрах вдалося відремонтувати архівосховища, усі вони поповнилися новими документальними фондами. Більшість із них стали друкувати і власну наукову продукцію (пугівники, довідкові матеріали та ін.).

У покращенні архівної справи осторонь не залишався і союзний НКВС (МВС). 12 листопада 1945 р. наказом Л.Берії у дію було введено “Інструкцію про порядок користування документальними матеріалами державного архівного фонду СРСР в читальних залах державних архівів СРСР”. У липні 1947 р. для її розвитку з’явився наказ “Про роботу читальних залів республіканських, крайових, обласних державних архівів”. “У практиці роботи багатьох читальних залів, – зазначалося в ньому, – мають місце відхилення від вимог “Інструкції...”. Прохання їх відвідувачів на видачу документальних матеріалів задовольняються далеко не завжди. Нерідко дослідники отримують матеріали не в належному стані. Значним недоліком при обслуговуванні є недостатня технічна база для виготовлення машинописних копій і фотокопій з документальних матеріалів”²⁵.

У січні 1947 р. у наказі “Про покращення роботи з кадрами в органах МВС СРСР”, поруч із заходами з підготовки оперативних працівників, йшлося і про адміністративно-науковий склад, зокрема щодо навчання фахівців архівної справи. Станом на 1948 р. лише в Україні їх потреба визначалась у 231 особу.

До питання роботи архівних установ України союзне МВС упродовж 1947 – 1948 рр. поверталось декілька разів. Зокрема, в нормативному документі “Про заходи щодо покращення діяльності архівних органів і роботи державних архівів Української РСР” (17 червня 1948 р.) зазначалося: “Произведенной в марте 1948 года МВД СССР проверкой установлено, что со времени издания приказа МВД СССР № 0511 от 27 августа 1947 года “О результатах проверки состояния и работы архивных органов Украинской ССР” под руководством МВД СССР Архивное управление, архивные отделы УМВД и государственные архивы Украинской ССР осуществили ряд положительных организационных и научно-методических мероприятий..., добились улучшения в научно-исследовательской работе, в обеспечении сохранности, приведении в порядок документальных материалов и использовании их в интересах Советского государства.

...Улучшилась организационно-методическая помощь государственным архивам и усилилось живое руководство со стороны Архивного управления МВД УССР...

Вместе с тем проверкой установлено, что в работе государственных архивов, архивных отделов УМВД и Архивного управления МВД УССР имеются существенные недостатки...²⁶.

Увага акцентувалася на незадовільному зберіганні документальних фондів в архівах Київської і Одеської областей, неналежній технічній обробці наявних документальних матеріалів, експертизі їх наукової і практичної цінності, відсутності планів науково-дослідних робіт, порушенні вимог “Інструкції про порядок користування документальними матеріалами державного архівного фонду СРСР...” 1945 р. та ін.

“Одобрив приказ Министра внутренних дел Украинской ССР генерал-лейтенанта тов. Строкача от 30 марта 1948 г. № 050 “О состоянии работы и ближайших задачах архивных органов МВД Украинской ССР”, – наголошувалося в документі, – и в целях дальнейшего улучшения работы архивных органов Украинской ССР, приказываю...”²⁷.

Наказна частина передбачала 11 пунктів з усунення виявлених недоліків, зосередивши “главное внимание... на решительное улучшение организации и качества работы по приведению документальных материалов в порядок более быстрыми темпами, как важнейшей задачи государственных архивов”. Останній пункт вимагав вивчити стан та діяльність секретних фондів державних архівів республіки й ужити невідкладних заходів з подальшого покращення роботи щодо дослідження їх документальних матеріалів²⁸.

У середині ХХ ст. МВС СРСР поступово почало втрачати колишні владні позиції. Його функції і завдання спочатку обмежилися охороною кордонів та громадського порядку, боротьбою зі злочинністю, утриманням та працевикористанням контингенту з числа військовополонених та засуджених, а згодом зійшли нанівець. Розширення у роки війни “імперії” НКВС, на думку Сталіна, призвело до того, що нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія став надто помітною фігурою не лише в оточені “хазяїна”, а й у державі. Потрібна була протипага й її Сталін знайшов в особі Віктора Абакумова – союзного міністра державної безпеки. До того ж Берію на вищому посту в МВС змінив Сергій Круглов. Упродовж 1947–1949 рр. до МДБ відійшли практично всі оперативні підрозділи, військові формування, міліція та навчальні заклади МВС СРСР*. Станом на 1950 р. у його підпорядкуванні, а відповідно міністерств внутрішніх справ республік, залишилися лише другорядні структурні підрозділи – відомчі будівельні організації, тюрми загального утримання і табори засуджених та військовополонених, протипожежні установи, невеликі військові частини, а також архіви. Підводячи підсумки роботи підрозділів внутрішніх справ України за

* До попередніх функцій і завдань, окрім питань державної безпеки, на нетривалий час МВС СРСР змогло повернутися лише у березні 1953 р. за участю того ж Л.Берії, життєвий шлях якого обірвався у грудні того ж року.

рік та ставлячи завдання на наступний, на нараді начальників обласних управлінь та їх заступників з кадрів (лютий 1951 р.), Т. А. Строкач констатував: “На органи МВС... покладені такі відповідальні завдання:

- організація та підготовка населення та промислових об’єктів до протиповітряної оборони;
- ізоляція злочинних елементів та їх перевиховання;
- охорона державного, колгоспно-кооперативного й особистого майна громадян від вогню;
- охорона і наукова розробка документальних матеріалів державних архівних фондів;
- будівництво та ремонт стратегічних і народно-господарського значення шосейних доріг, будівництво державних промислових об’єктів та споруд²⁹.

Доповідаючи “Про роботу архівних органів МВС”, він наголосив, що АУ та архівні органи й установи УМВС областей провели значну роботу з метою виявлення, унормування й збереження документальних матеріалів. За його словами, лише упродовж 1950 р. було віднайдено 227 важливих для народного господарства документів, які послуговували підґрунтям у будівництві Каховської гідроелектростанції, Південно-українського каналу, проектуванню Київського метрополітену, виявленні місцезнаходжень в Україні граніту, дорогоцінних металів та ін.

Нагадавши присутнім про наказ № 0707 1950 р.* союзного МВС, який передбачав завершити упродовж двох років облік, надійне збереження й науково-практичне використання архівних фондів, Т.Строкач підкреслив: річні підсумки роботи архівів свідчать, що “керівники управлінь МВС багатьох областей не поспішають з виконанням наказу, а керівництво Архівним управлінням (тов. Пількевич), розробивши хороші заходи по його перетворенню в життя, контроль здійснює незадовільно”. Критиці піддалися архівні органи УМВС Львівської, Чернівецької, Закарпатської, Київської, Рівненської і Дрогобицької областей. Ставилася вимога повного виконання зазначеного наказу у визначені ним терміни³⁰.

За даними ж начальника Архівного управління Пількевича, загальний документальний фонд у республіканських архівах нараховував близько 23 млн. одиниць зберігання. Спираючись на них, лише за рік архівні установи зекономили 16 млн. карбованців державного бюджету, зокрема в ході відбудови народного господарства**. Серед недоліків

---

* “Про заходи щодо завершення науково-технічної оборони і покращення умов зберігання документальних матеріалів в державних архівах”.

** У доповіді начальник АУ зазначив: “Вчера выступал т.Наумов (М. І. Наумов – начальник УМВС Чернівецької області. – Авт.) и я удивился шуму, который был в зале, когда он говорил об архивах. Когда выступающий говорит о пожарном инспекторе – тихо, а если речь заходит о государствен-

йшлося і про майже 10 млн. справ (на 6 мовах світу), які вимагали технічної і наукової обробки, відсутність обладнаних належним чином архівосховищ, нестачу кваліфікованих архівних кадрів тощо³¹.

Заявлено й багато інших недоліків, що були притаманні роботі архівних органів і установ України, упродовж часу, що їм лишилося перебувати в структурі МВС СРСР, вирішено було лише частково. Основною причиною був фінансово-економічний стан країни. Негативний вплив на ситуацію мали і внутрішні проблеми силової структури.

Очолити вищий партійний орган країни, М. Хрущов із присутнім йому радикалізмом заявив: МВС перетворилося на господарсько-будівельну контору. Водночас воно не справляється з основними завданнями, насамперед щодо підтримання громадського порядку та перевиховання засуджених³².

У січні 1956 р. міністром внутрішніх справ став М. П. Дудоров. На одній із нарад він визнав: “Маю сказати, що органи МВС, особливо міліція і ГУТАБ... працюють настільки погано, що їх незадовільна діяльність... створила про МВС серед народу не дуже добру славу.

Я назву два основних недоліки. Перший – органи міліції не проводять справжньої боротьби зі злочинністю в країні... Другий – це те, що в органах міліції дуже багато злочинів здійснюють безпосередньо їх працівники. Це велика біда...

46 % особового складу міліції має нижчу освіту, це майже половина, 42 % інших незакінчену середню. Останнє засвідчує: близько половини співробітників майже безграмотні. То як, дорогі товариші, з таким складом міліції можна вирішувати покладені на нас завдання?... Потрібно підняти міліцію із бруду, підняти і поставити на ноги... Маємо підвищити працівникам міліції заробітну платню, особливо на селі”³³.

Поліпшити кардинально ситуацію в системі МВС з різних причин М.Дудорову не вдалося. Повоєнна розруха, соціальна незахищеність, мізерні зарплати не спонукали до належного вирішення питань, що стояли перед органами внутрішніх справ, зокрема і в архівній справі.

Далася взнаки й ейфорія, що запанувала у партійних і державних колах, щодо проблем боротьби зі злочинністю. Переважила думка: соціально-болюче питання можна вирішити виключно за рахунок діяльності добровільних народних дружин. 13 січня 1960 р. за підписом М. Хрущова вийшла постанова союзного вищого виконавчого органу: “Рада Міністрів ухвалила: визнати за доцільне ліквідувати Міністерство внутрішніх справ СРСР, передавши його функції міністерствам

ном архиве, невероятный шум. Стильно говорил тов. Наумов или нет оценку давать не буду, но должен заметить, что шлось о выполнении приказа № 0707 МВД СССР и это должно занимать каждого начальника УМВД и его заместителя. Подобное пренебрежение к данному вопросу оставляет неприятное ощущение” [Державний архів МВС України, ф. 3, оп.1, спр.140, арк. 211].

внутрішніх справ союзних республік. Унести до Президії Верховної Ради СРСР проект указу з даного питання”. Останній не забарився. Відповідний документ з’явився того ж дня³⁴. Головне архівне управління вступило в черговий реорганізаційний етап.

Понад двадцятирічне перебування архівів і їх управлінських органів, зокрема України, в структурі НКВС – МВС СРСР справило, безперечно, подвійний вплив на розвиток архівної справи. З одного боку, це спонукало до більш динамічного і послідовного становлення архівів як центрів збереження історичної, наукової і технічної спадщини, удосконалення пошуку, обліку, технічного опрацювання й наукової обробки наявних і нових архівних фондів. Особлива роль силових структур у справі збереження й поповнення архівів цінними документами і матеріалами проявилась в умовах воєнного лихоліття і повоєнний час. Завдячуючи саме їм, від втрат вдалось уберегти, а також повернути значну кількість документальних джерел з різних історичних періодів життя країни. Певний позитивний вплив на діяльність архівів мав і факт підготовки саме за участю НКВС – МВС кваліфікованих архівних кадрів.

З іншого – знаходження архівів у підпорядкуванні охоронно-каральних структур спонукало до появи небаченого раніше бюрократизму в їх роботі, посилення нечуваної утаємниченості, ускладнень щодо можливостей доступу до документів і матеріалів, які лише умовно можна було назвати секретними.

Засекречувались навіть нормативні акти, що визначали стан та подальший розвиток роботи архівних органів і установ. Про це свідчить той факт, що переважна їх кількість виходила з грифом “таємно”, “цілком таємно”, а в кращому випадку – “для службового користування”. Відомчими інструкціями, наказами і циркулярами регламентувався кожен крок діяльності архівів і їх безпосереднього керівництва, чим обмежувалась ініціатива і творчий підхід до розбудови архівної справи. Тоді ж було започатковано і появу різновиду таємних та надтаємних фондів, навіть в архівах нижчого рівня.

Негативний вплив на розвиток архівних органів і установ, особливо у повоєнний період, справила розруха часів війни, низький фаховий рівень та нестача архівістів, недостатня оплата їх праці тощо. З часом все частіше стали проявлятися і тенденції зверхнього ставлення до них безпосередньо в середовищі власне системи МВС. Багато в чому останнє також спонукало до передачі усієї архівної справи до загальнодержавного підпорядкування.

Загалом період перебування вітчизняних архівів у складі силових структур є повчальним досвідом, що, безперечно, заслуговує на неупереджене дослідження з метою недопущення можливих помилок у майбутньому.

Список скорочень

АУ	–	Архівне управління
ВКП (б)	–	Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВНК	–	Всеросійська надзвичайна комісія
ВУЦВК	–	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГАУ	–	Головне архівне управління
ГУДБ	–	Головне управління державної безпеки
ГУТАБ	–	Головне управління таборів
КПП	–	контрольно-перевірочний пункт
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	–	Міністерство державної безпеки
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	–	Народний комісаріат державної безпеки
ОДПУ	–	Об'єднане державне політичне управління
ПВР	–	Президія Верховної Ради
РМ	–	Рада Міністрів
РНК	–	Рада Народних Комісарів
РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА	–	Робітничо-селянська Червона Армія
СМЕРШ	–	“Смерть шпигунам” – контррозвідальний орган РСЧА у 1943–1946 рр.
УДА	–	Управління державними архівами
УДБ	–	Управління державної безпеки
УНКВС	–	Управління наркомату внутрішніх справ
УНР	–	Українська Народна Республіка
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УШПР	–	Український штаб партизанського руху
ЦАУ	–	Центральне архівне управління
ЦВК	–	Центральний виконавчий комітет
ЦК КПРС	–	Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦР	–	Центральна Рада

¹ Чайковський А. С. Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – С. 28–29.

² Державний архів МВС України, ф. 1, оп.7, спр.616, арк. 58.

³ Там само, арк. 62–63.

⁴ Там само, арк. 64–66.

⁵ Там само, арк. 71–74.

⁶ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934 – 1941: Справочник / Общество “Мемориал”, РГСПИ, ГАРФ. – М.: Звенья, 1999. – С. 55, 288, 316.

⁷ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: Издание МФВ, 1997. – С. 254, 260.

⁸ Там само, с. 261.

⁹ Там само, с. 261–262.

¹⁰ Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1991: Справочник / Авторы-сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 607–608.

¹¹ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 29, 287; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. – С. 75.

¹² Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 131–132.

¹³ *Петров Н.В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД. 1934 – 1941. – С. 823–824.

¹⁴ *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1945: Справочник / Междунар. о-во “Мемориал”, РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. – М.: “Звенья”, 2010. – С. 823–824.

¹⁵ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 88.

¹⁶ Там само, с. 327, 329.

¹⁷ Там само, с. 101.

¹⁸ Державний архів МВС України, ф. 3, оп.1, спр.12, арк. 19–20.

¹⁹ Там само, арк. 25, 27.

²⁰ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 91 / Наказ МВС УРСР № 054 від 14.05.1946 р., арк. 1–2.

²¹ Там само, арк. 2–3.

²² Там само, арк. 3.

²³ Там само.

²⁴ Там само, спр. 92 / Наказ МВС УРСР № 0120 від 19 листопада 1946 р., арк. 1–2.

²⁵ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 172 / Наказ МВС СРСР № 0406 від 11 липня 1947 р., арк. 1–2.

²⁶ Там само, спр. 195 / Наказ МВС СРСР № 0366 від 17 червня 1948 р., арк. 1–2.

²⁷ Там само, арк. 3.

²⁸ Там само, арк. 3–4.

²⁹ *Чайковський А. С.* Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – С. 548–549.

³⁰ Державний архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 140, арк. 59–60.

³¹ Там само, арк. 210.

³² *Чайковський А. С.* Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – С. 578.

³³ *Некрасов В.Ф.* Тринадцать “железных” наркомов. – М.: Версты, Государственная фирма Полиграфресурсы, 1995. – С. 301.

³⁴ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 326–327; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. – С. 698.

На основе архивных источников и опубликованных документальных свидетельств в статье рассматривается период пребывания архивных органов и учреждений Украины в структуре НКВД (МВД) СССР. Особое внимание со-

средоточено на особенностях и организационных принципах их функционирования, результатах деятельности и методах работы. Определены позитивные стороны и недостатки, присущие архивному делу рассматриваемого периода.

Ключевые слова: НКВД; МВД; архивы; архивное дело; фонды; архивные управления (отделы); органы (учреждения); Главное архивное управление; Архивное управление.

On the base of the archival sources and published documental evidences the article considers the period of stay of archival institutions of Ukraine in the structure of NKVD (Ministry of Internal Affairs) of USSR. The main focus is on the features and organizational principles of their operation, performance and working methods. The author determines the positive sides and shortcomings that were inherent to the archival affairs during the proposed period.

Key words: NKVD; the Ministry of Internal Affairs; the archives; the archival affairs; the fonds; the Archival Management (departments); the bodies (agencies); the Main Archival Administration; the Archival management.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:[94:378](477-25)“1941/1945”

С. І. ВЛАСЕНКО*

ДОКУМЕНТИ ЦДАГО УКРАЇНИ З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Подано повний огляд документів з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка періоду Другої світової війни, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Ключові слова: Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка; Друга світова війна; нацистська окупація; вища освіта; ЦДАГО України; документи Національного архівного фонду.

Друга світова війна внесла свої корективи у життя українського народу – територія України була епіцентром кровопролитних боїв Великої Вітчизняної війни, по ній двічі прокотився німецько-радянський фронт, а її населення впродовж трьох років потерпало від жорсткого нацистського окупаційного режиму. Вже з перших днів Великої Вітчизняної війни, коли війська вермахту стрімко просувалися вглиб країни, розпочалася масова евакуація на схід людських і матеріальних ресурсів. Було евакуйовано до м. Кзил-Орда (Казахстан) й один із провідних вищих навчальних закладів України – Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (частину матеріальної бази, професорсько-викладацького складу та студентів). Там, разом із Харківським державним університетом ім. О. М. Горького, було створено Об'єднаний український державний університет. У той же час, нацистська окупаційна влада, прагнучи здобути підтримку українців, у листопаді 1941 р. відновила діяльність Київського університету, однак згодом його було закрито.

Після звільнення столиці України від німецьких військ у листопаді 1943 р. Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка стояв у руїнах. Його головний навчальний корпус – визначна історична архітектурна пам'ятка, побудована на початку 40-х років XIX ст., – був

* *Власенко Світлана Іванівна* – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

підірваний у кількох місцях. Були знищені та пограбовані величезні історичні, культурні та наукові цінності, які не вдалося евакуювати в 1941 р.

Фактично відразу ж розпочалася відбудова університету: виділялися кошти, будівельні матеріали, обладнання для лабораторій, приміщення тощо. Активно залучалися й студенти та викладачі, які поверталися хто з фронту, хто з евакуації. Вже з 15 січня 1944 р. розпочалися заняття на старших курсах, а з 1 лютого – на першому курсі. Спочатку студентський склад нараховував 690 чоловік, а після реевакуації університету – 835 чоловік. Всього ж у 1944/1945 навчальному році в університеті діяло 13 факультетів та 81 кафедра; до навчання на початку року приступило 2 784 студенти, а до кінця року освіти здобувало 3 002 студенти*.

Документи з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в роки Другої світової війни розпорошені у багатьох архівах України: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Державний архів Київської області, Державний архів міста Києва, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Важливими для дослідження історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка є документи, що зберігаються в ЦДАГО України. Вони відклались у фондах № 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” (описи № 6 “Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них”, № 9 “Протоколи засідань Оргбюро ЦК і матеріали до них”, № 23 “Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина)”, № 70 “Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України”, № 73 “Документи відділу шкіл ЦК Компартії України”); № 7 “Центральний комітет ЛКСМУ” (описи № 3 “Документи відділів ЦК ЛКСМУ; протоколи засідань, конференцій, пленумів, бюро обкомів, міськкомів, райкомів ЛКСМУ” та № 10 “Документи особливого сектору ЦК ЛКСМУ про комсомольське молодіжне підпілля і партизанський рух в Україні в період Великої Вітчизняної війни”); № 166 “Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при

* Державний архів м. Києва, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 34, арк. 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 51, арк. 30. Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – К., 2014. – С. 425. *Колесник В. Ф., Патриляк І. К.* Київський національний університет імені Тараса Шевченка / В. Ф. Колесник, І. К. Патриляк // Енциклопедія історії України: У 10-ти томах. – Т. 4 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – С. 262.

Академії наук УРСР” (опис № 3 “Документи комісії (стенограми бесід, спогади учасників війни, листи громадян з фашистського полону, копії актів про збитки та злочини, заподіяні окупантами, інші документи воєнного часу”), № 263 “Колекція позасудових справ реабілітованих”. Тематично документи охоплюють питання перебування університету в евакуації як Об’єднаного українського державного університету; його становище в окупації; хід реєвакуації з м. Кзил-Орда; відновлення навчального процесу та відбудову; збитки, завдані окупантами. Загалом же їх можна умовно поділити на декілька груп.

Першу групу складають документи вищих органів влади – Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) та Ради Народних Комісарів Української РСР (РНК УРСР). Це спільні постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У та постанови Політбюро й Оргбюро (керівних органів) ЦК КП(б)У про поновлення роботи Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, його реєвакуацію, утворення нових факультетів, проведення наукової конференції, покращення матеріально-технічних умов і забезпечення приміщеннями, відновлення діяльності та відзначення 100-річчя астрономічної обсерваторії тощо (ф. 1, оп. 6, спр. 699, арк. 176; спр. 713, арк. 87; спр. 758, арк. 46; спр. 759, арк. 158; спр. 766, арк. 66; спр. 774, арк. 163; спр. 782, арк. 213–214; спр. 788, арк. 99–100; спр. 851, арк. 1–5; спр. 853, арк. 63; спр. 899, арк. 71–81; оп. 9, спр. 250, арк. 39; оп. 23, спр. 1650, арк. 100–106). Так, за постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 13 грудня 1943 р. відновлювалася діяльність університету в м. Києві, а Наркомат освіти УРСР зобов’язувався підготувати навчальні приміщення, лабораторії, кабінети, бібліотеки та гуртожитки, організувати набір студентів на перші та старші курси (оп. 6, спр. 713, арк. 87). Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про реєвакуацію Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка” від 25 березня 1944 р. Наркомату освіти доручалося до 1 травня 1944 р. забезпечити переїзд університету з м. Кзил-Орда (оп. 6, спр. 759, арк. 158). Постанови ж про створення в університеті нових факультетів від 29 травня та 7 вересня 1944 р. установлювали, починаючи з 1944/1945 навчального року, щорічний контингент набору студентів на економічний факультет – 90 чоловік, на філософський – 80 чоловік, а на факультет міжнародних відносин, де навчання розпочиналося з 1 жовтня 1944 р., – 50 чоловік на I курс та 30 чоловік на II курс (оп. 6, спр. 766, арк. 66; спр. 774, арк. 163).

Крім того, у фонді № 1 є проект постанови РНК СРСР “Про заходи з відбудови Київського та Харківського державного університетів” (з додатками), підготовлений ЦК КП(б)У та надісланий до РНК СРСР 6 жовтня 1944 р. за підписом першого секретаря ЦК КП(б)У та голови РНК УРСР М. С. Хрущова. Зокрема, в супроводжувальному листі говорилося про “виключно важливе значення відновлення” цих двох

“великих наукових центрів і вищих навчальних закладів, які готують кадри висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства України”. А в проекті постанови визначалися терміни виконання будівельних робіт з відновлення Київського державного університету – 1 вересня 1945 р. і передбачалися асигнування для цієї мети в сумі 20 млн. крб. Крім того, в проекті йшлося про звільнення та відстрочку від мобілізації в Червону армію студентів університету (ф. 1, оп. 23, спр. 869, арк. 2–26).

Другу групу, що доповнює попередню, репрезентують документи керівних осіб вищих органів влади та відділів ЦК КП(б)У, які або надсилалися до Центрального комітету як ініціативні для подальшого прийняття рішення, або ж готувалися як додатковий матеріал до питань, що розглядалися на засіданні Політбюро ЦК. Вони відклалися у матеріалах до протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У та у справах відповідних відділів. Серед них – доповідні записки народного комісара освіти УРСР П. Г. Тичини до РНК УРСР і ЦК КП(б)У щодо передачі в користування університету приміщення спецшколи № 13 від 11 лютого 1944 р. (спр. 758, арк. 48); відновлення діяльності астрономічної обсерваторії університету та відзначення її 100-річного ювілею від 23 лютого, 13 листопада та 18 грудня 1944 р. із доданими до них проектами постанов РНК УРСР, планом святкування, кошторисом, схематичним зображенням території з визначеними межами на 1941 р. і 1944 р. (ф. 1, оп. 6, спр. 782, арк. 219–224; спр. 788, арк. 102, 103; спр. 851, арк. 6–9); проведення університетом наукової конференції, присвяченої розвитку української науки і культури, від 23 січня 1945 р. (спр. 853, арк. 72). Досить цікавим є лист наркома закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльського першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову із пропозицією створити при університеті факультет міжнародних відносин, датований серпнем 1944 р. (спр. 774, арк. 164). Особливої уваги заслуговують його роз’яснення щодо наповнення студентами новоствореного факультету: “Комплектування вести головним чином за рахунок корінного місцевого населення, тобто українців і головним чином чоловічої статі. З метою кращого укомплектування факультету добірними цілком придатними в майбутньому кадрами, другий курс факультету укомплектувати за рахунок кращої частини студентів українських університетів: Київського (других факультетів), Дніпропетровського, Харківського, Одеського. Крім того, просити Комітет у справах вищої школи при РНК СРСР про відрядження на Україну для навчання на другому курсі факультету міжнародних відносин студентів українців з університетів: Московського, Казанського, Саратовського та інших”. Цікавими є й пропозиції стосовно навчальної програми факультету: “На вивчення іноземних мов відвести не менше 50% всієї учбової програми.

Крім вивчення англійської, французької мов, необхідно звернути увагу на вивчення слов'янських мов: польської, чеської, болгарської, народів Югославії, а також румунської і венгерської” (оп. 6, спр. 774, арк. 164). Тут же міститься й проект наказу Всесоюзного комітету в справах вищої школи при РНК УРСР “Про організацію факультету міжнародних відносин в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка” (арк. 165–166).

Поруч з ініціативними документами є й інформаційні довідки, доповідні записки, повідомлення відділу шкіл та відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Держплану при РНК УРСР, наркоматів та ін., а також проекти постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У, Бюро ЦК ЛКСМУ з питань початку занять в університеті, його реєвакуації з м. Кзил-Орда, збитків і руйнацій, відбудови, утворення нових факультетів, організації науково-навчальної роботи тощо (ф. 1, оп. 6, спр. 759, арк. 159–161; спр. 766, арк. 67–68; спр. 853, арк. 65; спр. 899, арк. 82–83, 84; оп. 23, спр. 1650, арк. 98–99, 107–109; спр. 1659, арк. 3–4; оп. 70, спр. 51, арк. 11–20, 21–22; оп. 73, спр. 18, арк. 1; ф. 7, оп. 10, спр. 99, арк. 7–8). Зокрема, інформативною є доповідна записка завідувача відділу шкіл ЦК КП(б)У Г. П. Пінчука під назвою “Про потребу термінової реєвакуації Українського об’єднаного державного університету в м. Кзил-Орда (Казахська РСР) на Україну”, додана до відповідної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 25 березня 1944 р., у якій детально розповідається про склад та умови його існування. Так, за даними цього документа, в університеті нараховувалося 497 студентів і 85 осіб професорсько-викладацького складу. Умови роботи та побуту оцінювалися як незадовільні й такі, що “не забезпечують нормального закінчення учбового року”: “Університет зовсім не має власних лабораторій, кабінетів і бібліотек, а лабораторії й кабінети місцевого педінституту, на базі якого працює Університет, не задовольняють вимог університетського навчання, та й використовувати їх надзвичайно важко в зв’язку з постійними перешкодами з боку педінституту. Учбовий корпус, яким користується об’єднаний Університет, не має опалюваної системи і з початком холодів не опалюється, що в значній мірі дезорганізувало навчання. З великими труднощами університет уникає цілковитого прориву в навчанні шляхом використання аудиторій місцевого педінституту в другу зміну, але й тут на перешкоді стоять постійні перебої з електрикою, завдяки незадовільній роботі місцевої електростанції. Отже, зимовий період навчання в об’єднаному Університеті цього року майже зірвано. Відсутня література з історії України, класиків української літератури, українські підручники, періодичні видання тощо. Випускники цього року – фахівці з історії України, української літератури, української мови обов’язково потребують проходження педпрактики в

українських школах, яку в умовах Кзил-Орди організувати не можливо. Зі слів ректора Університету та деяких науковців, увесь комплекс цих несприятливих умов створив у сучасний момент в об'єднаному Університеті морально нездорову атмосферу в колективі, яка ні в якій мірі не сприяє нормальній роботі і може бути ліквідованою шляхом термінової реєвакуації колективу в м. Київ та Харків” (ф. 1, оп. 6, спр. 759, арк. 159–161).

У документах відділу шкіл та відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У містяться дані про факультети та спеціальності університету, кількість студентів і викладачів у 1943/1944 та 1944/1945 навчальних роках (ф. 1, оп. 70, спр. 51, арк. 24–25; оп. 73, спр. 7, арк. 31–33, 35–36; спр. 8, арк. 70–73; спр. 18, арк. 6). Так, за відомістю відділу шкіл про контингент студентів і професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів України станом на 1 січня 1944 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка навчався 591 студент (337 на I курсі, 93 – на II, 72 – на III, 89 – на IV) і працювало 4 доктори та 13 кандидатів наук, 16 професорів, 15 доцентів, 15 старших викладачів, 26 асистентів (оп. 73, спр. 7, арк. 35–36). У зведенні про виші м. Києва вміщено детальну інформацію про кількість студентів станом на 10 жовтня 1944 р. за курсами (I курс – 886, II – 614, III – 303, IV – 210, V – 178); за факультетами (філологічний – 529, західних мов та літератури – 301, історичний – 275, геолого-географічний – 266, юридичний – 219, хімічний – 179, біологічний – 152, фізико-математичний – 151, економічний – 60, філософський – 59); за статтю (жінок – 1 941, чоловіків – 250); за національністю (українців – 1 338, росіян – 523, євреїв – 287, інших – 43); за партійністю (безпартійних – 641, членів та кандидатів у члени ВКП(б) – 71); учасники Вітчизняної війни – 167 студентів. Усього ж в університеті навчався 2 191 студент (оп. 73, спр. 18, арк. 6). У загальній відомості про контингент студентів УРСР у 1944/1945 навчальному році, що зберігається серед документів відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, подається їхня кількість станом на 1 лютого 1945 р. – на 13 факультетах університету навчалось 2 159 студентів (ф. 1, оп. 70, спр. 51, арк. 24–25) (див. таблицю).

Факультети і спеціальності	Навчається на курсах					Всього навчається на всіх курсах
	I	II	III	IV	V	
1. Філологічний	164	162	87	61	73	547
Спеціальності:						
- українська мова і література	104	90	43	27	35	299
- російська мова і література	60	72	44	34	38	248

Факультети і спеціальності	Навчається на курсах					Всього навчається на всіх курсах
	I	II	III	IV	V	
3. Історичний	90	82	38	35	34	279
4. Економічний	56	-	-	-	-	56
5. Філософський	38	-	-	-	-	38
6. Міжнародних відносин	50	25	-	-	-	75
7. Географічний	47	31	20	20	10	128
8. Геолого-грунтознавчий	57	17	20	14	6	114
Спеціальності:						
- геологія	25	17	20	14	6	82
- геофізика	32	-	-	-	-	32
9. Механіко-математичний	29	9	7	14	7	66
10. Фізичний	20	16	-	-	5	41
11. Біологічний	47	27	24	13	20	131
12. Хімічний	53	52	15	14	17	151
13. Юридичний	65	80	45	26	-	216
Всього	828	601	316	222	192	2 159

У доповідних записках завідувача відділу шкіл ЦК КП(б)У Г. П. Пінчука та секретаря з пропаганди Київського міського комітету КП(б)У М. М. Підтиченко міститься інформація про участь студентів і викладачів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в загальноміських зборах, що відбулися 16 жовтня 1944 р. Зокрема, в них повідомлялося про виступ ректора університету, доктора біологічних наук, професора В. Г. Бондарчука, в якому він серед іншого згадав своїх студентів – учасників бойових дій, нагороджених урядовими нагородами (ф. 1, оп. 73, спр. 18, арк. 46–49, 50–51).

Третю групу представляють документи Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Так, у фонді № 1 зберігається лист ректора університету О. М. Руська та вченого секретаря Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) М. М. Грищенка в ЦК КП(б)У та Наркомат освіти УРСР від 13 липня 1942 р. щодо створення УНДІП при Об'єднаному українському державному університеті в м. Кзил-Орда. Автори листа, наголошуючи на розпорошеності та неорганізованості в евакуації наукових педагогічних кадрів, доводять необхідність концентрації їх у рамках єдиного інституту при

* Курсивом позначено розрахунки, зроблені автором статті.

Об'єднаному університеті. Це, на їх переконання, “в значній мірі допоможе як консолідації науково-педагогічної думки українських учених, так і допоможе університету стати основним місцем концентрації всіх українських наукових сил. ... дасть можливість відібрати і підготувати наукові кадри, які потрібні будуть в майбутньому для роботи на Україні” (ф. 1, оп. 70, спр. 52, арк. 1–2). Ще один документ періоду існування Об'єднаного українського державного університету – доповідна записка ректора О. М. Руська заступникові голови РНК УРСР В. Ф. Старченку та заступнику завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У К. З. Литвину про хід робіт з відновлення університету, датована 21 січня 1943 р. (ф. 1, оп. 73, спр. 8, арк. 120).

В архіві зберігаються також довідки ректора О. М. Руська, в яких йдеться про стан університету після звільнення м. Києва та відновлення його діяльності, перебіг робіт з відбудови та налагодження навчального процесу в 1944 р., студентський і професорсько-викладацький склад, вакантні посади тощо (ф. 1, оп. 70, спр. 51, арк. 30–36 та зв.; оп. 73, спр. 8, арк. 74–97, 121–133). Так, у загальній довідці про стан вищих навчальних закладів у м. Києві на 25 листопада 1943 р., направленої до ЦК КП(б)У, повідомлялося, що в університеті працювало 4 члена-кореспондента і заслужених діячів науки, 8 докторів наук – професорів, 11 кандидатів наук – доцентів, 21 старших викладачів і викладачів, 5 наукових працівників, 18 лаборантів, 17 препораторів, 19 бібліотекарів, 42 особи обслуговуючого персоналу. Студентів же на той час було зареєстровано 115 чоловік (оп. 73, спр. 8, арк. 78–79). У довідці про стан університету після відновлення зазначалося, що до 1 січня 1944 р. у ньому зареєструвалося 222 студенти, з яких 28 хлопців і 194 дівчини (оп. 73, спр. 8, арк. 122).

Також серед документів є низка повідомлень керівництва університету, надісланих до відділу шкіл ЦК КП(б)У, в яких йдеться про наукову роботу в евакуації та після відновлення діяльності в м. Києві, про реевакуацію, відбудову тощо (ф. 1, оп. 73, спр. 8, арк. 56–69; спр. 134, арк. 1).

У матеріалах Комісії з історії Великої Вітчизняної війни зберігається засвідчена копія повідомлення О. М. Руська Київській обласній комісії сприяння Державній надзвичайній комісії з розслідування злочинів нацистських окупантів про збитки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Зокрема, з неї видно, що втрачено було архів давніх актів та університетський архів з усіма його відділами; університетську бібліотеку з фундаментальним і студентським відділами обсягом понад 1,3 млн. томів, серед яких й унікальні видання; 10 музеїв різних спеціальностей – зоологічний із понад 2 млн. одиниць експонатів, зоотомічний, анатомічний, ботанічний, гербарій, загальної геології, палеонтології й історичної геології, мінералогічний, петро-

графії та корисних копалин, фізики. Зруйновані та пограбовані були й університетські лабораторії, спеціальні кабінети для наукових робіт спеціалістів, наукових співробітників і студентів, аудиторії та аудиторні зали із загальною корисною площею в 22 тис. кв. метрів, гуртожитки та ін. Зазнали великої шкоди університетські астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, біогеографічний заповідник у Каневі (ф. 166, оп. 3, спр. 217, арк. 1–5). Тут же міститься й засвідчена копія акта огляду будівлі університету спеціально створеною комісією від 2 грудня 1943 р. (арк. 51–52).

Про складну ситуацію з матеріально-технічним забезпеченням і приміщеннями йдеться й у довідці ректора університету О. М. Руська, адресованій заступникові голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцю (літо 1944 р.). У ній він звертається з проханням зобов'язати відповідні установи (Держплан, Наркомат житлово-цивільного будівництва, Наркомат освіти, Наркомат лісової промисловості, Наркомат торгівлі УРСР, Київську міська раду депутатів трудящих та ін.) виконувати передбачені заходи з відбудови та відновлення університету й додає описи необхідних будівельних матеріалів (ф. 1, оп. 70, спр. 51, арк. 30–36).

Цікавим документом є також відозва студентів і професорсько-викладацького складу Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка до всієї студентської молоді м. Києва із закликом залучитися до відбудови столиці України. Ця відозва була прийнята на загальних зборах університету, а також затверджена на засіданні бюро Київського міського комітету ЛКСМУ 4 лютого 1944 р. І хоча вона носила більш пропагандистський характер, все ж, це ніяк не применшує її історичної цінності, оскільки вона дозволяє передати моральний стан і настрої того часу. Зокрема, в ній студенти та викладачі університету взяли зобов'язання працювати на відбудові університету по 4 години на тиждень і закликали всіх студентів м. Києва включитися до відбудови столиці України та “улюбленого місця молоді – Хрещатика” (ф. 7, оп. 3, спр. 117, арк. 63, 71–72).

Також у фонді № 7 зберігаються довідка відділу студентської молоді ЦК ЛКСМУ про роботу комсомольської організації Київського державного університету станом на 1 березня 1945 р., надана секретареві ЦК ЛКСМУ С. Г. Сегену. За даними відділу, на той час в університеті навчалося 2 173 студента, з яких прибуло зі сходу 936 чоловік, інвалідів Вітчизняної війни – 138 чоловік, а решта перебували на окупованій території; діяло 13 факультетів, на яких (крім міжнародних відносин) діяло 22 наукових гуртки, а також секції (гімнастична, лижна, легкоатлетична, художньої гімнастики), що охоплювали 92 студента; працювало 39 докторів та 73 кандидатів наук. Цікавими є статистичні дані про успішність студентів університету: 38% студентів зимову сесію 1945 р. здали на “5”, 33,1% – на “4”, 24,2% – на “3”, 4,7% – на “2”; відмінників

за результатами сесії нараховувалося 171 чоловік. Кращим факультетом визнано факультет міжнародних відносин, успішність якого досягла 99%, а найгіршим – фізичний факультет із 14% успішності (ф. 7, оп. 3 спр. 1457, арк. 13–15). Про вручення дипломів 117 випускникам першого повоєнного навчального року повідомлялося в статті “Ми з КДУ!”, опублікованій у газеті “Молодь України” від 2 березня 1945 р. (ф. 7, оп. 10, спр. 3, арк. 19).

Серед документів про наукову діяльність університету є матеріали вже згадуваної конференції, присвяченої розвитку української науки і культури, що пройшла 22–27 лютого 1945 р. Так, серед документів відділу шкіл ЦК КП(б)У відклалися програма із зазначенням пленарних і секційних засідань (секції історичних наук, філологічних наук, філософії і права, фізико-математичних наук, хімічних наук, біологічних наук, геолого-географічних наук) та зауваження до неї; проект наказу ректора університету про проведення конференції; повідомлення відділу шкіл ЦК КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку та звіт ректора університету В. Г. Бондарчука про конференцію; тези доповідей учасників та матеріали з підготовки конференції (ф. 1, оп. 73, спр. 18, арк. 2–3; спр. 134, арк. 28–44, 86–87, 89–159, 172–175 та зв.).

Є серед документів ЦДАГО України й матеріали про побутові умови життя студентів університету. Вони стосуються перевірки 26–30 березня 1945 р. стану гуртожитку за адресою: вул. Жертв Революції, 4. У наказі Народного комісаріату державного контролю УРСР від 27 лютого 1945 р. стосовно цього питання та акті перевірки наголошується на “поганому матеріально-побутовому стані” в гуртожитку, повідомляється, що, не дивлячись на постійні перевірки з боку Наркоматів освіти, соціального забезпечення та державного контролю, Комітету в справах вищої школи, міських партійних і комсомольських організацій (14 упродовж чотирьох місяців), побутові умови студентів не покращилися (ф. 1, оп. 73, спр. 134, арк. 46 та зв., 163–171). Крім того, до акта перевірки додавалася резолюція загальних зборів інвалідів Вітчизняної війни Київського державного університету, що відбулися 18 березня 1945 р., яка постановляла покращити умови життя цієї категорії студентів (арк. 160–162).

Важливим джерелом для вивчення стану Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в період окупації є стенограми бесід з учасниками та свідками тих подій, що проводилися працівниками Комісії з історії Великої Вітчизняної війни після звільнення міста. Так, в архіві зберігаються стенограми бесід із співробітниками університету, які перебували в окупованому Києві: деканом філологічного факультету М. К. Грунським, директором зоологічного музею В. М. Артоболовським, заступником директора університетської бібліотеки М. О. Новицькою. В них ідеться про вступ німців та перші дні окупації; становище університету в так званий період “консервації” (від приходу

німців до лютого 1942 р.) та період його ліквідації у лютому 1942 р.; організацію роботи університету та умови життя і праці його викладачів; роботу бібліотеки та музею; пошкодження, знищення та пограбування майна університету тощо (ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 2–6 та зв., 15–36; спр. 244, арк. 9–11 та зв.).

На окрему увагу заслуговують документи, зосереджені у фонді № 263 – архівно-слідчі справи викладачів і студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серед них є й ті, кого репресували в період Великої Вітчизняної війни. Наприклад, у справі № 65271 містяться документи про так звану “контрреволюційну українську націоналістичну організацію”, фігурантами якої були студенти філологічного факультету В. М. Кравченко, П. Т. Краснокутський, О. В. Маниленко, І. С. Посовень і М. О. Слюсар. Органами держбезпеки УРСР їм було висунуто звинувачення у підготовці до “повалення радянської влади на території УРСР і відновлення самостійної України під протекторатом Німеччини”. 6 липня 1941 р. чотирьох обвинувачених (І. С. Посовеня 1 липня депортовано в тиллові райони СРСР) на підставі рішення наркома внутрішніх справ УРСР та прокурора УРСР “у зв’язку з військовою обстановкою” було розстріляно (ф. 263, оп. 1, спр. 65271, арк. 1–295).

Таким чином, зосереджені в ЦДАГО України документи Національного архівного фонду розкривають значну частину питань з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в роки Другої світової війни. Основні з них стосуються відбудовчих і відновлювальних процесів в університеті впродовж 1943–1945 рр. і завданих йому нацистською окупацією збитків. Меншого відображення отримали діяльність університету в евакуації в м. Кзил-Орда й існування в окупованому м. Києві. Ці документи є цінними і невід’ємними джерелами з історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також з історії освіти та науки в Україні в роки Другої світової війни.

Представлен полный обзор документов по истории Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко периода Второй мировой войны, хранящихся в Центральном государственном архиве общественных объединений Украины.

Ключевые слова: Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко; Вторая мировая война; нацистская оккупация; высшее образование; ЦГАОО Украины; документы Национального архивного фонда.

There is given the full review of the documents on the history of the Kyiv State University named after T.H. Shevchenko referring the period of the World War II, kept in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Key words: the Kyiv State University named after T. H. Shevchenko; the World War II; the Nazi occupation; the higher education; the document.

УДК 930.253:352.07(477.51)“17/18”

Р. Б. ВОРОБЕЙ*

**ГОРОДОВІ МАГІСТРАТИ І РАТУШІ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ****(за документами Державного архіву Чернігівської області)**

На основі низки документів Державного архіву Чернігівської області, більшість яких уперше вводиться до наукового обігу, розглянуто коло питань компетенції Городових магістратів і ратуш, у тому числі Ніжинського грецького магістрату.

Ключові слова: магістрат; ратуша; грецький магістрат; адміністративно-судовий орган; прибутки; видатки.

Городові магістрати і ратуші почали утворюватися в 1720–1724 роках (більшість у 1721–1722 роках) на підставі іменного указу від 15 лютого 1720 року. З 1720 до 1775 року вони являли собою місцеві установи з управління посадським населенням у повітових містах, слободах, великих торговельно-промислових селах. Головну організаційну роботу із створення городових магістратів та ратуш проводив Генеральний магістрат, що функціонував відповідно до положень Регламенту чи уставу генерального магістрату 16 січня 1721 року. Основні його завдання прописувалися так: “По присяжной должности главного магистрата правление состоит в том:

- 1) Во всех городах порядочный магистрат учредить.
- 2) Оной добрыми уставами и ограждениями снабдить.
- 3) Того смотреть, чтоб было правосудие.
- 4) Добрую полицию учредить.

5) Купечество и мануфактуры размножать (сии мануфактуры разумеются не те, которые большие яко всякие, например: суконные, парчевые, также железные, медные заводы и прочие сим подобные, но на ряду необходимо нужные, яко портные, сапожники, плотники, кузнецы, серебряники и им подобные), и в лучшее состояние производить, також и прочее, что к магистратской пользе принадлежит, приводить в добрый порядок и совершенство, где как возможно, с усмотрением”¹.

Структура городових магістратів і ратуш складалася з присутствія, канцелярії та позаканцелярських служителів, чисельність яких повинна була визначатися чисельністю посадських дворів. На практиці чисель-

---

* *Воробей Раїса Борисівна* – кандидат наук з державного управління, директор Державного архіву Чернігівської області.

ність працюючих визначалася не кількістю дворів, а матеріальним станом посада, який здійснював оплату роботи всіх категорій службовців.

Члени городових магістратів і ратуш (президент, посада якого була ліквідована в 1744 році, бургомістри, ратмани і ратсгери) обиралися з купецтва для спільного вирішення усіх справ, окрім судових (для їхнього ведення рекомендувалося виділяти одного з членів).

У 1775–1885 роках городові магістрати являли собою місцеві адміністративно-судові установи, що здійснювали управління посадским населенням. Створені на підставі “Учреждения о губерниях” від 7 листопада 1775 року магістрати знаходилися в містах, а ратуші – в слободах та великих торговельно-промислових селах. Протягом усього терміну дії городових магістратів і ратуш не припинявся процес їхнього створення та ліквідації, заміна магістратів ратушами і навпаки. Городові магістрати і ратуші функціонували як судові установи для ведення кримінальних та громадянських справ купців і міщан, а також заміняли комерційні суди там, де їх не було. Водночас здійснювали деякі адміністративні функції: стягували податки, забезпечували проведення рекрутського набору тощо.

В Державному архіві Чернігівської області зберігаються архівні документи, що містять інформацію про діяльність Ніжинського грецького магістрату, Ніжинського городового магістрату, Прилуцького городового магістрату, а також городових ратуш – Березнянської, Борзенської, Городнянської, Козелецької, Ніжинської, Остерської, Прилуцької, Сосницької. Окрім того, збереглися документи двох посадських ратуш – Добрянської та Понорницької. Датовані ці документи XVIII–XIX століттями.

Зауважимо, що в містах, де проживала значна кількість неросійського населення, створювалися відповідні городові магістрати і ратуші. Так, у місті Ніжині, що на Чернігівщині, на початку XVII століття на підставі дарованих гетьманами України і російськими царями грамот про права і привілеї греків, які оселилися в місті, був створений суд Ніжинського грецького братства. У фонді суду зберігаються документи, що свідчать про прагнення греків, які проживали у Ніжині, отримувати певні правові переваги. Так, указом Малоросійської колегії від 13 травня 1775 року було підтверджено жаловані грамоти ніжинським грекам з додатковими роз’ясненнями про привілеї з судочинства та успадкування майна². Окрім того, греки, які приїздили до Ніжина, зверталися до відповідних інстанцій із проханнями про надання їм прав і привілеїв таких, як у ніжинських греків³. Після введення Городового положення 1780 року, у 1785 році, суд був реорганізований у грецький магістрат і діяв як незалежний від Ніжинського городового магістрату орган місцевого самоврядування греків.

Чому ж саме Ніжин став містом, де виникла найбільш чисельна та заможна грецька громада України? Вирішальне значення мали вигідне географічне розташування й традиції місцевого самоврядування, що загалом підвищувало комерційну привабливість міста. Ще 26 березня 1625 року Ніжин поряд із деякими великими українськими містами одержав грамоту на магдебурзьке право від польського короля Сигізмунда III. Головна економічна цінність магдебурзького права для міста полягала в тому, що його мешканці, які займалися промислами й торгівлею, звільнялися з-під влади місцевих старост і підлягали німецькому міському праву. Завдяки сприятливим умовам для ведення торгівлі та розвитку промислів до міст з магдебурзьким правом хлинув потік підприємців. Це стосувалося й Ніжина.

Серед документів фонду Ніжинського грецького магістрату містяться справи про прийняття греків у російське підданство і Ніжинське грецьке братство, переведення греків з Ніжинського грецького братства в купецтво інших міст, ревізські реєстри греків, відомості про народження, одруження та смерть ніжинських греків. Подібно іншим городовим магістратам, у Ніжинському грецькому магістраті розглядалися спірні майнові питання, питання стягнення коштів з боржників тощо.

Відповідно до указу Сенату від 16 березня 1872 року Ніжинський грецький магістрат був ліквідований, а греки прирівняні до інших верств населення; вони мали право створювати тільки попечительства або церковні общини.

Значний інтерес являють собою документи Прилуцького городового магістрату. Слід зазначити, що на засіданнях Прилуцького городового магістрату розглядалися усі укази Чернігівського намісницького правління та губернського магістрату та приймалися рішення про їх виконання⁴. Також на розгляд виносилися організаційно-побутові питання, що стосувалися як членів магістрату, так і громадян міста.

Так, 11 січня 1792 року Прилуцький городовий магістрат розглядав питання щодо підтвердження факту перебування на посаді міського старости протягом 1791 року прилуцького міщанина Андрія Головні. Бургомістри Данило Чорний та Григорій Висоцький, ратмани Семен Якубовський, Денис Рожченков, Яків Нетребенков підтвердили цей факт, указавши на добропорядність міського старости у виконанні ним своїх обов'язків, за що йому було вручено похвальний лист⁵.

Інше рішення Прилуцького городового магістрату стосувалося питання надання бургомістру Данилі Чорнорму п'ятнадцятиденної відпустки і звільнення його на цей період від службових обов'язків⁶.

Для більш чіткого уявлення кола питань, що розглядалися на засіданнях городових магістратів та для розуміння стилю викладення питання, наводимо один з протоколів засідання Прилуцького городового магістрату:

“1797 января 16 по указу Его Императорского Величества Прилуцкий городской магистрат слушал прошение мещанина прилуцкого Григория Хартенка, в коем прописал, что производившееся и решенное в сем магистрате дело с жалобы его на мещанина прилуцкого Василя Горшка за причиненную ему, Хортенко и его жене, Параскевии, бесчестными и непотребными словами брань и бой по решению объявлено 12 числа августа прошлого 1796 года. Приговорено с него, Горщенко, в удовольствие его взыскать тринадцать рублей девяносто две копейки, а после испросить с объяснением Горощенко показанных денег привести оное в исполнение Приказали: как по справке с оным делом, по справке по приговору прошлого, 1796, года июня 23 числа, в сем магистрате учиненных, взыскать в удовольствие Хортенков 13 рублей 92 копейки. Приговор обеим сторонам еще прошлого года августа 12 числа объявлен, а за таким его объявлением следует обязательное приведение оного в исполнение, и для того, сняв с оного копию, о приведении его по 110-й статье Высочайшего о губерниях учреждению во исполнение, к исправляющему должность городничего прилуцкого поручику Сурмачевскому при сообщении отправить”⁷.

Питання подібного змісту розглядалися в городових і посадських ратушах. Нагадаємо, ратуша – орган міського самоврядування, який на українських землях був утворений ще в XIV столітті, в західноукраїнських містах. У XV столітті в містах з магдебурзьким правом ратуші замінили магістрати, а в невеликих, так званих непривілейованих містах і деяких містечках діяли ратуші.

Як і городові магістрати, ратуші розглядали і брали до виконання розпорядження, приписи і доручення органів управління вищого рівня. Так, наприклад, 14 березня 1821 року Березенською городовою ратушею (Чернігівська губернія) розглядалася отримана від Чернігівського цивільного губернатора “пропозиція” за приписом міністра юстиції щодо недопущення в церквах випадків порушення тиші і порядку. У протоколі засідання зазначено, що повітові суди повинні тримати це питання під постійним контролем, а губернатору відрепортують про розгляд вказаного питання⁸.

Слід зауважити, що засідання Березенської городової ратуші відбувалися щодня, крім неділі та окремих свят; обговорювалися питання різноманітного характеру – фінансові, господарські, майнові, побутові, станові. Так, 21 квітня 1821 року розглядався указ Чернігівського губернського правління від 2 квітня 1821 року, в якому був прописаний відповідний указ Сенату щодо станового положення іноземців, які прийняли російське підданство та просили дворянський стан. В указі йшлося про те, що таких громадян можна брати на службу, надавати роботу, але без зарахування їх до дворянства. Відповідне рішення було прийнято на засіданні ратуші⁹.

Аналізуючи протоколи засідань за 1847 рік іншої городової ратуші Чернігівської губернії, Остерської, бачимо, що її засідання відбувалися, як правило, двічі на місяць – на початку та наприкінці місяця¹⁰. На початку місяця розглядалося питання наявності грошових доходів та статті розходів ратуші, про що зазначалося в “приходнорозходних” книгах, наприкінці місяця – питання майнові та побутові.

У фонді Козелецької городової ратуші зберігаються справи судових розслідувань з різних питань – крадіжки, повернення боргів, нанесення тілесних ушкоджень, нанесення моральної образи тощо. Наприклад, справа про Козелецького міщанина Петрова, який звинувачувався в нанесенні образи міщанину Межирову, велася протягом майже двох з половиною років, з листопада 1850 до березня 1853 року. Сутність справи полягала в тому, що міщанин Межиров, котрий був до того ж ратманом ратуші, звернувся до Козелецької городової ратуші з рапортом про те, що, прийшовши на службу до ратуші, він застав там Петра Петрова, “чинившего шум и крик”¹¹. На зауваження ратмана щодо непристойної поведінки Петрова у присутстві місці, Петров “пришедши в азарт, обращаясь ко мне, нанес разными обидными словами обиды...”¹². Козелецька міська поліція збрала письмові свідчення свідків події – писарів ратуші Радченка і Лущика. У свою чергу до справи долучили також свідчення ряду міщан, які письмово стверджували, що Петров не був заміченим у пияцтві, воровстві, убивстві та інших протизаконних вчинках, тому є добропорядною людиною¹³. Розгляд справи тривав доти, доки позивач Межиров у березні 1853 року не помер, і було прийнято рішення ратуші справу закрити та згодом передати до архіву.

Траплялися випадки передачі судових справ, що розглядалися в городових ратушах, до губернської палати карного суду, як наприклад, у випадку розгляду Городнянською городовою ратушею справи про крадіжку коней у поміщика села Зліїва Городнянського повіту. Справа була розпочата 14 лютого 1861 року, завершена 28 лютого цього ж року, та через те, що злодій не був знайдений, передана на розгляд до Чернігівської губернської палати карного суду для подальшого розслідування¹⁴.

Зауважимо, що в фондах городових та посадських ратуш, окрім протоколів засідань, містяться й іншого роду документи, як-от: про вибори членів ратуш, проведення рекрутських наборів, переведення з одного стану до іншого та оформлення відповідних документів, книги реєстрації купчих, доручень та позикових зобов'язань, статистичні відомості про ціни на провіант та фураж тощо. Проте головні функції ратуш полягали у здійсненні судової та фінансової діяльності.

Як судові органи ратуші були скасовані судовою реформою 1864 року, а як органи міського управління – міською реформою 1870 року.

¹ *Лебедев В. И.* Реформы Петра I : Сборник документов. – М., 1937. – С. 188.

² Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 101, оп. 1, спр. 60, арк. 1–4.

³ Держархів Чернігівської обл., ф. 101, оп. 1, спр. 62, арк. 1–2.

⁴ Там само, ф. 1531, оп. 1, спр. 104, арк. 3.

⁵ Там само, спр. 115, арк. 18.

⁶ Там само, арк. 19.

⁷ Там само, арк. 16.

⁸ Там само, ф. 468, оп. 1, спр. 4, арк. 51.

⁹ Там само, арк. 71.

¹⁰ Там само, ф. 563, оп. 1, спр. 16.

¹¹ Там само, ф. 360, оп. 1, спр. 96, арк. 1.

¹² Там само, арк. 1 зв.

¹³ Там само, арк. 15 зв.

¹⁴ Там само, ф. 425, оп. 2, спр. 5, арк. 1–10.

На основе ряда документов Государственного архива Черниговской области, большинство из которых впервые вводится в научный оборот, рассмотрен круг вопросов компетенции Городовых магистратов и ратуш, в том числе Нежинского греческого магистрата.

Ключевые слова: магистрат; ратуша; греческий магистрат; административно-судебный орган; доходы; расходы.

Based on the number of documents of the State Archives of Chernihiv Region, most of which are published for the first time, the author discusses a range of issues of competence of the Cities magistrates and Town Halls, including the Nizhyn Greek Magistrate.

Key words: the magistrate; the Town Hall; the Greek Magistrate; the administrative and judicial authority; the profits; the costs.

УДК 930.253:373.5(477.41)“195/196”

А. С. ГРИЩЕНКО*

**РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ СЕРЕДИНИ ХХ ст.
У ПРЕСІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ****(за матеріалами газетного фонду Державного архіву
Київської області)**

Окреслено питання висвітлення реформування середньої освіти середини ХХ ст. в Україні на матеріалах преси, що зберігається у газетному фонді Державного архіву Київської області.

Ключові слова: реформа; середня освіта; Закон; матеріальна база; виробниче навчання; політехнічне навчання.

Розбудова Української держави, прагнення України увійти до Європейського Союзу, економічні й культурні процеси вимагають кардинальних змін в освітній галузі України, передусім – її середній ланці. Сучасна освіта ґрунтується на принципах демократизації, гуманізації, відповідності розвитку світових освітніх систем¹, регламентованих Державною національною програмою “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) (1993), Законами України “Про освіту” (1991, зі змінами 1996), “Про вищу освіту” (2002), Національною доктриною розвитку освіти (2002). Головною ідеєю вищезгаданих документів є зв’язок навчання з життям як основа для подальшого розвитку суспільства і підвищення значення освіти в житті людини.

Реалізація цієї ідеї та якісна реорганізація сучасної освіти неможливі без розгляду історії реформування середньої школи, змін, що відбулися у 50–60-ті роки ХХ століття в Україні та увійшли в історію демократичними змінами в цілому і в освіті зокрема.

Проаналізувавши історіографію проблеми [В. Мрига (1962), В. Пітов (1968), О. Дзевєрін (1969), В. Майборода (1992), А. Алексюк (1998), О. Любар (1999), Г. Шука (2006), О. Адаменко (2006), Н. Терентьєва (2007), Л. Березівська (2008)], ми дійшли до думки про те, що висвітлення реформування середньої освіти на сторінках періодичних видань Київської області досліджене неповно. Залишились поза увагою питання огляду преси в умовах освітньої реформи, висвітлення найбільш важливих питань перебудови школи та приклади реорганізації шкіл на шляху перебудови.

* *Грищенко Аліна Сергіївна* – начальник відділу довідкового апарату, обліку документів та інформаційних технологій Державного архіву Київської області.

В умовах розбудови Української держави дослідження процесів реформування освіти як чинника для формування свідомості молодого покоління носить особливо важливий характер. Засоби масової інформації, особливо преса, є важливим чинником, що впливає на формування суспільної думки, а також є відображенням соціальних, політичних та культурних процесів суспільства. Це стосується, зокрема, і показу теми розвитку та реформування загальноосвітньої школи на сторінках періодичних газет.

Для узагальнення інформації щодо перебігу освітньої реформи на сторінках періодичної преси нами було опрацьовано газетний фонд Державного архіву Київської області, а саме – пресу районів Київської області досліджуваного періоду, та виокремлено статті про реформи шкільної освіти.

Під час роботи з газетним фондом було з'ясовано, що більшість газет не приділяли належної уваги соціальним та культурним процесам, а питання освіти на їх сторінках не порушувалися взагалі. Найбільше висвітлювали освітні питання своїх районів газети Білої Церкви, Березані, Бишева, Борисполя, Броварів, Згурівки, Ржищева та Обухова. Усього для узагальнення найбільш поширених питань, пов'язаних із реформою школи, було відібрано 23 статті.

Зазначимо, що середина 50-х рр. ХХ ст. ознаменувалася початком науково-технічної революції, яка потребувала висококваліфікованих і високоосвічених працівників. Задля цього урядом країни було переглянуто чинну систему освіти. Під час ХХ з'їзду КПРС у лютому 1956 року було проголошено про зміни в системі освіти з метою забезпечення загальної і політехнічної освіти і водночас підготовки молоді до практичної діяльності в народному господарстві². У грудні 1958 року було прийнято Закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР”, одним із головних завдань якого постала підготовка всебічно освічених людей і разом з тим підготовлених до фізичної праці³. Верховна Рада Української РСР відповідно до Закону СРСР у квітні 1959 року ухвалила Закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР” (далі – Закон), який окреслив основні напрями проведення освітньої реформи в Україні⁴. У першу чергу, Закон вимагав уживати усіх заходів задля політехнізації навчання. Також планувалося в короткий термін перетворити середню десятирічну школу в одинадцятирічну і забезпечити оволодіння учнями шкіл однією із робітничих професій⁵.

Задля аналітичного огляду висвітлення реформи середньої освіти на території Київської області було виокремлено основні напрями газетних статей, на які звертаємо увагу: становище країни у зазначений період, обговорення Закону, конференції учителів, етапи реформування шкільної освіти, становище матеріальної бази, питання виробничого та політехнічного навчання.

Узагальнюючи пресу Київської області упродовж цього періоду, зазначимо, що періодика у першу чергу характеризувала становище країни загалом, перебіг семирічного плану 1959–1965 рр. та його важливості для життя країни, для її багатства та могутності⁶. Ці теми висвітлювала чи не кожна газета як найважливіші для суспільного життя. Поза тим приділялася увага і високому рівню свідомості всіх членів суспільства, що визначено необхідним чинником у процесі реформувань. І саме у вихованні свідомих громадян особливу роль повинна була відігравати школа⁷.

Наступним напрямом обговорення на сторінках газет став Закон СРСР. Перед розкриттям його сутності автори наголошують на тому, що головним недоліком радянської освіти є певний відрив навчання від життя, погана підготовленість учнів до практичної діяльності⁸, що і має на меті змінити Закон. У свою чергу газета “Радянське село” за 1958 рік повідомляла, що 25 грудня у Москві закінчила свою роботу сесія Верховної Ради СРСР, яка схвалила тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР і прийняла Закон СРСР. Ця стаття розкриває також основну суть Закону, а саме: замість обов’язкової семирічної школи запроваджується загальна обов’язкова восьмирічна освіта. Після закінчення восьмирічної школи вся молодь повинна була включитися у суспільно-корисну працю. Також зазначено, що основними типами навчальних закладів, які даватимуть повну середню освіту, будуть школи робітничої та сільської молоді, середні загальноосвітні школи з виробничим навчанням, технікуми та інші середні спеціальні навчальні заклади⁹. Вважаємо, що розкриття основних положень Закону дало певний поштовх суспільству для виконання поставлених ним завдань.

Після проголошення тез ЦК КПРС у країні активно розпочали свою діяльність наради та конференції вчителів. Питання перебудови народної школи обговорювалися також на зборах районних партійних колективів. Основна їх кількість припала на 1959 рік. На цих засіданнях було піднято питання стану радянської школи, нових завдань, поставлених урядом країни. Також відбувся обмін думками з питань перебудови навчання в системі народної освіти¹⁰.

5-го січня 1959 року відбулася районна нарада учителів у м. Обухів. Завідувач районного відділу народної освіти тов. Романенко відзначав, що наявна тогочасна школа не відповідає вимогам суспільства. Визначено за мету перетворити шість середніх шкіл району в одинадцятирічні, а всі семирічні – у восьмирічні школи¹¹.

У смт Згурівка на початку січня 1959 року відбувалася конференція вчителів району, упродовж якої було визначено заходи з перетворення в життя завдань партії та заслухано перші кроки у цьому напрямі, а саме:

збільшення кількості пришкольніх ділянок землі;

введення виробничого навчання з вивчення автосправи, комбайна, трактора, основ агрономії.

Також було знайдено недоліки, які мали місце у роботі шкіл району та вказано шляхи їх усунення¹².

26 травня 1959 року у м. Бориспіль відбулася сесія районної ради депутатів трудящих. У її роботі взяли участь директори шкіл та голови сільських рад. З доповіддю “Про зміцнення зв’язку школи з життям та дальший розвиток системи народної освіти в районі” виступив завідувач районним відділом народної освіти В.М. Кречотень. Він зазначив, що школами району зроблено перші кроки для виконання поставлених Законом завдань. Наголошено на тому, що школи мали навчальні кабінети та шкільні майстерні, обладнані необхідними станками та інструментами для забезпечення необхідних видів робіт. Зазначено, що у школах перебудовано уроки з практики, більш цілеспрямовано вчителі почали проводити екскурсії, практичні та лабораторні роботи¹³.

У серпні 1959 року у Згурівському районі на учительській нараді інспектор Ф.Д. Лях приділив велику увагу правильному плануванню уроків згідно із новими завданнями Закону. Директор Середовської середньої школи М.Ф. Ярига загострив увагу на питаннях практичної діяльності учнів та доповів, що у його школі під керівництвом учителів учні побудували теплицю та крільчатник¹⁴.

Газета Згурівки висвітлює з’їзд учителів України, що відбувся 14–16 жовтня 1959 року у м. Києві, на якому були присутні депутати ВР СРСР, депутати ВР УРСР, Герої Радянського Союзу і Герої Соціалістичної Праці, новатори промисловості і сільського господарства, делегати з інших республік. Особливу увагу викликала доповідь міністра освіти УРСР І.Н. Білодіда “Завдання шкіл і вчителів республіки в світлі рішень XX з’їзду КПРС і закону про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”. У своїй доповіді міністр зауважив, що на радянську школу покладався обов’язок готувати освічених, грамотних людей, які добре знають основи наук і здатні до систематичної фізичної праці, брати активну участь у виробництві матеріальних цінностей, потрібних для суспільства. Також наголошено на ролі вчителів у світлі поставлених завдань та на зміцнення матеріальної бази шкіл, колгоспів та дослідних ділянок². Ця стаття має досить інформативний характер, адже розкриває декілька аспектів як самої наради учителів, так і виконання основних завдань Закону.

Отже, питання перебудови школи було винесено на всенародне обговорення, що, безперечно, було важливим кроком для подолання розбіжностей у завданнях навчання і виховання молодого покоління. Наради учителів Київської області проводились активно та змістовно. Порушувалися важливі питання у роботі шкіл, принципах її реформування. Також остаточно визначено, що суттю перебудови школи є поєднання навчання з продуктивною працею при неодмінному підвищенні рівня навчання і виховання молоді¹⁵.

Стаття газети “Радянське село” за 1958 рік подає інформацію щодо етапів перетворень народної освіти. Першим етапом повинна була стати обов’язкова восьмирічна школа, яка даватиме учням більше загальноосвітніх знань, краще готуватиме їх психологічно і практично до участі у суспільно-корисній діяльності. Закінчивши восьмирічку, вся молодь включається у працю на підприємствах та у колгоспах. На другому етапі навчання молодь діставатиме повну середню освіту шляхом поєднання навчання з продуктивною працею у школі робітничої або сільської молоді, у середній загальноосвітній трудовій політехнічній школі з виробничим навчанням, у технікумах, що повинні працювати на базі восьмирічок¹⁶. Це детальне пояснення вважаємо доцільним для більш чіткого ознайомлення населення з перебігом освітньої реформи.

Окремим напрямом у ході висвітлення реформи освіти стала матеріальна база. У газетних статтях її описували директори шкіл та завідувачі районними відділами народної освіти. Наприклад, завідувач відділу народної освіти Обухівського району Н. Романенко акцентував увагу перебудови школи на зміцненні шкільної навчально-матеріальної бази. Він зазначав, що добре вирішували це питання правління колгоспу, первинна парторганізація і педагогічний колектив школи с. Семенівка – школа мала 3 навчальні кабінети, спортзал та бібліотеку. Правління артілі “Червоний хлібороб”, у свою чергу, зобов’язалося побудувати шкільні майстерні з обробки дерева і металу, добудувати основне приміщення школи на 6 класних кімнат. Зазначено також, що у шкільні майстерні району необхідно було завезти 176 деревообробних верстатів, підвести електроенергію. Кожній середній школі потрібно мати трактор у розібраному вигляді і на ходу та автомобіль¹⁷.

Станом на кінець травня, за повідомленням газети “Колгоспна правда”, в усіх середніх школах Обухівського району створено виробничі бригади, за якими закріплено площі, де учні самостійно почали вирощувати сільськогосподарські культури¹⁸.

Всіх школах Бишівського району було створено географічні майданчики, крільчатники. Колгоспам району школи передали понад 500 кролів, яких учні доглядали на території шкіл¹⁹.

Станом на початок червня 1959 року школи Згурівського району активно розгорнули ремонт своїх приміщень, створення майстерень, кабінетів. Середовська, Старооржицька, Жовтнева і Новооржицька школи розпочали ремонт шкільних приміщень, інвентаря та меблів²⁰.

У школах Бориспільського району, крім ремонту шкіл, учнівські бригади також навчалися столярній та теслярній справі²¹.

Найбільш висвітленим питанням реформування роботи школи виявилось виробниче навчання. Статті описували найбільші досягнення виробничих бригад шкіл районів Київської області у виконанні поставлених завдань. Наприклад, Л. Панченко – директор середньої школи с. Русанів – зауважував, що у 1962 році шкільна учнівська бригада ви-

ростила високий урожай усіх культур: по 51-му центнеру кукурудзи на площі 8 гектарів, 50 центнерів буряків на площі 3 гектара та з кожного гектара – по 270 центнерів капусти²².

Учнями шкіл Бишівщини протягом 1958 року вироблено у колгоспах більше 37 тисяч трудоднів. Вони вирощували кукурудзу на площі 19 гектарів, посадили близько 26 тисяч декоративних і понад 10 тисяч фруктових дерев, лісу на площі 48 гектарів, виростили 2500 кролів, зібрали і здали 37 тонн металолому²³.

О. Лало, вчитель Пивецької семирічної школи, розповів про практичну діяльність школярів: вони посадили більше п'яти тисяч декоративних і фруктових дерев на території села Пивці. Також у школі була створена кролеферма з 30-ти кролів. Набуваючи практичних навичок у шкільній майстерні, учні самі виготовили вулики і завезли власних бджіл. Вони виготовили також флюгер, дощомір, кубічний метр та інші прилади на географічну площадку²⁴.

Позитивні зміни відбулися і у школах Березанського району. Усі школи почали працювати в одну зміну. В усіх старших класах середніх шкіл уведене виробниче навчання. Трактористів почали готувати Березанська та Войківська середні школи, спеціалістів із овочівництва – Семенівська, Жовтнева, Березанська школи, рільників – Малоберезанська, Усівська та Войниківська школи²⁵.

Учитель восьмирічної школи с. Рожни Броварського району зазначав, що у кінці 8-го класу учні познайомилися з будовою електроосвітлювальної мережі, проведенням найпростіших електромонтажних робіт у житловому приміщенні, встановленням електроосвітлювальних приладів, складанням простих схем освітлення. Школярі дізналися, які прилади, матеріали та інструменти необхідні для таких робіт²⁶.

Білоцерківська школа № 9 перейшла на виробниче навчання у 1960 році. З цього періоду учні оволоділи професіями трьох профілів: взуттєвиків (на базі взуттєвої фабрики № 14), продавців промислових товарів (на базі універмагу) та шевців індивідуального пошиття одягу (в ательє мод)²⁷.

Ці приклади свідчать про велику роботу, здійснену керівництвом шкіл районів Київської області для поєднання зв'язку навчання школярів із практичною діяльністю.

Останній напрям, що висвітлювався на сторінках періодичної преси визначеного періоду, – політехнічне навчання у школах. С. Щербань – директор Великодмитрівської середньої школи – у своїй статті зосереджував увагу на політехнічному навчанні школярів. Він зауважив, що педагогічний колектив приділяв серйозну увагу проведенню з учнями лабораторно-практичних робіт. До цього залучались учителі фізики, хімії, математики та інших предметів²⁸.

У школах Бишівського району створені пришкільні майстерні, географічні та спортивні майданчики. При всіх середніх школах створені

майстерні з дерева та металу, при семирічних – комбіновані майстерні, а у початкових школах – робочі кімнати²⁹.

Загалом про вищезазначені напрями реформування середньої школи поінформовано на сторінках періодичних газет. Єдина тема, що не набула достатнього висвітлення, – про недоліки швидких темпів перебудови школи, а також причини невідповідності встановлених вимог та реальних досягнень шкіл. Лише одна стаття, з-поміж усіх переглянутих газетних видань досліджуваного періоду, намагалася окреслити недоліки тогочасної освіти, серед яких:

невідповідність виробничого навчання програмним вимогам,
відсутність необхідної матеріальної бази
та недбале ставлення учителів до поставлених завдань³⁰.

Хоча, звісно, це далеко не всі проблеми, які вирішувала тогочасна школа.

Отже, середня освіта України в період середини ХХ ст. зазнала значних змін у контексті суспільно-політичних і соціальних перетворень. Внаслідок аналізу та узагальнення періодичної преси газетного фонду Державного архіву Київської області виокремлено основні напрями реформування середньої школи, що набули висвітлення у газетних статтях, а саме: роль школи у житті суспільства; суть та завдання Закону “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти”; винесення обговорення Закону на широкий загал; етапи перебудови школи; питання матеріальної бази, виробничого та політехнічного навчання у школах. Визначено, що нерозкритим у періодичній пресі Київської області є питання недоліків реформи та невідповідності програм їх практичному застосуванню.

¹ Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950–2000): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Адаменко. – Луганськ, 2006. – 44 с.

² Березівська Л. Д. Радянська реформа про зміцнення зв’язку школи з життям (1956–1964) / Л. Березівська // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 42–47.

³ Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. – М.: Изд-во “Известия сов. депутатам трудящихся”, 1958. – 30 с.

⁴ Закон про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К.: Рад. шк., 1959. – 26 с.

⁵ Пироженко Л. Проблеми реформування змісту загальної середньої освіти у кінці 50-х – сер. 60-х рр. ХХ ст. // Рідна школа. – 2008. – № 9. – С. 73–76.

⁶ До дальшого розквіту народної освіти (з газети “Радянська Україна” за 19 листопада 1958 року) // Радянське село. – 1958. – № 105. – С. 1.

⁷ Макаренко І. Середню освіту повинні мати всі // Ленінський шлях. – 1961. – № 99. – С. 2.

⁸ До дальшого розквіту народної освіти (з газети “Радянська Україна” за 19 листопада 1958 року) // Радянське село. – 1958. – № 105. – С. 1.

- ⁹ Новий етап в розвитку освіти // Радянське село. – 1958. – № 120. – С. 1.
- ¹⁰ Перебудувати роботу шкіл // Шлях Ілліча. – 1958. – № 60. – С. 2.
- ¹¹ Районна нарада вчителів // Колгоспна правда. – 1959. – № 3. – С. 2.
- ¹² За дальше зміцнення зв'язку школи з життям // Прапор Леніна. – 1959. – № 4. – С. 2.
- ¹³ Зміцнювати зв'язок школи з життям // Колективіст. – 1959. – № 63. – С. 2.
- ¹⁴ На серпневій нараді вчителів // Прапор Леніна. – 1959. – № 103. – С. 2.
- ¹⁵ Велика подія в житті вчителів // Прапор Леніна. – 1959. – № 26. – С. 2.
- ¹⁶ До дальшого розквіту народної освіти (з газети “Радянська Україна” за 19 листопада 1958 року) // Радянське село. – 1958. – № 105. – С. 1.
- ¹⁷ Романенко Н. Насамперед – навчально-матеріальна база // Колгоспна правда. – 1959. – № 15. – С. 2.
- ¹⁸ Дудка Г. Перебудуємо роботу шкіл // Колгоспна правда. – 1959. – № 62. – С. 2.
- ¹⁹ Наслідки навчально-виховної роботи шкіл району за перше півріччя 1957–1958 навчального року // Радянське село. – 1958. – № 3. – С. 2.
- ²⁰ Готувати школи до нового навчального року // Прапор Леніна. – 1959. – № 67. – С. 1.
- ²¹ Борсук І. Учнівські виробничі бригади // Колективіст. – 1959. – № 75. – С. 2.
- ²² Панченко Л. В учнівській виробничій // Будівник комунізму. – 1962. – № 37. – С. 4.
- ²³ Готувати школярів до праці // Радянське село. – 1958. – № 118. – С. 3.
- ²⁴ Лало О. Готувати учнів до практичної діяльності // Червоний прапор. – 1958. – № 132. – С. 2.
- ²⁵ Почався новий навчальний рік // Шлях Ілліча. – 1958. – № 71. – С. 2.
- ²⁶ Рудобаба В. Майбутні електрики // Будівник комунізму. – 1962. – № 2. – С. 4.
- ²⁷ Кулицький Р. Перші підсумки // Ленінський шлях. – 1961. – № 141. – С. 3.
- ²⁸ Щербань С. Здійснюємо політехнічне навчання // Колгоспна правда. – 1959. – № 15. – С. 2.
- ²⁹ Сіренко А. Перші трудові навички // Радянське село. – 1958. – № 24. – С. 2.
- ³⁰ Шкарбан Г. Недоліки у виконанні Закону про школу // Прапор Леніна. – 1961. – № 26. – С. 2.

Очерчен вопрос освещения реформирования среднего образования среды XX ст. в Украине на материалах периодической прессы, которая хранится в газетном фонде Государственного архива Киевской области.

Ключевые слова: реформа; среднее образование; Закон; материальная база; производственное образование; политехническое образование.

The article outlines the problem of highlighting of reform of secondary education of the mid of 20 century in Ukraine in the press materials stored in the Newspaper Fond of the State Archives of Kyiv Region.

Key words: the reform; the secondary education; the law; the material resources; the industrial training; the polytechnic education.

УДК 930.253-028.26:929Бажан

Л. Г. КАСЯН*

ПОСТАТЬ МИКОЛИ БАЖАНА В ПРОЕКЦІЇ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ

На прикладі документально-го масиву ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного розглянуто змістове наповнення та інформаційний потенціал аудіовізуальних документів як одного із джерел дослідження культурно-громадської, державницької та літературної діяльності українського письменника М. П. Бажана.

Ключові слова: М. П. Бажан; соціокультурний контекст; українська література; аудіовізуальні документи; кіносюжет; фотодокумент; аудіозапис.

Через осмислення життя та діяльності визначних постатей тієї чи іншої історичної епохи відбувається осягнення цієї доби. Часова дистанція розширює спектр бачення, дозволяє відійти від прямолінійної однозначності чорне – біле. Складність і суперечливість ХХ століття, його трагічні колізії в історії української культури вповні відбилися на життєвій та творчій долі українського поета-філософа, блискучого перекладача, науковця, кіносценариста і кінокритика, енциклопедиста, державного та громадського діяча Миколи Платоновича Бажана.

Студієць Леся Курбаса, учасник очолюваної Михайлом Семенком Асоціації панфутуристів (Аспанфут) та Комункульту, член ВАПЛІТЕ, соратник Миколи Хвильового з його мрією про нову літературу, товариш Юрія Яновського і Олександра Довженка, активний творець

Український поет М. П. Бажан.
1920-і рр.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-158208.

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

українського кіно (працював редактором і сценаристом на Одеській та Київській кіностудіях, редагував журнал “Кіно”, читав лекції в Київському кіноінженерному інституті, був ініціатором та учасником теоретичних дискусій з актуальних проблем національного кінематографу, одним із перших звернувся до аналізу творчості О. П. Довженка. Відомими є його публікації, присвячені фільмам “Звенигора” (Бажан М. *Легенди та історія / журнал “Кіно”, 1927 р. – № 21/22 (33/34) листоп. – С. 2–3*), “Арсенал” (Бажан М. *“Арсенал” / журнал “Кіно”, 1928. – № 12 (48), груд. – С. 10–11*), “Земля” (Бажан М. *“Земля” / журнал “Кіно”, 1930. – № 5 (77), берез. – С. 8–9*), 1929 року з’явилася книга “О. Довженко. Нарис про митця” (Київ, ВУФКУ, 1930. – 32 с.).

У свої тридцять років Микола Бажан відбувся як самобутній і один із найяскравіших українських поетів. У 1928 році вже були написані знакові “Гетто в Гумані”, “Будівлі”, в 1929 – “Гофманова ніч”, 1930 – “Сліпці”. Грузинський письменник Костянтин Гамсахурдіа 1931 року в нарисі “Феміда України” так пише про Миколу Бажана, з яким познайомився в Києві 1930 р.: “Микола Бажан, один із найбільших поетів сучасної України, юнак, подібний до очеретини, неокласик і великий віртуоз форми. Зовні він нагадує паризьку скульптуру Альфреда де Мюссе, яку я бачив у Парижі”¹.

З початком масових арештів і переслідувань української інтелігенції, як і багато інших письменників, Микола Бажан зосередився на перекладацькій роботі. Особливу увагу він приділяє східним літературам. Майже шість років присвятив поет праці над перекладом “Витязя в тигровій шкурі” Ш. Руставелі, переклав ліро-епічні поеми “Фархад і Ширін” А. Навої, “Давидіану” Д. Гурамішвілі та багато інших. На все життя переклад стане важливою складовою його творчості. У перекладах Миколи Бажана українською мовою з’явилися твори Р. М. Рільке, А. Міцкевича, Ю. Словацького, Й. В. Гете, Данте, Й. Х. Ф. Гельдерліна, Г. Гейне, Ц. К. Норвіда, Я. Івашкевича, Р. Тагора, О. Пушкіна, В. Маяковського, Я. Купали, М. Танка та ін.

У вересні 1937-го Бажана звинувачують у буржуазному націоналізмі та участі в “контрреволюційній літторганізації ВАПЛІТЕ”, арешт ставав неминучим.

1937 року гучно відзначалося 750-річчя від дня народження Шота Руставелі. М. Бажан завершив перший варіант українського перекладу “Витязя в тигровій шкурі” і працював над його удосконаленням. За визначенням фахівців, саме його переклад є одним із кращих перекладів твору Шота Руставелі на слов’янські мови. Схвальні відгуки і рецензії дійшли до Кремля, і, замість ордера на арешт, Микола Платонович несподівано отримав орден Леніна.

Радянська політично-соціальна система, прагнучи самоствердження, не могла ігнорувати попередні культурні надбання та літературно-

мистецькі явища, які не вкладалися в класово-ідеологічні рамки. Вона або знищувала їх чи свідомо замовчувала, або намагалася привласнити чи “перекувати” під свій стандарт. “Одержавлення” під шаленим тиском репресивно-тоталітарної машини, на жаль, майже традиційний сюжет у життєписі багатьох талановитих українських митців ХХ століття. Не оминула ця доля і М. П. Бажана. В березні 1939 року безпартійний Микола Бажан виступає із вітанням від українського народу в Москві на XVIII з’їзді ВКП(б). Його “обирають” депутатом Київської облради, а 1940 р. “приймають” до партійних лав. У 1940–1941 рр. М. П. Бажан працює редактором журналу “Радянська Україна”, під час Другої світової війни перебуває в діючій армії, редагує фронтову газету “За Радянську Україну!”, пише поезії й публіцистичні статті, виступає по радіо. В цей період були написані поезія “Клятва” (1941 р.), яка у поєднанні з музикою Г. Г. Верьовки була не менш відомою, ніж “Священна війна” В. І. Лебедева-Кумача і О. В. Александрова; історична поема-фреска “Данило Галицький” (1942 р.), збірка “Сталінградський зошит” (1943 р.), лірико-публіцистичний цикл “Київські етюди” (1945 р.).

З 1943 по 1948 рік М. П. Бажан – заступник Голови Ради Міністрів УРСР, з 1953 по 1959 рік – голова Спілки письменників України, з 1958 року до листопада 1983-го очолює редколегію Української Радянської Енциклопедії. На з’їздах Компартії України М. П. Бажан неодноразово обирався членом ЦК, був депутатом кількох скликань Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, очолював ювілейний Шевченківський комітет, обіймав посаду віце-президента Європейської співдружності письменників. Він лауреат численних державних премій та кавалер багатьох орденів, але, як влучно зазначив літературознавець Юрій Лавріненко: “<...> комуністичний режим щедро вішав Бажанові ордени, звання, нагороди, але при цьому тримав пістолет біля його скроні, для цього і потрібен був режимові такий поет, щоб герб комуністичний прикрасити такими іменами”².

Та незважаючи на всю трагічну ситуацію постійного зовнішнього пресингу, внутрішнього вибору і внутрішнього компромісу, яку сучасні покоління навряд чи можуть до кінця усвідомити і збагнути, Микола Бажан завжди залишався будівничим української національної культури і не лише власною художньою творчістю, а й невтомною видавничою діяльністю, підтримкою молодих митців, збагаченням української бібліотеки кращими надбаннями світової класики, постійною діяльністю для зміцнення міжнародного статусу української літератури та культури.

З ініціативи й за копівкою праці Миколи Платоновича Бажана була створена Головна редакція Української Радянської Енциклопедії (тепер державне спеціалізоване видавництво “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана). За двадцять п’ять років, поки М. Бажан був її очільни-

ком, побачило світ понад сто тридцять томів енциклопедичних і науково-довідкових видань, крім УРЕ українською і російською мовою (сімнадцятитомної 1959–1965 рр. і дванадцятитомної 1977–1985 рр.), вийшли шеститомна Історія українського мистецтва, двотомна Історія АН УРСР, перша в СРСР Енциклопедія кібернетики, двотомний Шевченківський словник, Словник художників України та ін. Як головний редактор УРЕ, Микола Бажан постійно домагався від партійного керівництва дозволу на друк статей про проскрибованих українських діячів культури. Саме Бажан у своєму виступі на вечорі пам'яті Миколи Куліша вперше відкрито згадав про підвали Жовтневого палацу в Києві, де в 30-х розстрілювали українських письменників. М. П. Бажан підтримав молодих шістдесятників, схвально відгукнувся про перші “формалістичні” і “небезпечно новаторські” твори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського.

Для світу Микола Бажан був і залишається передусім видатним поетом. У 1970 році Гарвардський університет запропонував кандидатуру Миколу Бажана на здобуття Нобелівської премії в галузі літератури, але Микола Платонович був змушений від висунення відмовитися. Історію з Нобелівською премією Бориса Пастернака радянські письменники запам'ятали добре і надовго.

Закономірно, що в центрі наукових досліджень перебуває, перш за все, поетичний доробок М. П. Бажана. На думку Я. Голобородька, за творами поета “можна простежувати й досліджувати культурно-духовні й інтелектуально-образні зміни, що відбувалися в українському суспільстві та національній художній свідомості”³. Із сімдесятих років минулого століття маємо ряд ґрунтовних праць, присвячених життю та творчості М. П. Бажана: Адельгейм Є. Микола Бажан.: М., 1970; Суровцев Ю. Поэзия Микола Бажана. Критический очерк.: М., 1970; Костенко Н. Поетика Микола Бажана.: К., 1971; Голубева З. Микола Бажан. Нарис творчості.: К., 1984.

XXI століття породжує новий виток у вивченні надзвичайно складного й багатогранного художнього явища, яким є творчість Микола Бажана. У 2000 р. за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції виходить збірник “Творчість Микола Бажана в контексті сучасного літературно-мистецького процесу”, 2004 р. – монографія Наталі Костенко “Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики”, 2013 р. – праця Микола Кодака “Семіосфера Микола Бажана: Роздуми над творчістю Майстра”. Стаття Микола Жулинського “Тріумфи і катастрофи великого поета”, Андрія Бондаря “Поема М. Бажана “Сліпці” як текст-виклик: спроба теоретичного моделювання”, Ярослава Голобородька “Поет як символ зміни епох. Життєві й творчі устремління Микола Бажана” та ін. Розширюється й діапазон досліджень, так у 2012 р. опубліковано монографію Наталі Черниш “Академік Микола

Бажан. Редактор. Видавець. Енциклопедист” (Київ, Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана), у якій вперше на основі значного масиву архівних документів проаналізовано редакторську та видавничу діяльність академіка Бажана, його співпрацю з редакціями газет і журналів, участь в упорядкуванні та редагуванні книжкових видань, серій і зібрань творів класиків національної та світової літератури, наукових праць; показано внесок Миколи Бажана в національне енциклопедичне книговидання, формування концепцій українських універсальних та галузевих енциклопедій, довідників і словників, детально проаналізовано складові редакторської майстерності Бажана-видавця. Ще попереду комплексне дослідження культурно-громадської та державницької діяльності митця, яка далеко неоднозначна й неоднорівнянна і потребує ретельного вивчення й аналізу численних архівних документів.

Мета нашої розвідки – проаналізувати змістове наповнення та інформаційний потенціал аудіовізуальних документів у висвітленні творчої та громадсько-політичної діяльності М. П. Бажана.

Масив аудіовізуальних документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, які тією чи іншою мірою висвітлюють постать М. П. Бажана, налічує понад сто п’ятдесят одиниць обліку. Хронологічно він окреслюється 20–80-ми роками ХХ століття.

До фонду архіву входять фотодокументи (понад 50 од. обл.), кінодокументи (близько 80 од. обл.), аудіодокументи (23 од. обл.).

Найбільш ранніми документами в архівному зібранні є фотознімки. Вони зафіксували поета за творчою працею, на різних ювілейних урочистостях, зустрічах з українською та зарубіжною творчою інтелігенцією, конференціях, засіданнях, зборах, книжкових виставках, з’їздах письменників України та СРСР, урядових засіданнях та заходах, під час роботи Верховної Ради України.

Наявні дві категорії фотодокументів: групові й портретні фотознімки. Серед обох цих жанрових груп представлені як репортажні, так і постановочні фотографії. Під останніми розуміємо не лише офіційні “фотоінсценівки”, сконструйовані фотографом, з обов’язковими візуальними кліше (визначений ракурс у зйомці портрету чи певна конфігурація осіб на груповому фото), які зливаються в один стандартизований образ, але й знімки, на яких образ створюється не лише фотографом, а й при активній участі фотографованої особи, яка знає, що її знімають, і свідомо створює свій фотообраз. Р. Барт так пояснює подібну ситуацію: “<...> як тільки я відчуваю, що потрапляю в об’єктив, я миттєво фабрикую собі інше тіло, попередньо перетворюючи себе в образ”⁴.

Численні постановочні фото М. П. Бажана різних років не лише відтворюють його зовнішній вигляд, а й дозволяють побачити окремі

М. П. Бажан. м. Київ, 1939 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. П-4499.

нюанси, своєрідність створення фотографічного образу, у якій через зовнішнє, публічне, проступає індивідуальне, особисте, поетове самопроекування свого образу й певною мірою самосприйняття. Такі знімки опосередковано оживлюють історичний контекст і перебування в ньому фотографованої особи, включають у себе історичні умови, за яких ці фотографії були зроблені, “за яких вони відбулися”.

Серед репортажних знімків М. П. Бажана можна виділити інформаційні фото (однозначні, максимально лаконічні у зображувальному сенсі, переважно протокольні знімки засідання Верховної Ради, уряду, письменницькі з'їзди); подієві

(задокументована участь поета у значних подіях: всенародних святах, творчих декадах, ювілейних заходах); ситуаційні фотографії (письменник знятий у якійсь окремій ситуації: обговорення в кулуарах, дружня бесіда під час виставки тощо). У ситуаційній фотографії акцент робиться не на процесі, а на його внутрішньому наповненні, не на фіксації того, що відбувається (зовні ситуація може бути абсолютно незначною), а на його змісті. Важливо не лише те, що відбувається перед камерою, а й те, що побачив фотограф і як він це розкрив (через міміку, жести, вирази облич, пози – рівень стосунків, настроїв, атмосферу).

Репортажні портрети М. П. Бажана представлені “подієвим” портретом – М. П. Бажан, знятий на фоні значної події; портретом-“моментом”, у якому фотограф прагнув вловити і зафіксувати характерний мимовільний жест, погляд, випадковий рух, з яких постає динамічний, нешаблонний цілісний образ; портретом в інтер'єрі, в якому предметний світ, предметне оточення сприймається як продовження особистості. Найчастіше повторюваною характеризуючою деталлю в портретах Миколи Бажана є книга. Зустрічаємо зображення Миколи Платоновича в оточенні книжкових шаф, стелажів, різноманітних видань, із різними книгами. Книга як фотопортретна деталь покликана підкреслити, наголосити на книгоцентричності поета, візуалізувати особистісну сутність Миколи Бажана як “людину книги”, людину високої книжної культури.

М. П. Бажана зафіксовано в різних жанровидових формах кінодокументалістики. В архівній кінотеці зберігається як кіно-телепубліцистика (документальні фільми, присвячені митцю), так і подієво-хронікальна, кінолітописна документалістика (сюжети із кіножурналів “Радянська Україна”, “За Радянську Україну”, “Україна сьогодні”, окремі кіно- і телесюжети для оперативного інформування глядачів). Остання група є досить чисельною і різноманітною за тематикою. Умовно вона окреслюється 1939 – 1983 рр. Найбільш ранніми кінодокументами у фонді ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, на яких зафіксовано М. П. Бажана, є сюжети із кіножурналу “Радянська Україна” за 1939 рік: “Пам’ятник Великому Кобзарю” (січень, 1939 р., № 4., од. обл. 28) – М. П. Бажан у складі урядової комісії приймає скульптуру Т. Г. Шевченка для пам’ятника поетові в Києві в майстерні скульптора М. Г. Манізера (м. Ленінград); “Привітання українського народу” (березень, 1939 р., № 26, од. обл. 47) – митець виступає з вітальним словом від українського народу на XVIII з’їзді ВКП(б) (м. Москва). Найпізнішим є сюжет Республіканської студії телебачення “Похорон М. П. Бажана” (листопад, 1983 р., од. обл. 9341) – прощання з поетом у Клубі управління справами Ради Міністрів УРСР. Окрему групу кінодокументів становлять сюжети про вшанування пам’яті та відзначення ювілеїв митця, наприклад: “До 80-річчя від дня народження М. П. Бажана” (1984 р., од. обл. 10735) – урочисті збори, присвячені вісімдесятиріччю митця; “До 80-річчя Миколи Бажана” (1984 р., од. обл. 9581) – мітинг із нагоди відкриття меморіальної дошки на будинку № 5 по вул. Репіна (зараз вул. Терещенківська), де жив і працював поет.

Основа хроніки – констатація факту, фіксація на плівку реальних подій. “Кінофакт фіксує зовнішній зв’язок речей і явищ в їхній природній просторово-часовій послідовності”⁵. У хронікальних кінодокументах дуже часто екранне зображення говорить саме за себе, без жодних дикторських підказок або незважаючи на чи всупереч дикторському тексту. На плівці раз по раз виринають живі відблиски людської долі, почуття й емоції, поведінкові особливості в різних умовах і ситуаціях, у різні періоди життя і діяльності зображуваної особи. Ігор Беляєв наголошує, що “кінофакт багатозначний”⁶ і легко піддається подальшому використанню в публіцистичній і навіть образній конструкції.

Багатозначна природа хронікально-документального матеріалу й тематична різноплановість змістового наповнення кіносюжетів, які стосуються М. П. Бажана, дозволяє, на нашу думку, виділити ряд інтерпретаційних проєкцій життя й діяльності митця в світлі вище вказаних кінодокументів. А саме: творча та культурно-громадська діяльність М. П. Бажана (виступи на вечорах, присвячених класикам української та світової літератури, засіданнях творчих спілок та громадських організацій (наприклад: од. обл. 392, 5561, 6542, 6522, 7834), роботі

Шевченківського комітету (од. обл. 3418, 4086), функціонуванню УРЕ (од. обл. 3560, 3728, 3383); державно-громадська діяльність, участь у державних заходах різного рівня, роботі Верховної Ради України (наприклад: од. обл. 124, 329, 212, 457, 434, 521); вписаність М. П. Бажана в тоталітарний контекст і ракурси зображення поета в радянській кіноперіодиці як засобові інформації й пропаганди (наприклад: од. обл. 144, 2593, 169, 183, 4099, 7406).

З погляду дослідження особливостей створення кінообразу М. П. Бажана і висвітлення в кінодокументах компонентів просопографічного опису особистості митця цікавими є документальні фільми “Микола Бажан: життя, дороги, роздуми” (“Укркінохроніка”, 1976 р., режисер О. С. Якимчук, од. обл. 7483) та “Микола Бажан” (“Укркінохроніка”, 1981 р., режисер А. О. Слісаренко, од. обл. 8829). Обидві стрічки містять хронікальні кадри, численні фотоматеріали, інтерв’ю й роздуми письменника, розповіді про Миколу Бажана, його друзів і колег. В обох фільмах у різній мірі наявні такі просопографічні елементи, як: зовнішній вигляд митця в різні періоди, інформація про родинний соціум, представлено сферу його професійної діяльності, особистісно-людських взаємин, участь у суспільно-політичному житті. Зіставлення прийомів і принципів конструювання образу митця й організації екранного матеріалу в обох стрічках виявляє рецепційну динаміку, рух від фільму до фільму за ускладненням, нарощення багатогранного соціально-психологічного портрета М. П. Бажана, прагнення відобразити в відомому діячеві живу людину, а не лише традиційно формалізовану датами і заслугами постать.

У ряді кінодокументів, присвячених українським письменникам, є кадри із роздумами Миколи Бажана про творчість своїх колег, сучасників, класиків української літератури (“Солдат миру” (О. Корнійчук), од. обл. 6003; “Олесь Гончар. Штрихи к портрету”, од. обл. 8801; “Павло Тичина”, од. обл. 8869; “Юрій Смолич. Рассказ о непокое” од. обл. 8812; “Леся Українка и Грузия”, од. обл. 11532). Ці кінофрагменти містять значний інформаційний потенціал, оскільки характеризують не лише героя оповіді, а й оповідача Бажана.

Архівна колекція фонодокументів із виступами М. П. Бажана кількісно невелика, але досить різноманітна. Аудіозаписи є не тільки одним із джерел інформації про участь митця в тих чи інших подіях, а й засобом фіксації його мовлення, що є цінним матеріалом для характеристики особистості.

За формою організації записаного матеріалу наявні хронікальні записи подій, виступи, інтерв’ю, участь у радіопрограмах; за місцем запису – студійні, позастудійні та трансляційні записи. Серед фонодокументів можна виокремити три змістові групи:

а) виступи М. П. Бажана на з'їздах письменників УРСР та конференціях (наприклад, на VI з'їзді письменників УРСР, 20 травня 1971 р. (од. зб. М-6288, од. об. 18266); на VII з'їзді письменників УРСР, 14 березня 1976 р. (од. зб. М-9386, од. об. 21908), доповідь “Світове значення творчості Т. Г. Шевченка” на X Шевченківській конференції, 28 травня 1961 р. (од. зб. М-6386, од. об. 18298);

б) розповіді про письменників та виступи на творчих і ювілейних вечорах українських і зарубіжних митців (наприклад, розповідь про творчість грузинського поета Іраклія Абашидзе, 10 січня 1973 р. (од. зб. М-23306, од. об. 10256), виступ на вечорі, присвяченому 100-річчю В. Стефаніка, 8 грудня 1971 р. (од. зб. М-9907, од. об. 22933). Збережено також записи М. П. Бажана про Т. Шевченка, Лесю Українку, О. Гончара, П. Тичину, М. Рильського, Шота Руставелі, А. Міцкевича, Д. Гурамішвілі та ін.;

в) авторське читання власних творів у різні роки: “Максиму Рильському” (1970 р., од. зб. М-6220, од. об. 18237), уривки з поеми “Данило Галицький” (1979 р., од. зб. КД-93, од. об. 715), поезії з циклу “Нічні роздуми старого майстра” (1979 р., од. зб. КД-93, од. об. 717), “Вальс Сібеліуса в Ленінграді” (од. зб. М-15094, од. об. 32659).

Огляд аудіовізуальних документів доводить, що вони мають незаперечний інформаційний потенціал у дослідженні культурно-громадської, державницької та літературної діяльності М. П. Бажана. Цей вид історичних джерел, синтезуючи зображувальну, знакову і звукову інформацію, творить візуально-звуковий простір пам'яті й водночас виступає однією із форм збереження пам'яті про письменника.

¹ *Гамсахурдіа К. С.* Фемида України / К. С. Гамсахурдіа // Гамсахурдіа К. С. Собрание сочинений: в 8-и т. Перевод с грузинского. – Тбилиси, 1981. – Т. 7. – С. 34.

² Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933 / Упоряд. Ю. Лавріненко. – Київ: Смолоскип, 2004. – 992 с. – Режим доступу <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/87/24/> – Назва з екрану.

³ *Голобородько Я.* Поет як символ зміни епох. Життєві й творчі устремління Миколи Бажана / Ярослав Голобородько – Режим доступу http://ukrlit.ucoz.ua/publ/b/bazhan_mikola/poet_jak_simvol_zmini_epokh_stattja/39-1-0-163 – Назва з екрану.

⁴ *Барт Р.* *Сmera lucida.* Коментарий к фотографии 2 / Ролан Барт. – М., 1997. – С. 113.

⁵ *Беляев И. К.* Спектакль документов: Откровения телевидения / Игорь Константинович Беляев – М.: ЗАО “Издательский дом Гелиос”, 2005. – С. 108.

⁶ Там само. – С. 108.

М. П. Бажан (зліва) і О. П. Довженко. м. Валуйки Белгородської області (РРФСР), 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-196007.

Письменники, учасники пленуму Спілки письменників України: (зліва направо) Бажан М. П., Катаєв В. П., Соболев Л. С., Тихонов М. С. м. Київ, 1946 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-23609.

М. П. Бажан виступає на мітингу в Спілці письменників України
. Київ, 3 вересня 1953 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-48159.

Академік АН УРСР
М. П. Бажан за роботою.
Київ, 1960-і рр.
*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-182261.*

Голова Республіканського Шевченківського ювілейного комітету, поет М. П. Бажан і народна артистка СРСР Н. М. Ужвій покладають вінок до пам'ятника Т. Г. Шевченку в день 150-річчя з дня його народження. Київ, 9 березня, 1964 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-106579.

Президія об'єднаного пленуму правління Спілки письменників України та Спілки письменників СРСР. Перший зліва – П. Т. Тронько, 5-й- О. О. Сурков, виступає М. П. Бажан. Київ, 27 травня, 1964 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-92548.

М. П. Бажан (зліва) та індійський філолог Чаттерджі Суніті Кумар на Міжнародному форумі діячів культури, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Київ, 29 травня, 1964 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-106481.

М. П. Бажан – український поет, перекладач, академік АН УРСР, лауреат державних премій СРСР. Київ, 1967 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-108970.

М. П. Бажан (зліва) і народний художник УРСР М. П. Глушенко під час відкриття виставки творів італійського художника Д. Оміччолі. Київ, 25 вересня, 1970 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-107445.

М. П. Бажан (третій зліва) в перерві між засіданнями ІХ сесії Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Київ, грудень, 1978 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-200611.

М. П. Бажан –
український поет,
перекладач,
академік АН УРСР.
Київ, березень, 1982 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-154601.

На примере документального массива ЦГКФФА Украины им. Г. С. Пшеничного проанализирован информационный потенциал аудиовизуальных документов как одного из источников изучения культурно-общественной, государственной и литературной деятельности украинского писателя М. П. Бажана.

Ключевые слова: М. П. Бажан; социокультурный контекст; украинская литература; аудиовизуальные документы; киносюжет; фотодокумент; аудиозапись.

The article considers the meaningful and informative potential of audio and visual documents as a source for research of the cultural and social, state and literary activities of M. P. Bazhan, the Ukrainian writer, on the documents of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi.

Key words: M. P. Bazhan; social and cultural context; the Ukrainian literature; the audio and visual documents; the cinema story; the photographic document; the audio record.

УДК [930.253:94](477.82)“1920/1939”

Ю. В. КРАМАР*

ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Висвітлено форми культурно-освітнього життя єврейської громади на території Західної Волині у 1920–1930-х рр. Значну увагу звернуто на діяльність єврейських громадських організацій і товариств, які опікувались розвитком єврейського шкільництва на Волині у міжвоєнну добу.

Ключові слова: Волинь; воєводство; освіта; євреї; товариство.

Освітнє життя євреїв на волинських землях мало давні історичні традиції. Вже в XVI ст. єврейські навчальні заклади існували у Житомирі, Острозі, Луцьку, Володимирі, Кременці та багатьох інших містах. На початку XX ст. найбільш розповсюдженим типом єврейських навчальних закладів на території Волинської губернії були релігійні школи-хедери, а також талмуд-тори. У міжвоєнний період на Волині, яка у 1920–1930-х рр. перебувала у складі Польщі, єврейське шкільництво отримало ширші можливості для свого розвитку. Євреї могли здобувати освіту не лише в релігійних, а й у світських навчальних закладах, які діяли під опікою єврейських культурно-освітніх товариств і організацій. Їх активна діяльність у період міжвоєнного двадцятиліття сприяла збереженню етнічної і культурної самобутності євреїв в умовах посилення асиміляційного тиску з боку польської влади.

Мета цієї розвідки – спираючись на матеріали місцевих архівів, висвітлити форми освітнього життя єврейської громади на західно-волинських землях у 1920–1930-і рр. Окремі питання розвитку єврейського шкільництва на території Західної України у 1920–1930-і рр. розглянуто в працях польських істориків (С. Мауерсберг¹, Є. Василюк², К. Желінський³, Ш. Бронштейн⁴, М. Возняк⁵). Однак, ця проблема висвітлюється ними в контексті польської державної політики щодо національних меншин, які проживали на теренах Другої Речі Посполитої. Поза увагою польських авторів залишаються регіональні особливості шкільництва національних меншин, зокрема єврейського.

Домінуючим типом єврейських навчальних закладів на території Західної Волині у міжвоєнний період залишались релігійні школи. Хедери і талмуд-тори діяли в усіх великих містах та містечках воєводства. Існувало два типи цих навчальних закладів – приватні, які за-

* *Крамар Юрій Вікторович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

звичай розташовувались у приватних помешканнях учителів – меламедів, і громадські, що перебували на утриманні єврейських релігійних громад – кагалів. Головна увага в хедерах і талмуд-торах приділялась релігійному вихованню єврейської молоді, вивченню дітьми мови, культури, звичаїв та релігії юдеїв. До хедерів обох типів приймалися виключно хлопці віком від 5 до 12 років. Повний курс навчання в них тривав 8 років.

Хедери, котрі здавна існували на польських землях, були суто релігійними навчальними закладами. Однак, після проголошення незалежності Польщі, незважаючи на протести з боку традиційних єврейських ортодоксів, розпочалась їх поступова реорганізація, що сприяло появі хедерів т. зв. нового типу. Процес реформування хедерів прискорився після прийняття в лютому 1919 р. закону про обов'язкову шкільну освіту. Саме тоді Центральна шкільна організація ортодоксів “Хорев” (Chogew), яка діяла під патронатом партії Агудас Ізраель і опікувалася єврейськими релігійними школами, розпочала кампанію за реформування хедерів.

Реформування хедерів вимагало внесення істотних змін до їх навчальних програм, адже в цих навчальних закладах відтепер мали викладатись предмети загальноосвітнього циклу. В хедерах т. зв. нового типу (реформованих) на релігійні предмети відводилось від 27 до 37 годин на тиждень, а на світські – в середньому 12 годин⁶. Релігійні предмети в хедерах викладалися мовою ідиш за власними навчальними програмами, а світські – польською мовою відповідно до програм, затверджених міністерством віросповідань і народної освіти.

Реформовані хедери зазвичай існували у великих містах, натомість у провінційних містечках переважна більшість єврейських дітей і надалі навчалась у хедерах старого типу і талмуд-торах. Вони відрізнялися від реформованих хедерів тим, що тут не викладалися світські предмети. Отож навчання в них не звільняло дітей від відвідування загальноосвітніх навчальних закладів. Для єврейських дітей, які навчалися у початковій школі в першій половині дня, заняття в хедерах і талмуд-торах відбувалось по обіді і навпаки. Така організація навчання створювала неабиякі труднощі для учнів-євреїв, котрі відвідували ці навчальні заклади. До того ж рівень матеріального забезпечення цих шкіл і побутові умови в них були далекі від ідеальних. Інспектор міністерства віросповідань і народної освіти Л. Регорович, у віданні котрого перебували питання єврейського початкового шкільництва, після інспекційної поїздки до східних воєводств і у 1935 р. писав у своєму звіті: “Рівень їх (хедерів – Ю. К.) матеріального забезпечення і приміщення – жахливі... У всіх хедерах, відвіданих мною панувала якась середньовічна відсталість, бруд, неохайність, хаос і безлад, в якому могли орієнтуватись мабуть лише самі євреї”⁷.

Значна частина приміщень хедерів дійсно не відповідали вимогам, які ставилися до навчальних закладів такого типу. Тому, аби уникнути контролю та інспекції з боку державних органів, часто їх не реєстрували, і вони діяли нелегально. Саме через це досить важко встановити загальну кількість релігійних хедерів, які діяли на території міжвоєнної Польщі. Польські історики подають різні цифри цих навчальних закладів. За підрахунками польського дослідника С. Мауерсберга, у 1930-х рр. на території Польщі діяло 557 хедерів і талмуд-тор, у яких навчалися бл. 100 тис. єврейських дітей⁸.

На Волині більшість єврейських релігійних шкіл у міжвоєнний період перебували під опікою культурно-освітнього товариства “Ябне” (Jabne). Шкільна організація “Ябне” була заснована у 1927 р. за ініціативи партії релігійних сіоністів “Мізрахі” (“Духовний центр”). Виховна концепція, яку пропагували прихильники цього політичного угруповання, поєднувала сіоністські ідеї з цінностями юдаїзму і традиціями єврейської культури. Метою шкіл організації “Ябне”, відповідно до статуту, було розповсюдження івриту, культури й освіти серед єврейського населення у національно-релігійному дусі⁹.

У Луцьку та Рівному частина єврейських релігійних шкіл перебувала під патронатом культурно-освітнього товариства “Талмуд-тора”. Як зазначалось у статуті, метою товариства було “розповсюдження єврейської культури і освіти серед незаможних верств єврейського населення”. Упродовж 1920–1930-х рр. члени товариства “Талмуд-тора” засновували й утримували на Волині дошкільні початкові заклади, початкові школи, вечірні курси, здійснювали нагляд за належним викладанням івриту, а також предметів юдаїстики в єврейських школах, закладали читальні та бібліотеки, організовували літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштовували концерти, вистави та інші благодійні акції з метою збору коштів для потреб єврейського шкільництва на Волині¹⁰.

Традиційна освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Тому серед єврейських навчальних закладів домінували релігійні школи. Однак у міжвоєнній Польщі євреї могли здобувати освіту й у світських навчальних закладах. На початку 1920-х рр. на території Волинського воєводства з’явилися державні початкові школи для дітей юдейського віросповідання. Діяльність цих шкіл, які в народі називали шабасувками (“szabasówki”), детально регламентувалась розпорядженням міністра освіти від лютого 1923 р.¹¹ Відкриття польським урядом державних шкіл для єврейських дітей переслідувало цілком конкретну мету – перетворити єврейські навчальні заклади на осередки польської культури, послабивши одночасно російські впливи в середовищі євреїв. Адже, доволі значна частина польських євреїв (особливо на території східних воєводств – землях колишньої російської займанщини) й нада-

лі віддавала перевагу російській мові, вважаючи польську культуру й мову для себе чужою.

Державні школи для єврейських дітей різнилися від державних польських шкіл лише тим, що в цих навчальних закладах дві години на тиждень викладалася дисципліна з релігійного циклу – юдаїзм. Єврейські діти, котрі навчалися у державних школах, не відвідували заняття у суботні дні і в дні єврейських свят. Натомість заняття в шабасувках могли відбуватись у неділю і в дні римо-католицьких свят¹². Мовою викладання у шабасувках була польська. Ідиш та іврит у школах цього типу не вивчалися. До кінця 20-х рр. більшість шкіл-шабасувок були об'єднані з польськими навчальними закладами і стали двомовними – польсько-єврейськими школами.

Окрім державних шкіл, у яких єврейські діти могли здобувати початкову освіту, в Польщі існувала доволі розгалужена мережа приватних єврейських навчальних закладів. Розвиток приватного шкільництва зумовлювався, головним чином, тим, що державних шкіл з мовою викладання іврит чи ідиш у Польщі не було взагалі, а в школах для дітей юдейського віросповідання не викладалася навіть дисципліна єврейська мова. Тому з моменту відродження польської держави єврейська меншина активно домагалась відкриття приватних шкіл з єврейською мовою викладання.

Серед єврейської громади Волині великою популярністю користувались початкові приватні школи, які діяли під патронатом Центральної єврейської шкільної організації (школи ЦЄШО). Це була найбільша світська шкільна інституція в Польщі, якій підпорядковувались усі єврейські школи з мовою викладання ідиш. Упродовж усього міжвоєнного періоду ЦЄШО перебувала під впливами Бунду і Поалей-Ціон – партій соціал-сіоністського спрямування. Метою цієї культурно-освітньої організації, відповідно до статуту, було виховання молоді в дусі єврейської національної культури, формування в неї світського світогляду, поширення ідей соціалізму. Передбачалось, що навчальні заклади ЦЄШО в майбутньому стануть новим типом “єврейської світської школи соціалістичного типу”¹³.

Луцька філія цього товариства, яку очолював Йосиф Мінензон, була заснована у 1926 р.¹⁴. Школи ЦЄШО фінансувались за рахунок членських внесків, а також допомоги благодійників. На підтримку шкіл направлялись кошти, виручені від організації платних вистав, імпрез і концертів, що влаштовувались членами товариства. В середині 1920-х рр. на території Волинського воєводства діяло 20 навчальних закладів ЦЄШО – шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів¹⁵. Мовою викладання в них був ідиш.

Школи ЦЄШО вважались світськими навчальними закладами. В них не викладались дисципліни релігійного циклу, а головний акцент

робився на природничих і гуманітарних науках. Усі школи приділяли значну увагу фізичному вихованню дітей. Дві третини учнів цих навчальних закладів складали дівчата, оскільки хлопці навчались переважно в хедерах. Підготовку учителів для шкіл ЦЄШО здійснювала учительська семінарія у Вільно.

У школах ЦЄШО навчались переважно діти єврейських робітників з незаможних сімей, що надавало їм до певної міри класового характеру. Саме тому ці навчальні заклади перебували під пильним наглядом органів державної безпеки та шкільної адміністрації, які нерідко відмовляли в продовженні їм концесії на черговий навчальний рік або ж просто закривали школи під приводом недотримання в них належних санітарно-гігієнічних умов. Шимон Мендельсон – керівник Центральної єврейської шкільної організації, повідомляв, що лише на початку 1920-х рр. владою було закрито 44 школи ЦЄШО¹⁶.

Не користувалася прихильністю польської влади ще одна єврейська культурно-освітня організація, яка мала розгалужену мережу своїх осередків по всій території Польщі – “Культур-Ліга”. Вона було зареєстрована в Луцьку в березні 1926 р. і діяла на Волині як секція ЦЄШО під керівництвом Брумана Хайма¹⁷. Метою товариства “Культур-Ліга” було поширення “пролетарської” культури в середовищі місцевих євреїв. “Культур-Ліга” засновувала приватні єврейські школи, притулки для сиріт і дитячі будинки, організовувала професійні та вечірні курси, влаштовувала театральні вистави, музично-концертні програми тощо¹⁸. Схожу концепцію освіти пропагувало й культурно-освітнє товариство “Фрейхейт”, новостворену філію якого в Луцьку у 1931 р. очолив Шварц Іцек¹⁹.

Світськими єврейськими двомовними школами з мовою викладання іврит та ідиш опікувалося засноване у 1928 р. за ініціативи діячів партії Поалей-Ціон-правиця Товариство підтримки єврейського шкільництва та культури (скорочена назва “Шуль-Культ”). Це товариство об’єднувало представників єврейської інтелігенції, яка не сприймала прив’язаність сіоністів виключно до івritу і, в той же час, не поділяла соціалістичних поглядів бундівців з їх абсолютизацією ідиш. Організація ставила за мету “розвій і підтримку єврейського національного шкільництва і розповсюдження освіти серед широкого загалу єврейського населення”²⁰. В навчальних програмах шкіл “Шуль-Культу” центральне місце займали предмети гуманітарного циклу – історія євреїв, мова і література, релігія, палестинографія, єврейська демографія тощо. Викладання в школах “Шуль-Культу” велось мовою ідиш. Мова іврит вивчалась в обсязі, необхідному для вільного володіння нею єврейськими дітьми. На івриті викладались дисципліни релігійного циклу.

У школах цього типу навчалась молодь з незаможних ремісничих, робітничих та дрібноміщанських єврейських сімей. Значні кошти

на утримання навчальних закладів Шуль-Культу виділяла організація американських євреїв – Джоїнт (Joint). Однак, головним чином, через протидію з боку польської влади це товариство не змогло створити розгалуженої мережі своїх шкіл. У 1930/31 н.р. шкільництво Шуль-Культу в Польщі налічувало 25 початкових навчальних закладів, у яких навчалось бл. 3 500 учнів²¹. Матеріально-фінансові труднощі 1930-х рр. призвели до істотного скорочення кількості шкіл Шуль-Культу.

Серед волинських євреїв великою популярністю користувалися приватні школи культурно-освітнього товариства “Тарбут” (івр. культура). Школи товариства “Тарбут”, на відміну від релігійних хедерів і талмуд-тор, мали виразно національно-світський характер. Навчання в них здійснювалось винятково мовою іврит. Не дивлячись на брак відповідних підручників і кваліфікованих учительських кадрів, мережа шкіл, які перебували під опікою “Тарбуту”, розвивалась у Польщі надзвичайно швидкими темпами. У 1930-х рр. у школах Товариства навчалось третина учнів єврейських приватних початкових шкіл²².

У Луцьку товариство “Тарбут” розпочало свою діяльність у 1922 р. Тоді його філію очолив Вейц Хаскель. Осередки “Тарбут” розгорнули широку просвітницьку діяльність. Вони засновували дошкільні навчальні заклади, початкові, середні та професійні школи з мовою викладання іврит, а також вечірні курси, народні університети різних типів для дорослого населення, проводили методичні конференції для учителів²³. Вечірні та релігійні курси “Тарбуту” відкривались як у містах, так і в невеликих містечках. Серед основних напрямків діяльності товариства також було видання шкільних підручників, книг, часописів і брошур єврейською мовою, популяризація театрального мистецтва мовою іврит, заснування читалень і бібліотек²⁴.

Уже на початку 1920-х рр. товариство “Тарбут” мало на Волині доволі розгалужену мережу власних навчальних закладів: 11 єврейських дошкільних закладів, 48 загальноосвітніх шкіл, 2 гімназії (Рівне і Ковель), 2 професійні школи (Луцьк, Ковель), а також 20 вечірніх курсів для дорослих, де викладання велося мовою іврит²⁵. Зауважимо, що Волинь була регіоном, де івритомовне шкільництво розвивалось чи не найбільш швидкими темпами. У 1934 р. на терені Волині діяло вже 50 початкових шкіл з мовою викладання іврит, котрі перебували під патронатом культурно-освітнього товариства “Тарбут”²⁶.

Рівень викладання в школах “Тарбуту” був досить високим, особливо в гімназіях, свідченням чого стало надання деяким з них прав державних навчальних закладів. У школах “Тарбуту” єврейська молодь виховувалась у національно-релігійному дусі, однак акцент робився не стільки на дисциплінах юдаїстики, скільки на опануванні івриту, пізнанні світської єврейської культури.

На відміну від початкових єврейських приватних шкіл, мовою викладання середніх навчальних закладів була, головним чином, польська. Більшість єврейських навчальних закладів цього типу були польськомовними. Це пояснюється тим, що здобуття євреями середньої освіти польською мовою розглядалось ними як важливий етап підготовки до навчання у вищих навчальних закладах. Тому в початкових школах перевага віддавалась вивченню предметів єврейською мовою, а у середніх – польською. Наприкінці 1920-х рр. на території воєводства діяло вісім приватних єврейських гімназій, у шести з яких навчання велось польською мовою²⁷. Лише в двох гімназіях товариства “Тарбут” (у Ковелі та Рівному) мовою викладання був іврит.

На Волині не існувало державної системи професійно-технічної освіти для євреїв. Школи цього типу перебували на утриманні єврейських товариств і приватних осіб. У 1920-х рр. кілька фахових ремісничих шкіл на Волині було засновано єврейським Товариством розповсюдження праці. Це слюсарні та столярні школи у Рівному, Кременці та Острозі, жіноча кравецька школа у Ковелі, єврейська сільськогосподарська гімназія у Володимирі-Волинському. У Рівному діяла Торгова коєдукаційна дворічна школа, що утримувалась підприємцем Мордахеєм Йозефсбергом²⁸.

Отже, освітньо-культурне життя єврейської громади Волині у міжвоєнний період розвивалось досить динамічно. На території воєводства діяла розгалужена мережа єврейських навчальних закладів. У структурі єврейського шкільництва важливу роль відігравали релігійні школи – хедери і талмуд-тори. У 1920-1930-і рр. серед польських євреїв з’являється й чимало прихильників концепції світської освіти. Однак ідея розбудови світської освіти і культури як альтернативи юдейському традиціоналізму не була реалізована до кінця. На заваді цьому стояли труднощі матеріального характеру, відсутність державного фінансування, суперечності між різними єврейськими ідеологічними і політичними угрупованнями (особливо між сіоністами і ортодоксами-традиціоналістами) щодо шляхів розвитку єврейського шкільництва.

Політика польської держави щодо єврейського шкільництва у 1920–1930-і рр. була спрямована на поступове обмеження шкіл з єврейською мовою викладання. Лояльним було ставлення польської адміністрації до двомовних (польсько-єврейських) шкіл, натомість неприхильною була позиція влади щодо навчальних закладів, у яких навчання велось на їдиш та івриті. Школи з мовою викладання іврит чи їдиш у міжвоєнній Польщі, втім і на Волині, були винятково приватними навчальними закладами і перебували на утриманні єврейської громади або ж фінансувались єврейською діаспорою з-за кордону.

¹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1968. – 230 s.

² *Wasiluk J.* Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań / Jerzy Wasiluk // Zeszyty politologiczne (pod red. Ryszarda Skarżyńskiego). – Białystok, 1994. – Z. 1. – S. 66–92.

³ *Zieliński K.* Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939 / Konrad Zieliński // Almanach Historyczny, t. 5. – Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. – S. 211–257.

⁴ *Bronsztejn Sz.* Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym / Szyja Bronsztejn. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd. Zakład narodowy im Ossolińskich, 1963. – 295 s.

⁵ *Woźniak M.* Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / Magdalena Woźniak // Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / pod. red. Stefanii Walasek. – Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 91–105.

⁶ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 172.

⁷ Там само. – S. 175.

⁸ Там само.

⁹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 749, арк. 15а.

¹⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 707, арк. 10.

¹¹ *Wierzbicki M.* Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 / M. Wierzbicki // Wokół Jedwabnego / pod. red. P. Machcewicza, K. Persaka. – T.1: studia / Instytut Pamięci Narodowej. – Warszawa: Łódzka Drukarnia Dzielowa SA, 2002. – S. 128–158.

¹² *Wasiluk J.* Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej... – S. 167.

¹³ *Вабішчэвіч А.* Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939): манаграфія / Аляксандр Вабішчэвіч – Брэст: БрДУ ім. А. С. Пушкіна, 2008. – С. 191.

¹⁴ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

¹⁵ *Szmull Spektor.* Żydzi wojnocy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920–1944) / Spektor Szmull // Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Jotwa, Ukraina, wschodnie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 (red. Krzysztof Jasiewicz). – Warszawa: Instytut Studiów politycznych PAN: Oficyna wydawnicza RYTM; Londyn: Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. – S. 572.

¹⁶ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce... – S. 181.

¹⁷ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

¹⁸ Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 32, арк. 51.

¹⁹ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, арк. 23.

²⁰ Держархів Волинської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 711, арк. 6а.

²¹ *Zieliński K.* Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... – S. 221.

²² *Dachówna D.* Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / Dina Dachówna // Sprawy Narodowościowe. – № 3–4. – 1935. – S. 245–269.

²³ Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 13а., спр. 219, арк. 1.

²⁴ Там само.

²⁵ *Дмитрук В.* З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939): Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. / В. Дмитрук // Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28–30 серпня 2001 р.). – Київ: Інститут юдаїки, 2002. – С. 33.

²⁶ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 31, арк. 26.

²⁷ Там само, оп. 9, спр. 1035, арк. 2.

²⁸ Там само, арк. 3.

Раскрыты формы культурно-просветительской жизни еврейской общины на территории Западной Волыни в 1920–1930-х гг. Значительное внимание уделено деятельности еврейских общественных организаций и обществ, которые содействовали развитию еврейского образования на Волыни в междувоенный период.

Ключевые слова: Волынь; воеводство; образование; общество; евреи.

The article deals with the forms of cultural and educational life of the Jewish community on the territory of western Volyn in 1920-1930's. Special attention is paid to the activities of Jewish organizations and societies that were taking care of the development of Jewish education in Volyn in the interwar days.

Key words: Volyn; the Province; the education; the Jews; the organization.

УДК 355.134“1943/1944”+069:929(477-25)+069.8

Т. М. ПОГОРІЛА*

**ПОДЯКИ ВЕРХОВНОГО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА
ЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
(за матеріалами Меморіального комплексу “Національний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”)**

За матеріалами фондів Меморіального комплексу проаналізовано подяки Верховного Головнокомандувача за визволення України як унікальне історичне джерело; шляхом джерелознавчого аналізу здійснено їх класифікацію та визначено значимість.

Ключові слова: Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”; подяки ВГК за визволення України; Друга світова війна; історичне джерело.

Однією з найбільш численних і різноманітних документальних колекцій, що зберігаються у фондовому зібранні Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, є документи з подяками Верховного Головнокомандувача (надалі – подяки ВГК). Вони є наочним прикладом системи заохочень Червоної армії періоду Другої світової війни. Такі заохочення здійснювалися від 25 січня 1943 р. до 3 вересня 1945 р. згідно з наказами Верховного Головнокомандувача Й.В. Сталіна¹. Після визволення конкретного населеного пункту й успішного завершення бойової операції Оперативне управління Генерального штабу готувало вітальні накази, в яких перелічувались частини і з'єднання, які найбільше відзначилися у боях. Їм надавали почесні найменування, гвардійські або на честь визволених міст, а також оголошувалася подяка військам, які безпосередньо брали участь у цих подіях. Такі вітальні накази оголошувалися по Всесоюзному радію, публікувалися у пресі. Кожен такий наказ зачитували перед особовим складом військ, адже він мав особливе значення для піднесення бойового духу армії. Попри значну кількість документів з подяками ВГК, нині вони зберігаються лише в музеях та сімейних архівах. Наукові співробітники музею ніколи не припиняли роботу, пов'язану із збиранням, вивченням та популяризацією такої групи ділових джерел, як подяки ВГК. За сорокорічний період діяльності музею в його фондах акумульовано понад 2 200 музейних предметів, які містять близько 3 800 подяк ВГК². Цей документальний масив постійно

---

* *Погоріла Тетяна Михайлівна* – завідувач сектору відділу науково-фондової роботи Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

Грамота з подяками ВГК полковнику
І. І. Метельову за визволення Запоріжжя,
Станіслава, Ужгорода, подолання Карпатського
хребта (у переліку з іншими містами).
Фонди МКНМІВВВ. – КН-30199. – Д-673.

поповнюється, атрибується та досліджується, адже має неабияке значення, оскільки використовується в експозиційно-виставковій та комунікаційно-освітній роботі Меморіалу.

В енциклопедичній і довідковій літературі з історії Другої світової війни обмаль інформації щодо питань про подяки ВГК. Невелика стаття “Вітальні накази” міститься в енциклопедії “Великая Отечественная война 1941–1945 гг.”³. У 2006 р. виданий каталог-довідник дослідників Є. В. Позднишева і В. Г. Лазаренка “Благодарности Верховного Главнокомандующего”, в якому здебільшого зі-

брані подяки, датовані переможним 1945 р.⁴.

З огляду на окреслене вище завданням пропонованої статті є виявлення, класифікація і дослідження подяк ВГК, що зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу, визначення їхньої значимості й ролі в переможній ході Червоної армії під час визволення окупованої нацистськими загарбниками України.

Під час сталінградського наступу 18 грудня 1942 р. воїни Південно-Західного фронту увійшли на територію України. Війська 573-го стрілецького полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії визволили перший населений пункт України – с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області. Вирішальне значення для долі України мала Курська битва, яка закінчилася визволенням Харкова. З її завершенням створилися умови для широкого наступу Червоної армії на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту. Грудень 1942 р. – жовтень 1944 р. характеризуються проведенням 20 бойових операцій і кампаній, у тому числі таких визначних, як форсування Дніпра та визволення Києва, великомасштабне оточення військ противника під час Корсунь-Шевченківської битви, вирішальні

Житомирсько-Бердичівська, Рівненсько-Луцька, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Карпатсько-Ужгородська та інші наступальні операції, що в сукупності вилилися в тривалу й масштабну битву за визволення України⁵. 28 жовтня 1944 р. Червона армія визволила від нацистських загарбників територію сучасної України (нині територія Автономної Республіки Крим, анексована Російською Федерацією). Три мільйони військовослужбовців полягли в боях на території України⁶.

Збірник “Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза” містить автентичні тексти 375 наказів ВГК, у тому числі 88 наказів ВГК за період від 23 серпня 1943 р. до 27 жовтня 1944 р. частинам і з’єднанням, що брали участь у визволенні української території⁷. Слід зауважити, що не всі накази ВГК містили подяки. Це, зокрема, такі накази: № 16 від 18 вересня 1943 р., № 18 від 19 вересня 1943 р., № 23 від 23 вересня 1943 р., № 35 від 23 жовтня 1943 р., №№ 40, 41, 42 від 17 листопада 1943 р., № 47 від 6 грудня 1943 р.⁸. За відмінні бойові дії військовим частинам надавалися почесні найменування визволених міст (наприклад, “Лубенські”, “Пирятинські”, “Верхньодніпровські” тощо), за форсування р. Дніпро – “Дніпровські”.

Подяки ВГК вважалися наймасовішою формою заохочення часів війни. Вони свідчили про те, що кожний військовослужбовець, який відзначився в бою за визволення міста і чия частина була відзначена в наказі ВГК, одержував подяку від командира з’єднання або начальника політвідділу. Особовому складу частин і з’єднань, які одержали подяки, що містилися у вітальних наказах, видавалися спеціальні іменні бланки, в яких указувалися дати, номери наказів, завірені підписами командира військової частини та печаткою. Подяки ВГК видавалися різними військовими формуваннями (полк, бригада, дивізія, армія, фронт, політуправління, Військова рада). Затвердженої форми подяк не було, армійські друкарні друкували їх на власний розсуд. Вони виготовлялись у вигляді книжечок або листівок, кольорових або чорно-білих грамот і текстових довідок з однотипним друкарським текстом, заповнювались машинописом або власноруч (нерідко в окремих документах трапляються неточності в географічних назвах, номерах і датах наказів про оголошення подяк ВГК). Іноді офіцерам подяки заносили в особові справи, а рядовим бійцям – у червоноармійські або червонофлотські книжки. Такі документи у фондозбірні музею трапляються в обмеженій кількості. Наприклад, подяки ВГК за участь у визволенні Нікополя (наказ № 72 від 8 лютого 1944 р.), Миколаєва (наказ № 96 від 28 березня 1944 р.), Одеси (наказ № 103 від 10 квітня 1944 р.) вписані до червоноармійської книжки сержанта К.С. Дронової, санінструктора 62-ї інженерно-саперної бригади 8-ї гвардійської армії 3-го Українського фронту⁹.

У фондах музею зберігається 531 музейний предмет, що налічує 687 подяк із вітальними наказами ВГК про визволення України. Документи належали 474 військовослужбовцям різних родів військ, представникам різних армій і фронтів, зокрема 192 бійцям рядового і сержантського складу, 275 офіцерам і 7 генералам. З них – 45 документів із 63 подяками ВГК належали 29 Героям Радянського Союзу – учасникам визволення України¹⁰.

Заохочувальні документи з подяками ВГК можна умовно поділити на такі тематичні групи: за визволення міст (найбільша за кількістю оголошених подяк ВГК), форсування водних перешкод, вихід на державний кордон, оточення й знищення ворожих угруповань, прорив укріплених оборонних смуг, подолання Карпатського хребта.

За формою заохочувальні документи доцільно поділити на такі різновиди: “подяки”, “довідки-подяки”, “грамоти-подяки”.

Різновид “подяки” можна вирізнити на документи, у яких ідеться про одне визволене місто, чи групі подяки з двома або кількома визволеними від ворога містами. У фондах Меморіалу зберігається 302 документи, які містять подяки ВГК за визволення українських населених пунктів¹¹. Характерною особливістю цих документів є те, що ключового слова в назві інколи взагалі немає, проте чітко простежується їхній зміст. Здебільшого в подяках читаємо: “За участь у боях, за відмінні бойові дії Вам оголошені подяки” (подяка Герою Радянського Союзу, старшому лейтенанту Ф. Н. Григор’єву); “Вам Верховний Головнокомандувач Маршал Радянського Союзу товариш Сталін оголосив подяку” (подяка Герою Радянського Союзу старшому лейтенанту Я. Д. Хардикову) тощо¹².

Бланки “подяк” з однотипним текстом оформлялись згідно з приналежністю частин або з’єднань до певного роду збройних сил, мали відповідне художнє оформлення: фрагменти бою, зображення воїнів різних родів військ, різноманітної військової техніки, нагород, прапорів, портретів Й. В. Сталіна або В. І. Леніна та ін. – і були виготовлені чорно-білим або кольоровим друком. До цього різновиду документів належать подяки ВГК за визволення Кіровограда, Новоукраїнки, Первомайська старшого лейтенанта медичної служби О. Т. Пересунько, за визволення Донбасу та його обласного центру м. Сталіно (нині – м. Донецьк) сержанта Г. Л. Воронкова тощо¹³.

У фондах Меморіального комплексу зберігається 185 “довідок-подяк” ВГК за визволення України¹⁴. Здебільшого вони невеликого формату, мають спрощене художнє оформлення або взагалі без нього, а також містять однотипний текст (наприклад, “Верховний Головнокомандувач Маршал Радянського Союзу т. Сталін оголосив подяку”). Зрідка тексти “довідок-подяк” друкувалися на машинці або власноруч, однак їхня значимість від цього не зменшувалася (зокрема, “довідка-

Довідка з подякою
ВГК майору
М. С. Андрєєву
за визволення
Черкас.
Фонди КНМІВВВ. –
КН-38795. – Д-8655.

подяка” за визволення Києва Героя Радянського Союзу, старшого сержанта І. Й. Радайкіна виконана рукописом; “довідка-подяка” за визволення Здолбунова, Рівного, Дубна, Кремінця Героя Радянського Союзу, старшини П. О. Трайніна виконана машинописом¹⁵.

Переважно в тексті йдеться про одну подяку, однак трапляються “довідки-подяки” з двома або кількома подяками ВГК (довідка з подякою ВГК за подолання Карпатського хребта полковника Б. П. Сацюка, довідка з подяками ВГК за визволення Харкова, Полтави, Кременчука, Кіровограда, Первомайська капітана І. М. Мишка тощо)¹⁶.

Документів різновиду “грамоти-подяки” у фондах музею налічується 44 музейні одиниці, які містять подяки ВГК за відмінні бойові дії на території України¹⁷. Серед цієї кількості трапляються грамоти, датовані 1944 р., проте більшість із них видані вже після закінчення війни, а також з нагоди демобілізації військовослужбовця. Як правило, “грамоти-подяки” містять по декілька вітальних наказів ВГК, проте трапляються бланки, у яких указано одне або два визволені міста. За своїм художнім оформленням “грамоти-подяки” багатокольорові, на них зображені портрети В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, лаврові вінки і гвардійські стрічки, прапори, нагороди, стрілецька зброя, Кремлівська вежа тощо. “Грамоти-подяки” вирізняються збільшеним форматом (близько 31,5x23,5 см і більше). Здебільшого текст цих документів починається словами: “Учаснику Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. Такі “грамоти-подяки” належали лейтенанту Л. Я. Вербову за визволення Києва, Житомира, Коростеня, Козятина, Проскурова, Тернополя, Львова (у переліку з іншими містами); капітан-лейтенанту О. П. Радченку за визволення Феодосії тощо¹⁸.

Одним із перших українських міст, за визволення якого була оголошена подяка ВГК, стало місто Харків (уперше визволено 16 лютого

1943 р.)¹⁹. Подяка оголошена військовослужбовцям згідно з наказом ВГК № 4 від 23 серпня 1943 р.²⁰. У фондах Меморіального комплексу зберігається 24 документи з подяками ВГК за відмінні бойові дії під час визволення Харкова, серед яких подяка Героя Радянського Союзу генерал-майора А.І. Лосєва, командира 72-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії Степового (від жовтня 1943 р. – 2-го Українського) фронту²¹. З'єднання відзначилося під час визволення Харкова, форсування Дніпра в районі с. Бородаївка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області. За успішне виконання завдання і виявлені при цьому мужність, відвагу та вміння керувати військами в складних умовах генерал-майору А. І. Лосєву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу²².

Слід зауважити, що окремі міста України радянським військам довелося визволяти двічі, тричі, а то й чотири рази. Зокрема, це стосується Лозової, яка визволялася чотири рази (16 вересня 1943 р., уперше визволено 27 січня 1942 р., удруге – 11 лютого 1943 р., утретє – 9 березня 1943 р.), тричі визволялося Барвінкове (9 вересня 1943 р., уперше визволено 23 січня 1942 р., удруге – 3 лютого 1943 р.); двічі – Коростень (29 грудня 1943 р., уперше визволено 17 листопада 1943 р.), Житомир (31 грудня 1943 р., уперше визволено 12 листопада 1943 р.), Радомишль (26 грудня 1943 р., уперше визволено 11 листопада 1943 р.), Феодосія (13 квітня 1944 р., уперше визволено 31 грудня 1941 р.) тощо²³.

Проте двічі подяка ВГК оголошувалася за визволення Житомира (накази № 39 від 13 листопада 1943 р. і № 53 від 1 січня 1944 р.)²⁴.

Такими подяками ВГК був заохочений Герой Радянського Союзу, капітан В.М. Молчанов – командир винищувально-протитанкової батареї 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. У документі значиться: “Від 30 грудня 1943 р., а також від 1 січня 1944 р. за прорив оборони німців у районі Коростеня, Житомира, Козятина і за повне визволення міста Житомира всьому особовому складу вашого з'єднання, у тому числі і Вам, двічі оголошена подяка”²⁵. До речі, цей документ підписаний двічі Героєм Радянського Союзу, генерал-майором танкових військ В. С. Архиповим. Капітан В. М. Молчанов за форсування Дніпра в районі с. Григорівка Канівського району Черкаської області удостоєний звання Героя Радянського Союзу. За визволення Києва та прикриття дороги Житомир – Київ нагороджений орденом Червоного Прапора²⁶.

Необхідно зазначити, що ступінь значущості документа залежить від звання та посади особи, яка підписала документ. Це стосується, зокрема, документів, що містять підписи Героїв Радянського Союзу. Такі документи з подяками ВГК за визволення України у фондах музею зберігається 35 одиниць, зокрема 2 документи містять підписи двічі

Героїв Радянського Союзу генерал-майора В. С. Архипова і генерал-лейтенанта О. І. Родимцева; 11 – Героя Радянського Союзу, Народного героя Югославії, генерал-майора А. Н. Вітрука; 22 – Героїв Радянського Союзу генерал-полковника М. П. Пухова, генерал-полковника С. Г. Руденка, генерал-майора П. П. Берестова, генерал-майора С. С. Волкенштейна, підполковника Л. І. Куриста та інших²⁷.

У цьому сенсі унікальними є подяки ВГК Героя Радянського Союзу майора А. М. Войтекайтеса, командира 166-го гвардійського штурмового авіаційного полку 10-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 17-ї повітряної армії 3-го

Українського фронту, за визволення Києва (наказ № 37 від 6 листопада 1943 р.), Шепетівки (наказ № 73 від 11 лютого 1944 р.), Звенигородки, Шполи, Сміли, Богуслава, Канева (наказ № 68 від 3 лютого 1944 р.), Ізяславля, Шумська, Ямполья, Острополя (наказ № 79 від 5 березня 1944 р.), підписані Героєм Радянського Союзу, Народним героєм Югославії, генерал-майором авіації А. Н. Вітруком, командиром дивізії, яка пройшла бойовий шлях від Сталінграда до Києва, визволяла Правобережну Україну²⁸. У період війни майор А. М. Войтекайтес здійснив 119 бойових вильотів на штурмування опорних пунктів, переправ, скупчення військ противника. За виявлену мужність удостоєний звання Героя Радянського Союзу, нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки²⁹.

Особливо цінними є документи з подяками ВГК, які можна зраховувати до ступеня раритетних, оскільки вони є рідкісними й цінними музейними предметами.

Такими є дві, пошкоджені осколком снаряда, “подяки” за визволення Бахмача (наказ № 10 від 9 вересня 1943 р.) і Києва (наказ № 37 від 6 листопада 1943 р.) Героя Радянського Союзу капітана Ю.Д. Сергеева, офіцера розвідки 159-го артилерійського полку 75-ї стрілецької

Подяка ВГК полковнику В. І. Артем'єву за визволення Звенигородки, Шполи, Сміли, Богуслава, Канева.
Фонди МКНМІВВВ. – КН-30973. – Д-6823.

дивізії 60-ї армії 1-го Українського фронту³⁰. Ю. Д. Сергєєв – учасник Курської битви, визволення Лівобережної України, Києва (район Димера) та Житомира. Під час кровопролитних боїв під Берліном у квітні 1945 р. осколком німецького снаряда була пошкоджена його польова сумка з документами. За виявлену мужність і особисту відвагу удостоєний звання Героя Радянського Союзу, нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го ступеня³¹.

До рідкісних заохочувальних документів із подяками ВГК можна зарахувати й ті, що зберігаються у фондах музею в одиничних примірниках. Безперечний інтерес викликає довідка з подякою ВГК за форсування р. Інгулець і визволення районного центру Новий Буг Миколаївської області (наказ № 80 від 9 березня 1944 р.). Цей документ належить Герою Радянського Союзу, сержанту медичної служби М. С. Шкарлетовій, санінструктору 170-го гвардійського стрілецького полку 57-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії 3-го Українського фронту³². На фронті жінка-воїн від жовтня 1943 р. Брала участь у визволенні Правобережної України. У жорстоких боях під час прориву оборони противника на рубежі р. Дністер, ризикуючи власним життям, винесла з поля бою 45 поранених бійців, забезпечила їхню евакуацію в тил. 57-ма стрілецька дивізія за визволення Нового Бугу отримала почесне найменування “Новобузька”. М. С. Шкарлетова удостоєна звання Героя Радянського Союзу, нагороджена орденом Червоної Зірки³³.

У фондах Меморіального комплексу лише два документи з подякою ВГК за визволення Кам'янця-Подільського (наказ № 95 від 27 березня 1944 р.). Одна з них належить Герою Радянського Союзу молодшому лейтенанту Я. Д. Хардикову, командирю вогневого взводу 3-ї батареї артилерійського дивізіону 29-ї гвардійської мотострілецької бригади 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту³⁴. Брав участь у Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції, відзначився в боях за Кам'янець-Подільський. На підступах до р. Смотрич воїн забезпечив захоплення переправи, у вуличних боях під час визволення Львова учетверте зазнав поранення. За мужність і відвагу, виявлені в бою, йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁵.

Вагомою в дослідницькому полі, а також у музейному аспекті є довідка з подяками ВГК у переліку з іншими наказами ВГК за “вихід на державний кордон” (наказ № 101 від 8 квітня 1944 р.), за визволення Ужгорода (наказ № 207 від 27 жовтня 1944 р.). Згаданий документ належав генерал-майору Ф. О. Прохорову, командирові 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії 1-го Українського фронту, і представлений в експозиційному залі музею³⁶. Бійці під командуванням генерал-майора Ф. О. Прохорова брали участь у визволенні Харкова, Донбаській операції, відзначилися у Житомирсько-Бердичівській, Проскурівсько-

Чернівецькій, Львівсько-Сандомирській, Східно-Карпатській, Західно-Карпатській операціях, одними з перших вийшли на державний кордон СРСР з Румунією³⁷.

У музейному зібранні привертає увагу документ із подякою ВГК за визволення Вінниці (наказ № 90 від 20 березня 1944 р.) лейтенанта М. М. Шейка, командира взводу 1010-го артилерійського полку 24-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту³⁸. У боях під Харковом лейтенант М. М. Шейко потрапив у оточення, після виходу з якого був зарахований рядовим у штрафний батальйон. Брав участь у визволенні Києва, Фастова, Вінниці та інших міст України, нагороджений орденом Червоної Зірки; у 1944 р. поновлений у званні лейтенанта³⁹. За відмінні бойові дії особового складу 241-ї стрілецької дивізії надано почесне найменування “Вінницької”, військовослужбовцям оголошена подяка.

У Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта Х.Н. Григор'єва, командира артилерійської батареї 235-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 29-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади 10-го гвардійського Уральсько-Львівського танкового корпусу 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту, є документ з подяками ВГК за Тернопіль (наказ № 109 від 15 квітня 1944 р.), за прорив оборони німців на львівському напрямі (наказ № 140 від 18 липня 1944 р.), за визволення Львова (наказ № 154 від 27 липня 1944 р.), подолання Карпатського хребта (наказ № 198 від 18 жовтня 1944 р.)⁴⁰. Старший лейтенант Х.Н. Григор'єв – учасник Київської наступальної і оборонної операцій, визволення Правобережної України. За визволення Львова 10-му гвардійському танковому корпусу було надане почесне найменування “Львівського”, а всім учасникам цих боїв, зокрема й старшому лейтенанту Х.Н. Григор'єву, була оголошена подяка ВГК⁴¹.

Таким чином, серед заохочувальних документів із подяками ВГК, які зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу, переважають подяки за визволення столиці України – Києва (наказ № 37 від 6 листопада 1943 р.) – 33, Львова (наказ № 154 від 27 липня 1944 р.) – 26, за участь у боях за Звенигородку, Шполу, Смілу, Богуслав, Канів (наказ № 68 від 3 лютого 1944 р.) – 31, подолання Карпатського хребта (наказ № 198 від 18 жовтня 1944 р.) – 25 тощо. В одиничних примірниках представлені подяки ВГК за визволення Роздільної (наказ № 100 від 5 квітня 1944 р.), Мукачєвого (наказ № 206 від 26 жовтня 1944 р.), прорив оборони німців на західному березі р. Інгулець і визволення Нового Бугу (наказ № 80 від 9 березня 1944 р.). В обмеженій кількості налічується подяк ВГК за визволення Мелітополя (наказ № 34 від 23 жовтня 1943 р.), Херсона (наказ № 83 від 13 березня 1944 р.), Ужгорода (наказ № 207 від 27 жовтня 1944 р.) тощо. Немає документів

з подяками ВГК за визволення Овруча (наказ № 45 від 19 листопада 1943 р.), Жмеринки (наказ № 87 від 18 березня 1944 р.), Сарн (наказ № 58 від 12 січня 194 р.), Коломиї (наказ № 97 від 29 березня 1944 р.), Білгорода-Дністровського (наказ № 171 від 23 серпня 1944 р.)⁴².

Отже, колекція подяк ВГК за визволення України, яка зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу, свідчить, що цей різновид діловодних джерел є незамінною важливою базою для обґрунтованого вивчення історичних подій періоду воєнного лихоліття. Це надзвичайно цінні й унікальні документи, що містять широку, різноманітну за змістом інформацію, відтворюють етапи бойових дій у переможній ході Червоної армії під час визволення окупованої нацистськими загарбниками України, дають змогу реконструювати до певної міри бойовий шлях військових частин. Видані конкретному військовослужбовцю за успішно виконане завдання під час визволення того чи іншого міста, ці захоплювальні документи є переконливим свідченням масового героїзму радянських військовослужбовців, виявленого в роки війни.

Актуальним завданням залишається подальша акумуляція в музейному фондовому зібранні такого різновиду діловодних джерел, як подяки ВГК, складання каталогізованих покажчиків та створення різноштибних довідників. Це сприятиме поглибленому та всебічному вивченню історичних фактів і подій Другої світової війни, конструюванню та збереженню історичної пам'яті.

¹ Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза / Сборник. – М.: Воениздат, 1975. – С. 9.

² Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” фондів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (далі – Фонди МКНМІВВВ).

³ Великая Отечественная война 1941 – 1945 гг. / Энциклопедия. – М.: “Советская энциклопедия”, 1985. – С. 567.

⁴ Благодарности Верховного Главнокомандующего / Каталог-справочник. – К.: Издатель Позднышев, 2006.

⁵ Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – С. 190.

⁶ Патриляк І. К. Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 163.

⁷ Приказы Верховного Главнокомандующего... – С. 9.

⁸ Там же. – С. 41–43; 47–48; 64–65; 74–75; 81–82.

⁹ Червоноармійська книжка К.С. Дронової // Фонди МКНМІВВВ. – КН-200865. – Д-31017.

¹⁰ Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” // Там само.

¹¹ Там само.

¹² Подяка ВГК Ф.Н. Григор'єва // Там само. – КН-150269. – Д-22535; Подяка ВГК Я. Д. Хардикова // Там само. – КН-110179. – Д-18011.

¹³ Подяка ВГК О. Т. Пересунько // Там само. – КН-199749. – Д-30575; Подяка ВГК Г. Л. Воронкова // Там само. – КН-14403. – Д-3016.

¹⁴ Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” // Там само.

¹⁵ Довідка-подяка ВГК І. Й. Радайкіна // Там само. – КН-14376. – Д-3008; Довідка-подяка ВГК П. О. Трайніна // Там само. – КН-42559. – Д-9707.

¹⁶ Довідка-подяка ВГК Б. П. Сацюка // Там само. – КН-61391. – Д-13007; Довідка-подяка ВГК І. М. Мишка // Там само. – КН-25215. – Л-2226.

¹⁷ Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” // Там само.

¹⁸ Грамота-подяка ВГК Л. Я. Вербова // Там само. – КН-149944. – Д-22955; Грамота-подяка ВГК О. П. Радченка // Там само. – КН-196432. – Д-29383.

¹⁹ Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”; редкол.: Легасова Л. В. (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – С. 238.

²⁰ Приказы Верховного Главнокомандующего... – С. 18.

²¹ Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” // Фонди МКНМІВВВ; Подяка ВГК А. І. Лосєва // Там само. – КН-47327. – Д-10516.

²² Лосєв А. І. Генеральний каталог Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (далі – Генеральний каталог МКНМІВВВ).

²³ Україна. Хроніка визволення... – С. 115, 230, 237, 150, 152.

²⁴ Приказы Верховного Главнокомандующего... – С. 72–73; 93–95.

²⁵ Подяка ВГК В. М. Молчанова // Фонди МКНМІВВВ. – КН-18524. – Д-4127.

²⁶ Молчанов В. М. Генеральний каталог МКНМІВВВ.

²⁷ Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” // Фонди МКНМІВВВ.

²⁸ Подяки ВГК А. М. Войтекайтеса // Там само. – КН-81251. – Д-15594; КН-81253. – Д-15596; КН-81252. – Д-15595; КН-81254. – Д-15597.

²⁹ *Войтекайтес А. М.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

³⁰ Подяки ВГК Ю. Д. Сергєєва // Фонди МКНМІВВВ. – КН-111959. – Д-18205; КН-111956. – Д-18202.

³¹ *Сергєєв Ю. Д.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

³² Довідка-подяка ВГК М. С. Шкарлетової // Фонди МКНМІВВВ. – КН-208851. – Д-33618.

³³ *Шкарлетова М. С.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

³⁴ Подяка ВГК Я. Д. Хардикова // Фонди МКНМІВВВ. – КН-110179. – Д-18011.

³⁵ *Хардигов Я. Д.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

³⁶ Довідка-подяка ВГК Ф. О. Прохорова // Фонди МКНМІВВВ. – КН-165669. – Д-22879.

³⁷ *Прохоров Ф. О.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

³⁸ Подяка ВГК М. М. Шейка // Фонди МКНМІВВВ. – КН-187733. – Д-27153.

³⁹ *Шейко М. М.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

⁴⁰ Подяка ВГК Ф. Н. Григор’єва // Фонди МКНМІВВВ. – КН-150269. – Д-22535.

⁴¹ *Григор’єв Ф. Н.* Генеральний каталог МКНМІВВВ.

⁴² Підраховано за групами зберігання “Документи” і “Листівки” // Фонди МКНМІВВВ.

Проанализованы благодарности ВГК за освобождение Украины как уникальный источник на основе материалов фондов Мемориального комплекса; при помощи источниковедческого анализа осуществлена классификация и определена их значимость.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”; благодарности ВГК за освобождение Украины; Вторая мировая война; исторический источник.

The article analyses the Supreme Command acknowledgements for the liberation of Ukraine as a unique historical source on the base of documents of the Memorial Complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941-1945”. Also author gives their classification, defines their value using the analysis of sources.

Key words: the Memorial Complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945”; the Supreme Command acknowledgements for the liberation of Ukraine; the World War II; the historical source.

УДК 930.253:[929Шевченко+821.161.2]-054.72(477)

О. П. СТЕПАНЧУК*

**Т.Г. ШЕВЧЕНКО У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ПЛАСТОВИХ ВИДАНЬ 1940–1960 рр.
(за документами ЦДАЗУ)**

Статтю присвячено відзначенню українською пластовою діаспорою пам'ятних дат із життя Т. Г. Шевченка та їх висвітленню молодіжною пресою за кордоном (з фондів Центрального державного архіву зарубіжної україніки).

Ключові слова: Т. Г. Шевченко; Пласт; Спілка української молоді; документи Центрального державного архіву зарубіжної україніки; пресові видання.

Оригінальний портрет
Тараса Шевченка – мозаїка митця
Олега Русича у Нью-Йорку.

У рік 200-літнього ювілею генія українського народу Тараса Григоровича Шевченка мільйони українців у всьому світі вшановують пам'ять про найвидатнішого народного поета, котрого тільки знала світова література, який є "...славою і гордістю не тільки українського народу, але й всього людства"¹. Українці, котрі мешкають у Канаді і США, Бразилії і Аргентині, Австралії і Новій Зеландії, здавна відзначають кожну річницю від дня народження чи смерті Т. Шевченка урочистими зібраннями, молебнями та маніфестаціями. Ця традиція передається в середовищі українських емігрантів із покоління в покоління. Цього року з нагоди великої

річниці всі пластуни світу одночасно, у визначений час, читали "Заповіт", що надало особливої значущості цій події².

Метою статті є популяризація результатів дослідження документів з фондів ЦДАЗУ, які присвячені заходам із вшанування пам'яті Т. Г.

* *Степанчук Оксана Петрівна* – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу формування НАФ і діловодства Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Шевченка членами патріотичних українських молодіжних організацій, такими, як Пласт та Спілка української молоді (СУМ).

При підготовці цієї статті були використані документи з фонду № 29 оп. 2 та матеріали з бібліотечного фонду Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Український Пласт – це національне відгалуження міжнародної молодіжної скаутської організації. Основоположниками українського Пласту вважаються Петро Франко, Іван Чмола та Олександр Тисовський, які ще у 1911 році сформулювали основні організаційно-ідейні засади української молодіжної організації з чітко вираженими національними ознаками. За досить короткий час Пласт набув широкої популярності серед української молоді та успішно розвивався. Після Першої світової війни, вже в умовах нововідтвореної польської держави, він став одним з осередків боротьби українського народу проти політики денационалізації та асиміляції, яку проводила тогочасна польська влада³.

Після закінчення Другої світової війни десятки тисяч молодих українців опинилися у т. зв. “таборах для переміщених осіб” на території Австрії та Німеччини, де вже у 1946–1947 роках було відновлено діяльність Пласту.

Починаючи з середини ХХ ст., український пластовий рух активно розвивався у багатьох країнах світу. Найбільшого розвитку Пласт набув у Канаді та США, оскільки ці дві країни стали місцем осідку для багатьох українців, які після завершення Другої світової війни вимушені були шукати кращої долі за океаном.

Головним джерелом, з якого можна почерпнути історію діяльності Пласту, стали їх періодичні видання, котрі виходили в різних країнах світу, на різних континентах. На сторінках пластових газет та журналів висвітлювалися події, приурочені відзначенню річниць народження та смерті видатних українських діячів, які зробили неоціненний внесок у боротьбу за українську державу та волю її народу. Головною постаттю, котра мала особливе значення для української молоді в еміграції, творами якої зачитувалася кожна нова генерація, був Т. Г. Шевченко.

Постать великого поета мала особливе значення для тих українців, які опинилися на чужині. Для пластунів, котрі виховувалися в національно-патріотичному дусі, він був символом нації та незнищенності українського духу, надією на відродження української держави.

Один з найстарших членів Пласту, пластовий сеньйор Богдан Гаврилишин згадував, що іще в ранньому дитинстві мати “...читала поеми Шевченка, нашого поета “відродження”, який для нас українців був і є досі другим Богом”⁴. А збираючись поспіхом в далеку дорогу, маючи можливість взяти лише найнеобхідніші речі, люди брали з собою саме “Кобзаря” Т. Шевченка⁵.

Українська молодь за кордоном – у поклоні Тарасові Шевченку.

Саме на сторінках багатьох пластових видань публікувалися статті, присвячені Т. Г. Шевченку, репортажі з відкриття виставок та пам'ятників, результати проведення конгресів та круглих столів про його життя та діяльність, звіти комітетів, які займалися підготовкою перевидань творів Кобзаря, тощо. Особливо цікавими є публікації поетичних та прозових творів, присвячених великому поетові, які належать перу українських юнаків і дівчат, котрі брали активну участь у пластовому русі⁶.

Розгорнувши журнал українського юнацтва “Крилаті”, читаємо: “У всіх культурних народів є великі поети, видатні митці й мислителі. Але ніде нема того, щоб дні їх народжень і смерті щороку відзначалися урочисто, як Великдень, стали своєрідним культом. Народ в радості й смутку піднімає над собою портрети провідника духу – Тараса Шевченка, а на прапорах вишиті його слова; його заповіти: “Борітеся – поборете!”, “Вставайте, кайдани порвіте!” – Читання і пізнання Шевченкових творів навчить нас жити і діяти для великої справи визволення нашої України, приносити навіть найбільші жертви для цієї справи і вірно йти цим шляхом аж до повної перемоги правди на землі”. Своєрідною клятвою молоді стали слова одного з дописувачів: “...Ми знаємо також, що здійснити Заповіт Тараса Шевченка – це означає відзначати Свято Державности (22 січня) – на площах рідного Києва. За здійснення ідеалів Батька України, Тараса Шевченка, – ми будемо тут змагатися аж до перемоги, пліч-о-пліч з великим українським народом на Рідній Землі”⁷.

На сторінках пластового видання “Молоде життя” розкривається питання вагомості відзначення Шевченкових роковин для україн-

Проф. Я. Яворівський серед пластунок на концерті, присвяченому роковинам смерті Т. Шевченка. 4.04.1965 р.

ців у еміграції: “Кожного року в березневі річниці люди збираються в святково прикрашених залах. В ті часи немає жодної ворожнечі, а є один український народ, який поклоняється своєму генію. В ті хвилини українство переживає свою єдність перед лицем свого духовного провідника! Миром, громадою, одностайне, односердне – це живе, могутнє гасло посилає нам із-за гробу велика душа Шевченка. Ніхто не показав нам досі іншого, кращого шляху до волі”, – писав у 1953 році проф. Ст. Смаль-Стоцький – “Воля і правда-справедливість повинні лягти в основу нового й праведного ладу на Україні. Це, а крім того й братерство, – етичні підвалини того ладу, на яких безперечно зможуть найкраще розвиватися всі фізичні, духові, економічні, культурні й моральні сили України”⁸.

У статті, приуроченій до 150 річчя з дня народження Тараса Шевченка Володимир Радзикович на сторінках журналу “Крилаті” писав: “Шевченко своє поетичне слово назвав молитвою, вважаючи поетичний талант за окремий Божий дар. “Ну що, здавалось би слова...” – писав у одній із поезій – “Слова та голос – більш нічого! А серце б’ється, ожива, як їх почує. Знать од Бога і голос той, і ті слова ідуть між люди”. Шевченко... в своєму відчутті не помилявся ... увесь український нарід віддає в цьому році, у 150-річчя його народження, поклін і пошану його пам’яті та – вільно, чи тайком – його живим ідеям. Більш як сто років стоїть слово нашого Генія на сторожі українського національного життя...”⁹.

Пластові станиці США і Канади щорічно відзначали роковини Тараса Шевченка. Цікавими є матеріали зі сторінок органу Пластової станиці у місті Детройт (США) “Вісті зі станиці”: “Святочна частина почалася відспівуванням “Думи мої”, після чого новачка Леся Ляш віддеклямувала “Поклін Тарасові”. Відспіванням “Заповіту” закінчено святочну частину відправи. ...Грімке “Слава!” зібраних на відправі запевнило приявних, що виховна праця в Пласті дає позитивні висліди”. І далі в інших номерах: “Дня 1 квітня ц. р. відбувся Шевченківський Концерт Українознавчих шкіл на сході міста Дітройту при співучасті Пласту і Сума – осередок ім. П. Орлика. Пласт виконав інсценізовану декламацію Т. Шевченка “Мені однаково” у п’яти мовах: українській, німецькій, французькій, іспанській, англійській... Свято в честь Т. Шевченка на Заході відсвятковано спільно з Рідною Школою і СУ-Мом. Пластовою точкою була інсценізація при ватрі. На тлі ватри, яку обступили колом молодь новацтва й юнацтва, під звук пісні “Думи мої, думи мої...” наша артистка Лідія Обушкевич віддеклямувала вірш Т. Шевченка “Мені однаково...”. Цілість зробила дуже гарне й зворушливе враження”¹⁰.

Варто зауважити, що пластуни брали активну участь у підготовці окремих виступів разом з іншими українськими молодіжними організаціями, тим самим висловлюючи своє шанування та повагу до Шевченківських слів про братерську любов та єднання. “Дня 11 квітня 1965 р. відбувся величавий концерт молоді, присвячений пам’яті Т. Шевченка... Пласт взяв участь не тільки у виконанні монтажу “Шевченко й світ”, але виступив як організована група з прапором разом із СУМА в кінцевій сцені до збірного відспівання “Заповіту” всією молоддю й українською громадою”¹¹.

Вже згадуваний журнал “Крилаті” підсумував результати великої роботи, проведеної представниками української еміграції Канади і США: “З нагоди 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка українські інтелігенти та видавці в еміграції гідно вшанували пам’ять про “творця новітньої української нації й володаря її дум і прагнень”. У квітні 1964 року в домі організацій визвольного Фронту дуже цікава й багата виставка, на якій було представлено понад 3 тис. експонатів, котрі висвітлювали життя та творчий шлях Т. Шевченка. До повного видання “Кобзаря” з коментарями проф. Л. Білицького, що вийшло в 4-х томах у 1952–1954 роках заходами членів УВАН у Канаді додано такі перевидання: перший “Кобзар” Т. Шевченка 1840 року за редакцією К. Біди (Оттава, 1961 р.); “Кобзар” 1860 року за редакцією Я. Рудницького (Вінніпег – Нью-Йорк, 1960 р.); “Кобзар” 1861 року за редакцією Я. Рудницького (Вінніпег, вид-во “Основи”, 1961 р.)”¹².

Українські пластуни Канади, відзначаючи роковини Т. Шевченка, звернули особливу увагу на його любов до природи через художній

хист поета. Варто зауважити, що такі публікації мали виховний характер. Автори намагалися донести ідею важливості оберігати природу і навколишній світ з допомогою Шевченкової творчості: “Шевченко був великим не тільки поетом, але й митцем-малярем і графіком. Був великим естетом. Відчував красу нашого світу глибоко, а особливо Україну, яку покинув юнаком, щоб тільки тричі відвідати її, відтворити її красу в своїх поетичних і малярських творах, щоб походити землею українською, пожити в її природі, нагрітись її сонцем, надихатись її повітрям, зцілитись її водою, вхолонути її в себе як впоївся в його душу нарід тієї землі, його слава минувшину й боротьба за майбутнє, що її підняв Шевченко”¹³.

Пласт активно долучався до видавничої та популяризаторської діяльності Української Вільної Академії Наук (УВАН), сприяючи коштами (збираючи гроші серед членів товариства) на видання ювілейних збірників “Кобзаря”. Також за безпосередньої допомоги пластунів відбулись Шевченківські виставки у містах Вінніпег (Канада), Мадрид (Іспанія), Вашингтон (США), Утрехт (Голандія), Бользано (Італія) та інших містах Європи й Америки¹⁴.

Вагомий внесок української молоді в увічнення пам’яті про Великого Кобзаря в камені та бронзі. Пластуни, СУМівці, представники інших молодіжних організацій допомагали збирати гроші серед української громади, беручи активну участь у благодійних заходах та ярмарках. На сторінках пластової преси розміщували спеціальні оголошення, яким відводилося перша шпальта. Зазвичай у кожен пластовий журнал чи газету вкладали спеціальне оголошення-брошуру про збір коштів на побудову пам’ятника чи публікацію чергового тому Шевченківських творів¹⁵. Так, варто зауважити, що пластові осередки зробили значний внесок у монументальне звеличення пам’яті про Т. Г. Шевченка: “Найвеличнішою подією в житті української діаспори 1961 року стало відкриття пам’ятника Тарасу Шевченку в Канаді, у м. Вінніпезі. Він споруджений на пожертви українців Канади й частково США та інших країн. Відповідні заходи, проведені українською громадою США щодо отримання дозволу на спорудження подібного монументу у Вашингтоні, столиці США, нарешті увінчались успіхом – на гроші, зібрані серед українців світу на цю благородну ціль, 27 червня 1964 року, в 150-річницю з дня народження Тараса Шевченка, з надзвичайною урочистістю йому було відкрито пам’ятник”¹⁶.

Така робота проводилась не лише в США та Канаді, де кількість Пластового товариства була досить чисельною. Так, на території Південної Америки проводилась не менш значна робота зі збору коштів на побудову пам’ятника: “Українська громада в Бразилії, бажаючи гідно відзначити 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка, почала збирати кошти, щоб поставити пам’ятники поетові у кількох бразильських

містах. Молодіжні українські організації Пласт та СУМ прилучились до цієї патріотичної акції. Нарешті 30 травня 1964 року у столиці штату Ріо Гранде де Сул місті Порто Алегре відбулось урочисте відкриття монумента. На церемонії були присутні представники міської адміністрації та численні гості¹⁷. Пам'ятник, про який згадується у наведеному уривку із статті, став першим офіційним монументом Т. Шевченку в Південній Америці. Наступного 1965 року пам'ятник Кобзарю був установлений ще в одному бразильському місті – Куритиба на площі, яка носить ім'я України¹⁸.

Активні заходи для увічнення пам'яті Т. Шевченка розгорнулись і в Австралії, де з 1948 року існує численна українська діаспора. У 1963 році у всіх штатах Австралії, де існували українські громади, було організовано ювілейні комітети, до яких увійшли серед інших і представники Пласту. А вже наступного, ювілейного 1964 року в місті Джілонга, штат Вірджинія, поблизу оселі Пласту було поставлено пам'ятний обеліск¹⁹.

Не припинялась робота українських організацій діаспори, в тому числі Пласту, зі збору коштів на спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в далекій Аргентині, де здавна існувала значна українська громада. Нарешті, 5 грудня 1971 року відбулось урочисте посвячення монумента в присутності президента Аргентини і великої кількості запрошених гостей. "...Пласт тримав правопорядок на площі біля пам'ятника і дефілював, як інші молодечі організації. Нас гарно вітали пластуни, їхні батьки і всі інші громадяни. В Аргентині є багато охочих до пластування, виховної роботи, адміністрації і провідництва..." – писав до газети "Пластовий шлях" один із делегатів від Українського Пласту в Канаді на урочистостях у Буенос-Айресі пластовий сеньйор Дмитро Попадинець²⁰.

Таким чином, лише короткий огляд преси декількох видань українського Пласту в Канаді і США, котрі зберігаються у фондах ЦДАЗУ, дозволяє із впевненістю стверджувати, що українська емігрантська спільнота цих країн гідно відзначала пам'ять Т. Г. Шевченка, який завжди був та залишається для всіх українців у світі, а особливо для молодого покоління, яке прагне зберегти свою автентичність, генієм свого народу, невмирущим символом боротьби за свободу України та своєрідним містком, що єднає весь український народ.

---

¹ С. Єфремов. Велич Тараса Шевченка / У 100-ліття Тараса Шевченка 1861–1961 / С. Єфремов. – Вінніпег, 1961. – 21 с.

² Електронний ресурс. – Режим доступу: http://plast.org/2014/02/24/shevshenko_live/

³ Гаврилишин Б. Залишаючись українцем / Б. Гаврилишин. – К.: Університетське видання "Пульсари", 2011 – С. 17.

- ⁴ Там само.
- ⁵ Там само, с. 36.
- ⁶ Смерть Шевченка // Крилаті. Журнал українського юнацтва. – Нью-Йорк, 1964. – № 4. – С. 5.
- ⁷ Комітет пам'ятника Шевченкові // Крилаті. Журнал українського юнацтва. – Нью-Йорк, 1964. – № 1. – С. 2.
- ⁸ ЦДАЗУ, ф. 29, оп. 2, спр. 3, арк. 22.
- ⁹ Безсмертна молитва // Крилаті. Журнал українського юнацтва. – Нью-Йорк, 1964. – №4. – С. 4.
- ¹⁰ ЦДАЗУ, ф. 29, оп. 2, спр. 33, арк. 38.
- ¹¹ Там само, арк. 56.
- ¹² Наш Кобзар // Крилаті. – Нью-Йорк, 1965. – № 3. – С. 2.
- ¹³ Шевченко любив природу і зберігав її красу // Крилаті. Журнал українського юнацтва. – Нью-Йорк, 1964. – № 2. – С. 14.
- ¹⁴ Річні збори товариства ім. Т. Шевченка // Свобода. – Нью-Йорк, 31 січня 1961. – С. 7.
- ¹⁵ ЦДАЗУ, ф. 29, оп. 2, спр. 15, арк. 3.
- ¹⁶ Символ наших змагань і нашої правди // Свобода. – Нью-Йорк, 26 травня 1965 р. – С. 4.; Історичні хвилини у Вашингтоні // Українське слово. – Париж, 12 липня 1964 р. – С. 1.
- ¹⁷ Семенюк М. Скульптурна шевченкіана / М. Семенюк. – К.: “Темпора”, 2007. – Кн.1. – С. 11.
- ¹⁸ Пам'ятник Шевченкові буде встановлений також у Куритибі, Бразилія. // Свобода. – Нью-Йорк, 13 травня 1964. – С. 1.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ ЦДАЗУ, ф. 29, оп. 2, спр. 15, арк. 16.

Статья посвящена празднованию украинской пластовой диаспорой памятных дат из жизни Т. Г. Шевченко и их освещению молодежной прессой за рубежом (из фондов Центрального государственного архива зарубежной украиники).

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко; Пласт; СУМ; документы Центрального государственного архива зарубежной украиники; прессовые издания.

The article is dedicated to the celebration of the T.H. Shevchenko life memorable dates by the Ukrainian Plast Diaspora and their coverage by the youth press abroad (on the collections of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica).

Key words: T. H. Shevchenko; the Plast; the Union of Ukrainian Youth; the documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica; the press issues.

УДК 930.253+94(477):[75+76]

В. М. ШЕПЕЛЮК*

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ТВОРАХ
ЖИВОПИСУ ТА ГРАФІКИ
(З АРХІВНИХ ЗІБРАНЬ ЦДАМЛМ УКРАЇНИ)**

Розкрито зміст окремих архівних документів, присвячених темі зображення українського козацтва у творах живопису та графіки.

Ключові слова: козацтво; фонд; малюнок; ілюстрації; ескіз; графіка; живопис.

Українських живописців завжди цікавила тема козаччини, національно-визвольних війн, історичних постатей, що відіграли вирішальну роль в історії України, це зокрема, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Сагайдачний, Северин Наливайко, Іван Сірко, Семен Палій, Іван Мазепа та ін.

Майстри пензля, починаючи з кінця XVIII ст. і до початку XX ст., зверталися до теми козацтва не тільки з метою “шараварщини” та своєрідної “екзотики”, бо, як відомо, у XIX ст. була “мода” в салонах Москви, Петербурга, серед знаті, вельмож на все “малоросійське”.

Багато талановитої молоді з України навчалася в Академії художеств у Петербурзі, залишившись у столиці царської Росії або повернувшись в Україну, ставали викладачами малювання, креслення, і все-таки були з рідною землею, з її історичним минулим і безрадісним сьогоденням.

Митці пензля намагалися доторкнутися до славної козацької минулості, навіть якщо це й було даниною моди на все “малоросійське”.

Серед українських живописців XIX – початку XX ст. до козацької теми зверталися С. Васильківський, О. Сластіон, М. Самокиш, І. Їжакевич, М. Пимоненко, К. Трутовський, Л. Жемчужников, Т. Шевченко, Ф. Красицький та ін.

Отож, спробуємо замислитися над змістом слів і словосполучень “козак”, “козаччина”, “Запорізька Січ”... Про що вони нам говорять, які думки будять у наших душах, душах українців XXI ст.?

Мабуть, не помилимося, коли в уяві спалахнуть образи сильних і мужніх, відданих рідній землі людей. Коли говоримо про козаків, то, перш за все, пригадуємо історичні козацькі пісні “Засвіт встали козаченьки”, “Ой, на горі та й женці жнуть”, “Їхав козак за Дунай”, “Ой,

* *Шепелюк Василь Миколайович* – начальник відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

Н. Григорова. Ілюстрація до повісті
І. Нечуя-Левицького “Запорожець”.

Офорт.

ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1,
спр. 119.

у полі жито”... , картину І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, С. Васильківського “Козацький роз’їзд у степу”, Ф. Красицького “Гість із Запоріжжя”, М. Самокиша “Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким”, М. Пимоненка “Прощання козака з дівчиною”, твори М. Гоголя “Тарас Бульба”, “Страшна помста”, П. Куліша “Чорна рада”, Д. Мордовцева “Сагайдачний”, М. Старицького “Богдан Хмельницький”, танці “Гопак”, “Козачок”, опери С. Гулака-Артемівського “Запорожець за Дунаєм”, М. Лисенка “Тарас Бульба”, К. Данькевича “Богдан Хмельницький”. Згадалися лише найбільш відомі джерела, бо всі годі перелічити. Хотілося, щоб знання про козацтво, Запорізьку Січ, на-

ших славних предків були повнішими, а для цього потрібно звернутися до незаперечних фактів, аргументів. І вони, звичайно, є – це архіви.

Ми поведемо розмову про архівні документи, музейні предмети ЦДАМЛМ України, що розповідають про художню спадщину, яку залишили нам діячі мистецтва щодо зображення українського козацтва і його славних мужніх представників.

Здавалося, неможливо нічого суттєвого знайти серед збережених мистецьких творів про козаків, цю неповторну сторінку нашої історії.

Серед архівних зібрань у ЦДАМЛМ України зберігаються твори живопису і графіки, присвячені темі українського козацтва.

Одним із найбільш відомих художників історичного жанру у живопису ХІХ – першої половини ХХ ст. є Іван Їжакевич – живописець і графік, який працював у галузі станкового й монументального живопису, книжкової та журнальної ілюстрації.

Автор численних картин і малюнків на історичні теми, на теми життя і творчості Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, М. М. Коцюбинського...

У ЦДАМЛМ України зберігається особовий фонд митця (ф. 58, оп. 1). Серед матеріалів – начерк до картини “Кримський хан Девлет-Гірей під Москвою в 1571 році”, датований 1889 роком, матеріал і техніка – папір, олівець. Ця графічна робота – одна з найдавніших у фонді художника¹.

У музейному фонді І. Їжакевича зберігається два ескізи до картини на історичну тему, що являє собою поєднання минулого з історії України та сучасного життя для художника, а також до картини з умовною назвою “Путь на Московщину”, яка зображує похід козацького війська на Москву (ймовірно, під проводом гетьмана П. Сагайдачного у 1618 році)².

У фонді № 119 українського художника Михайла Дерегуса зустрічаємо матеріали книжкової графіки, ілюстрації до роману Н. Рибак “Переяславська рада”, що стосуються окремих сюжетних ліній, пов’язаних із Богданом Хмельницьким (папір, олівець, 1955 р.)³.

Відомо, що в колекції письменника Н. Рибак зберігаються дві картини на історичну тему – “Козацька пісня”, “На Переяславській раді” (полотно, олія, 1950-і рр.)⁴.

Козацька тема цікавила художника Віктора Савіна (ф. 165, оп. 1). Серед графічних робіт митця – тематичний малюнок “Богдан Хмельницький під Збаражем” (1950-ті рр.)⁵.

Книжкову графіку України неможливо уявити без імен Володимира Фатальчука та Ольги Юнак (ф. 924, оп. 1). У фонді цих художників-графіків зберігаються обкладинки, форзаці, шмуцтитули, заставки до романів Івана Ле “Хмельницький”, Натана Рибак “Переяславська рада” (1948, 1953)⁶.

В іншого відомого українського живописця Валентина Гавриловича Литвиненка (ф. 1000) серед безлічі малюнків, які зберігаються у його фонді, вдалося відшукати ілюстрацію до повісті М. Гоголя “Тарас Бульба”⁷.

Тема козацтва зустрічається у театральньо-декораційних ескізах фонду № 237 Анатолія Галактіоновича Петрицького, який виконував їх до опер М. Лисенка “Тарас Бульба”, К. Данькевича “Богдан Хмельницький” (папір, графіт, олівець, акварель)⁸.

У свій час до ЦДАМЛМ України надійшли матеріали з фонду художніх виставок України (ф. 700), котрий містить деякі ілюстрації до

О. Данченко. Северин Наливайко.
Офорт.
ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1,
спр. 131, арк. 1.

О. Данченко. Семен Палій.
Офорт.

*ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1,
спр. 131, арк. 2.*

творів художньої літератури: ілюстрації Н. Григорової до маловідомої повісті І. Нечуя–Левицького “Запорожці” (папір, офорт)⁹, портрети героїв національно-визвольних змагань в Україні XVI–XVIII ст. Северина Наливайка, Семена Палія – художника О. Данченка (офорт, акватинта)¹⁰, робота “Козака несуть” М. Дерегуса (офорт, акватинта)¹¹, ліногравюри В. Лопати, присвячені козацькій темі, окремим творам Т. Шевченка¹².

Підсумовуючи сказане про твори живопису та графіки, присвячені темі українського козацтва, що зберігаються у

ЦДАМЛМ України, хочеться сподіватися на їх ширше оприлюднення і використання дослідниками в галузі мистецтва.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 58, оп. 1, спр. 110.

² ЦДАМЛМ України. Музейний фонд.

³ ЦДАМЛМ України, ф. 119, оп. 1, спр. 189–193.

⁴ ЦДАМЛМ України. Музейний фонд.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 165, оп. 1, спр. 9.

⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 924, оп. 1, спр. 4, 32.

⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 1000, оп. 2, спр. 22.

⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 237, оп. 1, спр. 1, 2, 25, 27.

⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1, спр. 119.

¹⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1, спр. 131.

¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1, спр. 140.

¹² ЦДАМЛМ України, ф. 700, оп. 1, спр. 275.

В обзоре раскрыто содержание отдельных архивных документов, посвященных теме изображения украинского казачества в произведениях живописи и графики.

Ключевые слова: казачество; фонд; рисунок; иллюстрации; эскиз; графика; живопись.

The review gives the content of individual archival documents on the subject of the image of the Ukrainian Cossacks in the painting and graphics works.

Key words: the Cossacks; the fond; the picture; the illustrations; the sketch; the graphics; the painting.

УДК 930.253:94(477)“1943/1944”

Л. В. ЛЮБАРСЬКА*

ШЛЯХАМИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Публікується фотодобірка документів із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, присвячена 70-й річниці звільнення України від нацистських окупантів у 1943–1944 рр.

Ключові слова: звільнення України; джерела; ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; хронологія; Велика Вітчизняна війна; фотодокументи; радянські воїни.

У цьому році ми відзначаємо сімдесяту річницю звільнення території України від нацистських окупантів. Серед численних джерел із цієї тематики чільне місце посідають фотодокументи, що зберігаються у фондах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Ця добірка світлин є спробою представити хронологію подій останнього періоду Великої Вітчизняної війни, простежити поступальний рух визволення українських міст, селищ і сіл у фіксуванні боїв, воєнному побуті, зустрічей з населенням воїнів-визволителів, повернення мешканців у визволені міста тощо.

---

* Любарська Людмила Валентинівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Співробітники 1-ї оперативної групи НКВС УРСР у смт Мілове Ворошиловградської області в перший день після визволення селища від нацистських окупантів.

Січень 1943 р. Автор зйомки – Г. С. Пшеничний.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-173203.

Колона радянських воїнів на вулицях звільненого м. Харкова.

Серпень 1943 р. Кадр із кінодокумента

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-148492.

Радянські воїни на марші. Сталінська область, вересень 1943 р.

Кадр із кінодокумента.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-148498.

Діти на збитому німецькому літаку в одному з населених пунктів України.

[Сумська обл.], вересень 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-100781.

Радянські піхотинці у звільненому від нацистів селі Полтавської області.
Вересень 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-23200.

Мешканці вул. Поштової м. Мелітополя зустрічають воїнів однієї з частин 4-го
Українського фронту.

Запорізька обл., жовтень 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-174917

Вид проспекту Карла Маркса в м. Дніпропетровську після звільнення міста від нацистів. 26 жовтня 1943 р.

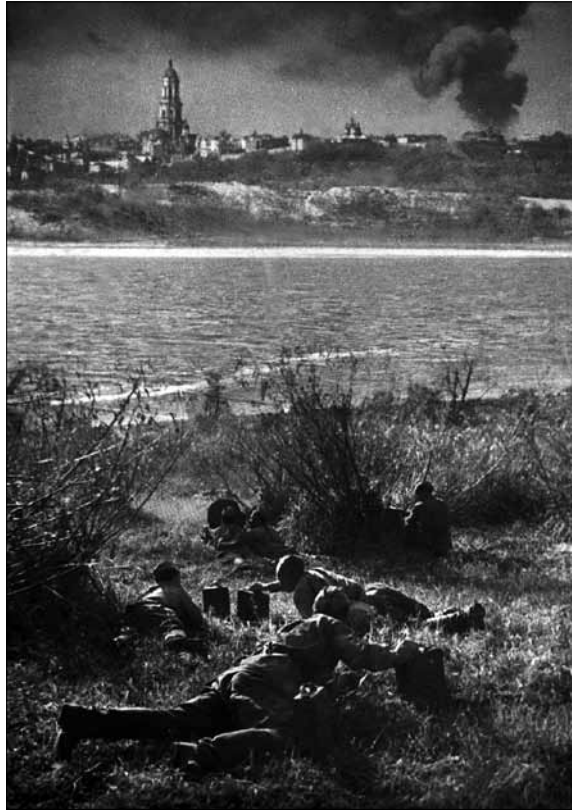
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-11698.

Сапери однієї з частин 1-го Українського фронту готують проходи для танків.
с. Лютіж Київської обл., жовтень 1943 р.

Автор зйомки – О. П. Дмитрієв.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-230935.

Радянські воїни під час бою
на підступах до Києва.
Жовтень 1943 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 0-71336.

Розбита німецька техніка після Корсунь-Шевченківської битви. Київська обл.,
лютий 1944 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-67843.

Жителі м. Ровного повертаються після його звільнення від нацистських окупантів.
Лютий 1943 р. Кадр із кінодокумента
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-118026.

Установлення Червоного прапора на будівлі звільненої
ст. Шепетівки Кам'янець-Подільської області.
Лютий 1944 р. Кадр із кінодокумента
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-85487.

Жителі м. Миколаєва знімають з будівлі портрет Адольфа Гітлера після визволення міста від нацистів.
Березень 1944 р. Кадр із кінодокумента
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-137933.

Воїни однієї з частин 3-го Українського фронту на вулиці визволеного м. Одеси.
Квітень 1944 р. Автор зйомки – М. С. Редькін.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-100430.

Жителі м. Феодосії зустрічають радянських воїнів після звільнення міста від нацистів. Кримська АРСР (РРФСР), 13 квітня 1944 р. Кадр із кінодокумента ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-96838.

Сапер однієї з частин 1-го Українського фронту Крикун установлює табличку з написом про розмінування дороги. Львівщина, липень–серпень 1944 р.

Автор зйомки – В. П. Юдін.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-160779.

Регулювальниця керує рухом військових машин.

м. Львів, 1944 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-12281.

Публикується фотоподборка документів із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного, посвячена 70-й годовщині звільнення України від нацистських окупантів в 1943–1944 гг.

Ключевые слова: звільнення України; джерела; ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; хронологія; Велика Вітчизняна війна; фотодокументи; радянські воїни.

There is published the collection of photographic documents of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi, dedicated to the 70-th anniversary of Ukraine's liberation from Nazi occupation in 1943–1944.

Key words: the liberation of Ukraine; the source; the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi; the chronology; the World War II; the photographic documents; the Soviet soldiers.

УДК 35.077.1(477.53)“192”

В. В. ГУДИМ*

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ДІЛОВОДСТВІ УСТАНОВ
І ПІДПРИЄМСТВ ПОЛТАВЩИНИ У 20-х рр. ХХ ст.**

Уперше публікується добірка архівних документів щодо впровадження української мови у діловодство, а також наслідків українізації радянського та партійного апаратів Полтавщини у 20-х роках ХХ століття.

Ключові слова: політика українізації; діловодство; перевірка знань української мови.

У Державному архіві Полтавської області збереглася незначна кількість документів, які характеризують організацію діловодства в установах і на підприємствах Полтавщини у 20-х роках минулого століття. Однак, ті джерела, які ми маємо змогу дослідити сьогодні, свідчать про активне впровадження у процеси з діловодства української мови. Офіційне діловодство до 1923 року здійснювалося переважно російською мовою, а тому перехід до української мови у той час було нелегкою справою через русифікацію державних службовців.

Хоча політика українізації суперечила великодержавним прагненням більшовицької партії, але була вимушеним кроком і пояснювалась тим, що переважна більшість населення України не сприймала радянську владу, а національна свідомість українців значно зросла у період визвольних змагань 1917–1920 років. Тому Кремль пішов на деякі поступки, щоб утримати Україну у складі Радянського Союзу. У квітні 1923 року XII з'їзд РКП (б) проголосив політику коренізації, що передбачала залучення представників корінних національностей у партійний апарат і державні органи, застосування національних мов у партійній, господарській роботі, освіті, пресі, видавничій сфері. Український варіант цієї політики увійшов в історію під назвою українізації. Більшовики всіляко прагнули довести, що головною метою нової національної політики є сприяння розвитку культур і мов колишніх пригноблених

---

* Гудим Валентина Володимирівна – директор Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

народів. Але насправді більшовики прагнули розширити коло своїх прибічників за рахунок місцевого корінного населення.

На розвиток процесів українізації діловодства вплинула постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”, в якій, зокрема, зазначалося, що діловодство в усіх державних установах та державних торговельно-промислових підприємствах, розташованих на території УСРР, належить проводити українською мовою. Цією постановою передбачалося також, що бланки, штампи, вивіски, етикетки тощо на території УСРР належить також виготовляти українською і цей процес необхідно було завершити до 1 січня 1926 року. У перехідний період дозволялося складати службові документи як українською мовою, так і російською.

Народний Комісаріат Освіти УСРР, очолюваний О. Шумським, було зобов'язано активізувати свою діяльність у справі допомоги навчанню українською мовою співробітників державних установ, торговельно-промислових підприємств, збільшити кількість й тираж видань відповідних підручників та разом із Державним видавництвом України і Українською Академією Наук видати загальний академічний словник української мови, термінологічні словники з окремих галузей наук, передовсім із суспільних та технічних.

Відповідно до зазначеної постанови було створено Центральну Всеукраїнську комісію для керівництва українізацією.

На Полтавщині були створені губернська та округові комісії під головуванням керівників відповідних виконавчих комітетів, які організували процес українізації державного апарату.

Перевірка знань української мови службовцями державних установ проводилась відповідно до положень та інструкцій, що були надруковані у спеціальних збірниках українізації радянських установ. Службовець повинен у межах програми з української мови, затвердженої Народним комісаріатом освіти УСРР, скласти письмовий та усний іспити. Зокрема, в інструкції щодо перевірки знань української мови зазначалося, що “матеріал для письмової роботи призначає сама іспитова комісія і це може бути переклад ділового листа або самостійне складання документів українською мовою, в яких би зустрічались вправи”¹.

Кременчуцька округова комісія у 1925 році перевірила 59 установ та підприємств, 1 469 працівників і зафіксувала такі результати знань української мови: “205 працівників віднесені до I-ої категорії (добре знають), 884 віднесено до II категорії (знають задовільно), 380 віднесено до III категорії (знають слабо)”. Зазначалося також, що під час оформлення документів сільських рад уживаються “місцеві наріччя або мішана мова”. Наприклад, такі факти були зафіксовані під час переві-

рок стану діловодства у Малокохнівській, Недогарській та Рублівській сільських радах².

Полтавською округовою комісією 15 березня 1926 року було переведено перевірку українізації апарату службовців 36-ти установ, у результаті якої встановлено, що “до 24% службовців слабо володіють українською мовою, яким було дано відстрочку на підготовку. Перевірку їх вбачається перевести в листопаді місяці 1926 року”³.

Про помітні результати впровадження української мови у діловодство не лише місцевих органів радянської влади, а й державних торговельно-промислових підприємств проінформував у 1926 році Кременчуцький окрвиконком⁴.

На відміну від радянського апарату, партійні органи у 1924–1925 роках вели діловодство переважно російською мовою. Як зазначалося у звітній доповіді голови Кременчуцького окружного комітету КП(б)У за 1925 рік “в вопросе украинизации достигений нет, что нужно поставит в вину бюро окружного комитета партии”⁵. Зазначалося також і про те, що “робота з впровадження української мови у партійних апаратах проводиться мляво, а деякі партійці небажання вчити українську мову прикривають розмовами про інтернаціоналізм. Деякі товариші, які володіють українською мовою, на зборах та засіданнях не вживають її, а говорять російською”⁶. Відповідно було прийнято рішення про персональну відповідальність кожного керівника партійного осередку за виконання лінії партії у питанні коренізації.

І вже на пленумі Кременчуцького окрпарткому від 7 липня 1926 року учасників було поінформовано про “досягнення у справі українізації, які полягали у тому, що діловодство районних партійних організацій і округового партійного комітету ведеться переважно українською мовою (окрім листування), а також спостерігається різка зміна в бік зрозуміння необхідності справи українізації з боку партійних робітників”⁷.

У постанові бюро Полтавського окружного партійного комітету 28 липня 1924 року повідомлялося про те, що українська мова не впроваджена у діловодство суду, округової міліції, карного розшуку, робітничо-селянської інспекції та більшості районних партійних комітетів (жорсткій критиці були піддані Кобеляцький та Малоперещепинський райпарткоми) і це при тому, що більше 50% працівників згаданих установ та партійних осередків володіють українською мовою⁸.

Аналізуючи архівні документи, можна зробити висновок, що політика українізації радянського та партійного апаратів, висловлюючись мовою більшовицьких функціонерів, була лише “ідеологічною вимогою поточного моменту”. Свого часу Симон Петлюра у листі до М. Шумицького так писав про більшовицьку коренізацію: “Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з

боку більшовиків, і коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть”⁹. Припинення політики українізації офіційно не проголошувалось. Однак, в умовах подальшого утвердження сталінізму на початку 30-х років минулого століття процес українізації став розглядатися як прояв українського націоналізму, проти якого розпочався жакхливий більшовицький терор. Відображення процесів згортання політики українізації можна прослідкувати й у діловодстві, адже переважна більшість установ, підприємств, організацій Полтавщини почала складати офіційні документи російською мовою.

До друку підготовлено 10 архівних документів за період із серпня 1923 по листопад 1926 року, що зберігаються у фондах Кременчуцького та Лубенського окружних виконавчих комітетів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Полтавського та Лубенського окружних комітетів КП(б)У, Лубенської окружної контрольної комісії робітничо-селянської інспекції.

Тексти документів подані мовою оригіналу, із збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови. Курсивом виділені власноручні підписи посадових осіб.

Документи розміщено у хронологічній послідовності.

¹ Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріали) – Харків, 1926 – Ч. 26 – С. 202

² Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. Р-2038, оп. 1, спр. 265, арк. 23.

³ Там само, спр. 343, арк. 41.

⁴ Там само, спр. 265, арк. 112.

⁵ Там само, ф. П-5, оп. 1, спр. 6а, арк. 19.

⁶ Там само, спр. 7, арк. 43.

⁷ Там само, спр. 16, арк. 42.

⁸ Там само, ф. П-4, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

⁹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – С. 542.

Стаття “Национальный вопрос на практике”

Мы вплотную приступили к проведению в жизнь решения 12-го партсъезда по национальному вопросу. Вопрос об украинизации гос. и парт аппарата нами поставлен на практическую ногу. Однако если присмотреться к партийной массе в особенности селянской, то мы увидим, что последняя из себя представляет того самого комсомольца, который тов. Троцкий выставил в своей статье-диалоге. Ясного понимания этого решения нет не только у рядовых членов партии, но даже довольно ответственных товарищей, работающих на селе.

Автору этих строк пришлось быть свидетелем, как ряд ответственных парработников, в том числе и сам предрайисполком, на партсобрании выступил против решения 12-го съезда, считая, что украинизация госаппарата “будет

встречена и самим селянством нежелательно”, так как де, мол, само селянство этого не хочет.

Непонимание многими членами партии решения национального вопроса – приводит их к двум выводам: первый – что украинизацией мы производим насилие над волей селянства (подлинное мнение одного из вышеупомянутых товарищей) и второй вывод, другой части, – считающей, что решение 12-го съезда есть полная капитуляция перед национализмом петлюровщины. Это подтверждается многочисленными записками докладчику на одном собрании сельячейки, в каких спрашивают.

- Какая теперь разница между У.К.П. и К.П.У.

Вот это не нахождение грани между У.К.П. и К.П.У. и есть то зло, какое может, если мы только не примем соответствующие меры, принести нам очень много вреда.

Результатом того, что и сами партийцы восприняли плохо решение нашей партии по нацвопросу является неразборчивое отношение самого селянства к украинизации. Ряд незаможников на мой вопрос об их отношении к разрешению нами нацвопроса, покачали головой.

По их представлению, украинизация это означает насильственное обучение поголовно всех украинскому языку и чтению лишь одной украинской литературы. А другие селяне просто относятся скептически к самой украинизации.

Действительно. “Внезапная” украинизация госаппарата (а в Полтавском округе эта внезапность уже есть) без всякого предварительного разъяснения не только среди селянства, но даже партийцев – может вызвать неверные представления о решении коммунистами национального вопроса.

Вывод. Надо агитпрому, культотделу профсоюза и К.С.М.У. провести определенную работу (так же и в печати побольше освещать) по разъяснению партийной массе и всему селянству о нашем решении нацвопроса.

Надо дать им понять классовое содержание (не национальный вопрос для коммунистов, а коммунисты для национального вопроса) нашего разрешения этого вопроса и тогда им ясно станет где наша партия и где У.К.П.

Без этой предварительной работы по разъяснению решения 12-го партсъезда, при практическом проведении этого решения, мы можем только сыграть на руку нашим врагам.

3. Сталин

Газета Полтавського губвиконкому, Полтавського губкому КП(б)У, Полтавського міськвиконкому “Голос труда”, № 179, 9 серпня 1923 року

ПРОТОКОЛ № 10

засідання бюро Полтавського Окружного партійного комітету

28 липня 1924 року

Присутні члени бюро: Гонтарь, Величко, Тарасенко, член ЦКК Андрущенко

Приглашені: Упирь, Палахман, Петровський, Сахно, Коробка, Данішев, Тарасюк, Томас, Барвінок, Бобкін.

Повістка денна:

Підсумки Українізації.

Слухали:

Підсумки українізації /г. Упир./

Цілком перейшли на українську мову /як діловодство так і стосунки населення/: а/ окрвиконком, б/ відділи та інспектура окрвиконкому, в/ райвиконкоми, г/ сільради, д/ окрайсельКНС, е/ окрпарком, ж/ 15 райпаркомів, з/ райспілка та господар-союз і їх низові об'єднання, і/ 6 районів міліції, к/ окружком ЛКСМУ і райони.

Не перейшли зовсім на українську мову: а/ апарат округової міліції з населенням мають стосунки на тій мові, на якій до їх звертаються, б/ апарат ЦПУ, в/ уповноважен. ГРПС /канцелярія/, г/ апарат Окркаррозшуку.

Українізація скрізь малась бути проведеною до 1-го Червня 1924 р. Не виконали плану: міліція, Розшук, ДПУ та Нарсуд. Із членів партії не володіють українською мовою 6 відповідальних робітників. За рядових членів партії повних відомостей немає.

Співробітники окружних установ брали участь в гуртках вивчення української мови.

Гуртків по вивченню історії та географії України не було. Гуртків українознавства при парторганізаціях також не було. Популяризація національного питання на підставі постанов XII з'їзду РКП проведена досить задовільно...

У х в а л и л и:

Роботу по українізації апарату на підставі постанов XII з'їзду РКП, Декрету ВУЦИК та плану роботи Окрпаркома в цій галузі рахувати в достатній мірі.

Рахувати не досить серйозними відношенням з боку керівників окружної міліції /партійців/ до переведення українізації, яка цілком в апаратів окрміліції не переведена, не дивлячись на сприяючі до цього умови /більше 50% робітників володіють українською мовою/.

Констатувати, що наявний як відповідальний так і технічний особистий склад апаратів, за де якими винятками, цілком здатний, для переведення роботи по повному закріпленню українізації.

Рахувати цілком можливим негайний і повний перехід на українську мову апаратів: а/ Нарсуду, б/ Уповноважен. ГРПС, та профорганізації на місцях, в/ округової міліції, карного розшуку, та не перевідених районів міліції, г/ Уповноважен. ГКК і РСІ – пропонувати фракції Окрвиконкому та керівникам зазначених установ, негайно перейти на українську мову, /діловодство та стосунки/.

Пропонувати Кобеляцькому та Мало-Перещепинському райпарткомам взяти більш рішучий курс на повне переведення українізації райпарткомом, та звернути увагу тих райпарткомів, в яких іноді зустрічається російська мова, пропонувавши їм перейти цілком на українську мову.

Пропонувати тим райпарткомом, де маються централізовані державні установи перевірити перехід їх в стосунках з населенням на українську мову, та прохати Губком дати вказівки цим установам, що до українізації їх апарату на периферії.

Секретар

Бойко

М. І. Бойко

Держархів Полтавської обл., ф. П-4, оп. 1, спр. 9, арк. 1–3. Оригінал, рукопис.

В І Д О М О С Т И
ПРО ПРОВЕДЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ДЕРЖУСТАНОВ
ЛУБЕНСЬКОЇ ОКРУГИ

На 1-е серпня 1924 року

1. В яких установах Округу діловодство цілком провадиться українською мовою.
2. Діловодство цілком провадиться українською мовою в : Президії Окрвиконкому, Окр. КНС, в Мійській Раді, Окр. Ревкомисії, Адміністративному відділі, Окрземуправлінні, Відділі Місцевого Господарства, Окр. Фінвідділі, Інспектурі Здравоохоронення, Освіти, Собезу, Окрстатбюро, Райвиконкомах.
3. В яких установах діловодство не цілком провадиться українською мовою. Які заходи вживаються до виконання постанови Президії ВУЦВК у від 1/ VIII -23 р.
4. Діловодство не цілком провадиться українською мовою в Окрміліції, БУПР'ї ч. 3, Інспектурі Праці й відділенні Державного Політичного Управління, Райміліції й Сельрадах, але не доводиться лічити, що там діловодство провадиться не українською мовою, тільки річ в тім , що часто вживається російські або місцевого виразу наріччя. В округових установах співробітники й зараз, хто плохого володіє українською мовою, відвідують курси українознавства для профробітників.
5. Кількість курсів українознавства в лубенській Окрузі та кількість пропущених через них робітників:
6. Курсів українознавства було улаштовано з 1-го січня по 1-е серпня 4 групи. Кожна група тримала курси 3 місяці. Прослухало всього службовців на 1-х курсах 2-х груп 85 співробітників держустанов і на других курсах 178, але не всі скінчили, поскільки деяким робітникам доводилось робити перерви відвідування курсів по чисто службовим справам. Доводиться зазначити, що ті співробітники, яким траплялось робити перебої, українською мовою взагалі володіють, але юридично їм не довелося оформити свого знання – не одержали посвідчення.
7. Які наслідки навчання:
8. Наслідки навчання досить гарні, навіть співробітники, які зовсім не володіли українською мовою, опісля прослухання курсів володіють до-якої міри задовольняюче.
9. Які заходи вживаються до співробітників, що не знають української мови:
10. Останні співробітники, які мало володіють українською мовою, відвідують курси українознавства останньої групи за для профробітників, які б цілком не знали української мови – не помічається.
11. Міркування окрвиконкому з приводу українізації установ:
12. Українізація установ зближила установу з масами, особливо при розговорних зносинах відвідувачів, селян з співробітниками й сама українізація установ з'явилась цілком доцільним засобом до зближення мас з установами.

Секретар Окрвиконкому

Галушка

Іван Галушка

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2068, оп.1, спр. 36, арк. 30. Оригінал, машинопис.

**Відчит
Полтавського губерніального виконавчого комітету
за роботу у 1924 році**

У біжучому році проведена велика робота у справі українізації радянського апарату. Були відкриті центральні курси по вивченню української мови і крім них короткотермінові курси; через ці курси пропущено біля 1 500 робітників. По Губустановам володіють українською мовою: відповідальні працівники на 60% і технічні майже на 70%. По округам відповідальні працівники – на 70%, технічні – на 80%. Із райвиконкомів 71% їх ведуть діловодство повністю на українській мові, 28% – частково, на російській мові – 1%. В сільрадах 78% повністю українізовано, 18% частково і 4% не українізовано.

Серед голів та секретарів сільрад тільки 4% не володіють українською мовою. Що торкається окружного апарату, то округа: Золотоношський, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський українізовані на 100%, Кременчуцький – на 70%, а Червоноградський на 60%.

Степан Мацак

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2068, оп. 1, спр. 36, арк. 56. Копія, машинопис.

**Відомості
про стан українізації по Лубенській окрузі
на 1 січня 1925 року**

Назва відділів та інспектур Окрвиконкому	Загальна кількість службовців	Пишуть на українській мові	Вживають взагалі українську мову в службових взаємовідносинах	% виконання плану українізації
Президія О.В.К.	6	6	6	100%
Секретаріат ... (загальна канц., госп. част. ча ф. част.)	41	25	41	100%
Адмінвідділ	11	11	11	100%
Міліція	198	151	198	78%
Бупр	45	7	7	25%
Фінвідділ	116	116	48	90%
Від. місц. господ.	34	34	28	82%
Окр. земуправління	35	35	35	100%
Інспектура н-освіти	10	19	19	100%
.... Здравоохорони	10	5	10	50%
.... Соцзабезу	4	3	3	100%

Назва відділів та інспектур Окрвиконкому	Загальна кількість службовців	Пишуть на українській мові	Вживають взагалі українську мову в службових взаємовідносинах	% виконання плану українізації
.... Праці	7	5	5	75%
Стат. Бюро	4	4	4	100%
Окр. прокуратура	8	8	8	100%
Опр. Від Д.П.У.	11	..	..	50%
інсп. Комвнторгу	3	3	3	100%
Канцелярія уповноваженого Губсуду і нарсуду I под.	9	9	9	100%
Разом	552	431	426	

Назва відділів та інспектур Окрвиконкому	Загальна кількість службовців	Пишуть на українській мові	Вживають взагалі українську мову в службових взаємовідносинах	% виконання плану українізації
Райвиконкоми з сільрадами:				
Вовчанський	55	55	55	100%
Комишанський	37	37	37	100%
Ленінський	75	72	72	95%
Лубенський	48	22	39	70%
Оржицький	35	33	35	90%
Попівський	38	37	37	75%
Сенчанський	29	29	29	100%
Сорочинський	37	36	35	100%
Тарандишівський	20	20	20	100%
Устивицький	35	32	31	95%
Хорольський	69	65	66	90%
Чорнухівський	67	65	67	100%
Яблунівський	41	41	41	95%

Назва відділів та інспектур Окрвиконкому	Загальна кількість службовців	Пишуть на українській мові	Вживають взагалі українську мову в службових взаємовідносинах	% виконання плану українізації
Миргородський	78	68	76	100%
Оболонянський	79	79	79	100%
Радивонівський	49	27	49	100%
Разом	792	718	768	

Член президії
Секретар

Дубовик
Семенюта

В. Дубовик
О. Семенюта

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2068, оп. 1, спр. 89, арк. 160. Оригінал, машинопис.

НАКАЗ Ч. 89
Полтавського губвиконкому
від 23-го червня 1925 року

На підставі постанов ВУЦВК ‘у й Ради Народних Комісарів УСРР від 30-го квітня 1925 року “Про заходи термінового переведення повної українізації Радянського апарату” Президіум Губвиконкому у х в а л и в:

1. У всіх без винятку державних установах та державних торговельно-промислових підприємствах Полтавщини, що ще не мають українського діловодства, ввести останнє не пізніше як 1-го січня 1926 року.

2. З моменту видання цього наказу діловодство в усіх державних установах та державних торговельно-промислових підприємствах, розташованих на території Полтавщини, належить проводити переважно українською мовою, поступово переходячи до цілковитого українського діловодства, вивчати співробітниками усіх установ українську мову та приймати на посади нових співробітників лише таких, що знають українську мову.

ПРИМІТКА: Загально-союзні господарчі організації зобов’язані в зносинах з українським населенням (договори й т. і.) центральними і місцевими українськими організаціями проводити діловодство українською мовою.

3. Всі акти громадсько-правового характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки тощо, на території Полтавщини належить перевести поступово, але не пізніше як до 1-го січня 1926 року, на українську мову; одночасно надається право зазначати поруч з українським текстом також і російський, або відповідної національної меншости, що загально вживається в тому чи іншому місці; останні переводяться в погодження з Округовою Комісією по українізації.

4. Зобов’язати всі державні установи та державні торговельно-промислові підприємства, незалежно від улаштування для співробітників курсів української мови, широко домагатися самодіяльності співробітників що до вивчення української мови й удосконалення набутого ними знання, для чого використовувати клуби й поповнити їхні книгозбірні українською літературою.

5. В кожному губерніяльному чи округовому підприємстві та установі заснувати комісії по українізації, поклавши на зазначені комісії обов'язки:

- а) допомагати українізації установи та підприємства;
- б) перевірити українізацію установи та підприємства;
- в) розглядати справи і давати висновки керівникам установ і підприємств, що ними відають, про прийом у виключних випадках осіб, які не володіють українською мовою.

ПРИМІТКА 1-а: При комплектуванні Округових Відділів приймати службовців лише тих, що володіють українською мовою.

ПРИМІТКА 2-а: Приймати осіб, що не володіють українською мовою, можна тільки у виключних випадках, і притому на підставі мотивованої заяви керівникові тієї чи іншої установи або підприємства.

6. Для керівництва українізацією заснувати губерніяльну і округові комісії під головуванням Голови відповідного виконкому, в складі двох членів – представників Робітничо-Селянської інспекції та Голови ПБ – поклавши на них обов'язки давати напрямок і загально керувати проведенням українізації державного апарату.

7. Покласти на Робітничо-Селянську інспекцію обов'язок планомірного обслідування установ та підприємств що до стану українізації їхнього апарату; особливо перевіряти правильність прийому на службу службовців, що не володіють українською мовою, і про наслідки перевіряння доповідати Комісіям по керівництву українізацією.

Індивідуальне перевіряння кожного співробітника що до українізації покласти на атестаційну комісію та керівників установ, які мають право звільнити співробітників, що виявили недостатнє знання української мови.

8. Підтвердити постанову про заборону приймати на службу осіб, що не володіють українською мовою.

Надалі цей прийом проводити тільки порядком, зазначеним в арт. 5 цього наказу.

9. Встановити, що співробітників установ та державних торговельно-промислових підприємств, коли з'ясовано негативне відношення їх до українізації, виявлене в тому, що протягом минулого періоду вони не вживали ніяких заходів до вивчення української мови, – адміністрація их установ і підприємств може звільнити без видатку вихідного.

10. Співробітники, звільнені за незнання української мови, можуть бути знову прийняті на посаду лише після того, як вони досить добре вивчать українську мову.

11. Відповідальність за затримку проведення українізації державних установ та державних торговельно-промислових підприємств, а також не проведення її до встановленого в арт. 1 цього наказу речінця – 1-е січня 1926 року – покласти безпосередньо на керівників установ і підприємств.

Голова Губвиконкому
Т. в. о. Секретаря ГВК

Лісовик
Іванів

Лісовик
Іванів

З В І Т

Комісії по українізації Радапарату при Лубенському ОВК, про хід та стан роботи на 1/ХІІ-1925 року.

I. Загальний стан роботи по українізації

Загальний стан округи, що до українізації Радянського апарату, як округи цілком селянської з % українського населення знаходяться, порівнюючи з іншими, в більш сприяючих умовах, що буде видно нижче із цифр обслідування. Уже з виданням першого урядового декрету 30/ІУ-25 р. державні установи, кооперативні та в більшій мірі профорганізації практично перейшли на працю в апараті українською мовою.

Районові Виконавчі Комітети, за невеликим винятком окремих робітників – мед. фін. та робітників Міліції українізовані за останнє півріччя цілком: що ж до українізації апарату Сільрад, то останній українізований на всі 100% цілком природнім шляхом. Можна лише відзначити млявість роботи по українізації централізованих установ та торгово-промислових підприємств, як от держмлинів і інших.

II. Робота Окркомісії по українізації

Окр. Комісія при Окрвиконкомі, згідно розпоряджень центру – утворена 9/ІІ-25 р., а 19/ІХ ц.р. утворений підвідділ укрлікнепу.

Комісію та п/в укрлікнепу з початку утворення їх до 1-го жовтня переведена організаційна робота по зусиленню ходу роботи пропозицій установам та організаціям що до утворення урядових комісій, їх роботи і т.д. Курси по вивченню укр. мови розпочати роботу з першої половини вересня.

Відбулось 3-є засідання Комісій, де заслухано одну доповідь п/в укрлікнепу, розпорядження Центральної Комісії та різні справи біжучої роботи.

Також на Президії ОВК було заслухано доповідь Комісії.

Укрлікнепом обслідуване 20 установ та організацій міста.

При обслідуванні виявлено:

Назва установи, що обслідувана	Ведеться листування %		Ведеться розмова в установі		Службовці по діляться			Загальна кількість служ- бовців
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	I к.	II	III	
1. Лубенська п/т контора	100	-	75	25	29	30	14	73
2. Міліція, Адмінвідділ ОВК	100	-	50	50	18	70	-	88
3. Окрфінвідділ	100	-	50	50	62	33	13	108
4. Окр. Від. ДПУ	10	90	10	90	-	3	31	34
5. Луб. Філія держбанку	10	90	50	50	-	7	20	27

Назва установи, що обслідувана	Ведеться листування %		Ведеться розмова в установі		Службовці по діляться			Загальна кількість служ- бовців
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	І к.	ІІ	ІІІ	
7. Окргемуправління	100	-	99	1	93	-	2	95
8. Окр. Від. Соцзабезпечення	100	-	60	40	4	2	1	7
9. Окр. Суд. – Прокурат.	100	-	60	40	14	47	3	64
10. Окрмісцгосп.	100	-	70	30	17	12	2	31
11. Окр. Інспект: Здравоохорони	100	-	50	60	3	2	5	10
12. Окр. Виконком	100	-	77	23	20	42	19	81
13. Лубенське Лісництво	100	-	98	2	10	85	-	95
14. Райспілка Сд. Т-ва	100	-	100	-	26	49	-	75
15. Окр. Інспект. Праці	100	-	40	50	5	7	-	12
16. 20-й Держмлин	30	70	-	100	-	40	-	40
17. Окр. Інспект. Освіти	100	-	100	-	15	-	-	15
18. Господарсоюз	100	-	100	-	-	-	-	-
19. Окрсельбуд	100	-	100	-	5	4	-	9
20. ОкрКНС	100	-	100	-	2	-	-	2

Курси укрлікнепу

На I/ХІІ ц.р. при округових установах мається 9 курсів вивчення укромови. Курси користуються надруктованим в збірці декретами, постановами, розпорядженнями уряду в справі українізації. Профспілка “Робос” виділила учителів-лекторів укромови, яка й обслуговує всі існуючі курси. При деяких установах в цьому році влаштовуються курси повторно.

Українізація освітніх установ має слідуєчий вигляд: установи Соцвиховання й політосвіти по всій скруті, за винятком 4-х шкіл нацмену і по часті клубів в місті, українізовані на 100%.

По профосвіті теж в основному всі установи українізовані – є лише по окремих школах лектори, які володіють українською мовою не цілком.

Голова Окр. Комісії

Бойко

/Г. Бойко/

Голова п/в укрлікнепу
і Секретар

Коваленко

/Т. Коваленко/

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2083, оп. 1, стр. 6, арк. 243–244. Оригінал, машинопис.

У.С.Р.Р.
НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ
РОБІТНИЧЕ-СЕЛЯНСЬКОЇ
ІНСПЕКЦІЇ
Відділ _____

м. ХАРКІВ
Телефон Ч. 69
Адреса: Чернишівська, 66

СЕРІЯ _____
«23» жовтня 1925 р. Ч. 1630
(при відповідях посилається на н/ч.).
Кому ДО ОКРУГОВОЇ КК РСІ
на Л у б е н щ и н і .

Куди _____

На Ч. 892 від 17/X 1925 р.
(наш вхідний Ч. 4448). 22/X/25 р.

ЗМІСТ

В справі українізації.

Ваше повідомлення про те, що співробітники Вашого апарату, відповідальні і технічні, українізовані і що Уповноважений в найближчому часі теж українізується, прийнято до відому. Але наше враження з Вашого листа, в якому на сімнадцять слів зроблено дев'ять великих граматичних помилок, говорить нам про те, що Вами звернута увага більше на формальну сторону українізації чим на її зміст. Не відчувається відповідальності робітника. На майбутнє слід було би звернути більшу увагу на вихідне листування українською мовою та на збільшення і вдосконалення граматичних знань співробітників.

Т. В. О. ЗАВІД. СЕКЦІЄЮ ОСВІТИ *Пилипенко* /ПИЛИПЕНКО/
СЕКРЕТАР-ІНСПЕКТОР *Мекелита* /МЕКЕЛИТА/

Додатків _____ Відповідь чекається до ОЛ/23-Х .

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2083, оп. 1, спр. 6, арк. 112. Оригінал, машинопис.

ПРОТОКОЛ ч. 5
ПЛЕНУМУ КРЕМОКРПАРТКОМУ,
від 3-7/УІІ-1926 року.

ПОВІСТКА ДЕННА:

1. Інформація про Пленум ЦК КП/б/У. /тов. ВЛАДИМИР ІВ/.
2. Попередні підсумки по проведенню режиму економії. /тов. ТРОЦЬОК/.
3. Про у к р а ї н і з а ц і ю. – /тов. ДОВГАНІВ/

СЛУХАЛИ:

3. / Про у к р а ї н і з а ц і ю. – /тов. ДОВГАНІВ/

Висловлювалися: т.т. АЛЕК, ОРДЖЕЛ'ЯН, ВЕРБА, КОЗИРІВ, ТРОЦЬОК, ОСТРОВСЬКИЙ, ЛОЗІВ, САМОЙЛЕНКО та МІРОНЕНКО.

УХВАЛИЛИ:

3. / ПЛЕНУМ Округового Партійного К-ту, цілком одобрює постанову ПЛЕНУМУ ЦК КП/б/У про підсумки українізації і рахує необхідним приступити до детальної проробки зазначеної постанови в осередках, гуртках і популяризувати в місцевім часописі.

ПЛЕНУМ відмічає, що ускладнюючими моментами в національній справі при проведенні українізації треба визнати слідує:

а/. Проявлення російського шовінізму, часто найбільше освіченої частини громадянства, які прикривають національне питання розмовами про інтернаціоналізм.

б/. Зріст єврейського шовінізму, що з одного боку виявився в пожвавленні сіоністичних групіровок, а з другого незадоволення, що партією євренізація провадиться не з такою рішучістю, як українізація.

в./ Особливим углубленням українського шовінізму з'являється те, що всі відтінки його в тій або іншій формі проявляються, як у радянських робітників, так і у деякої частини партійців.

В справі проведення українізації головними хибами визнати слідує:

а/. Формальне відношення до українізації з боку певної кількості робітників, тому воно обмежилось на діловодстві.

б/. Недбале відношення до українізації з боку окремих іноді відповідальних робітників.

Відсутність твердої лінії, що до проведення українізації, тому більшість зборів, засідань – проводяться російською мовою і навіть ті товариші, які володіють українською мовою не вживають української мови, бувають випадки і на селі.

в/. Не досить активне проведення українізації в ЛКСМ, ЮП та ОРПО.

г/. Зовсім мало розбиралось питання українізації на зборах міських партосередків, наслідком чого значна кількість партійців до цього часу не розуміють національної політики.

Одночасно ПЛЕНУМ відмічає, що в справі українізації за останній рік на КРЕМІНЧУЧЧИНІ є такі досягнення:

а/. Діловодство районних партійних організацій і Округового Партійного К-ту, всіх радянських установ в своїй більшості переведено на українську мову, а також і в окремих профспілках.

б/. Переведена низка курсів по українізації; перевірка Округового Радянського апарату виявила такі знання української мови: добре знайомі – 205, задовольняюче – 584 і слабо 680.

Це треба вважати певним досягненням в порівнянні з цілковитим незнанням мови в попередні часи.

в/. Українізовано 4 міських трудшколи, розпочато переведення на українську викладову мову всіх профшкіл /за винятком нацменшості/ до минулого року лише і профшкола викладала українську мову.

г/. Спостерігається різка зміна в бік зрозуміння необхідності справи українізації, з боку партійних робітників.

д/. Випущена українська газета для села.

Виходячи з цього, ПЛЕНУМ ОКРУГОВОГО ПАРТІЙНОГО К-ту звертає увагу всіх парторганізацій на рішуче проведення справи українізації і рахує за необхідне поставити перед парторганізаціями слідує завдання:

а/. Поставити на зборах партосередків питання національно політичні, особливо питання про українізацію, зокрема висвітлення ґрунту та форми проявлення шовінізму різних національних відтінків.

б/. Рахувати необхідним постановити питання посеред нацменшості про активне їх пристосування до українізації.

в/. Провести українізацію в профспілчанських органах, урахувавши в той же час інтереси нацменшості.

г/. Зобов'язати всіх партійців, що працюють в партійних, радянських, професійних, кооперативних та інших організаціях, що володіють українською мовою, вживати її скрізь в усіх громадських та службових стосунках.

д/. Зобов'язати членів партії, що не володіють українською мовою – вивчити її до 1-го Жовтня 1926 року.

е/. Рішуче перевести на українську мову всю працю в комуністичній Спілці молоді та ЮП за винятком осередків нацменшості.

ж/. Зобов'язати партійців брати участь в культурних гуртках і установах та знайомитись з українським культурно-побутовим життям та літературою.

з/. Партосередкам вивчити прояви шовінізму в організаціях та вести в цій галузі роз'яснювальну роботу.

і/. Зобов'язати членів партії передплачувати газету "КОМУНІСТ", та ширити її поміж робітництвом.

к/. Притягти до активної радянської та професійної роботи активні сили з українців села й міста.

Райпарткомом та партосередкам села звернути особливу увагу на зусилля, виявлення та притягнення до роботи селянського активу.

л/ Доручити Бюро Партійного Комітету вести рішучу боротьбу з елементами, що злотно саботують справу українізації.

Секретар

Сорокопуд

Сорокопуд

Держархів Полтавської обл., ф. П-5, оп. 1, спр. 16, арк. 39–41. Оригінал, машинопис.

НАКАЗ Ч. 17

Кременчуцького округового виконавчого комітету.

“Про заходи щодо українізації радапарату”

м. Кременчук

15 листопада 1926 р.

На підставі постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 5 листопада б. р. (прот. №59/404-§8) та постанови РНК УСРР від 23-го вересня 1926 року (прот. № 49/463)

Кременчуцький округовий виконавчий комітет наказує:

1. Державним установам та громадським організаціям прилюдно-правового характеру Кремокруги всі наради, засідання, збори, за винятком роботи серед нацменшостей, а також виступи та доповіді урядових осіб провадити виключно на українській мові.
2. Співробітникам усіх радянських установ як в розмовах з завідувачами, так і усіх службових стосунках вживати виключно українську мову.
3. Громадські організації, прилюдно-правничого характеру, за винятком

нацменшостей, провадять українізацію таким же порядком, як радянські установи, повинні закінчити остаточно, як переведення українізації організацій в цілому, так і вивчення співробітниками української мови до 1-го січня 1927 року.

4. Співробітників радянських установ та державних, промислових і торговельних підприємств, що вони не знають української мови та що їх віднесено до 3-ої категорії – звільнити з посади з 20 листопада 1926 року.

Примітка: 1. Округова комісія по українізації по заявах зацікавлених установ може продовжити термін остаточної українізації окремим фахівцям та відповідальних робітникам до 1-го січня 1927 року.

Примітка: 2. Особи, що не засвоїли української мови (віднесені до 3 категорії) та бажаючи знов тримати іспит, повинні з'явитися до округої комісії по українізації.

5. Керівникам установ стежити за якістю українського листування, домагаючись грамотного писання його.
6. Забороняється приймати на службу робітників, не засвоївши досить української мови. Як виняток з загального правила дозволяється приймати осіб демобілізованих ком. Політ. Складу Червоної армії на службу не володіючих українською мовою, але при гарантії, що вона буде ними засвоєна не пізніше, як до 1-го січня 1927 року.
7. Відповідальність за невиконання цього наказу покладається персонально на керівників установ та організацій, які відповідають по суду згідно 106, 107 та 108 арт. Кримінального кодексу.
8. Наказ цей набуває чинності з моменту його оголошення в газетах “Наш путь” та “Радянський селянин” та розповсюджується на всю територію Кременчуцької округи.

За голову Кременчуцького округового виконавчого комітету

Троцюк

Троцюк

Секретар ОБКУ

Юшпе

Юшпе

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2038, оп. 1, спр. 265, арк. 1. Оригінал, машинопис.

Впервые публикуется подборка архивных документов, касающихся внедрения украинского языка в делопроизводство и последствий украинизации советского и партийного аппаратов Полтавщины в 20-х годах XX столетия.

Ключевые слова: политика украинизации; делопроизводство; проверка знаний украинского языка.

There is published for the first time the collection of archival documents related to the implementation of Ukrainian language in the records keeping process and the consequences of the Ukrainianization of Soviet and party apparatus in Poltava City in 1920-ies of 20 century.

Key words: the politics of Ukrainianization; the records keeping; the test of knowledge of the Ukrainian language.

УДК 930.253:94(477.51)“1941/1944”

А. В. МОРОЗОВА*

З ЕПІСТОЛЯРІЮ Г. М. ГОВЗМАНА

(листи до дружини та дітей
із фронтів Великої Вітчизняної війни)

Оприлюднений епістолярій одного з учасників Великої Вітчизняної війни – незмінного директора Чернігівської музичної фабрики з 1938 року – Г. Говзмана. Збережені листи рідним і близьким із фронту дозволяють глибше зрозуміти психологію, світогляд, витоки щирого патріотизму покоління переможців.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; епістолярій; Г. Говзман.

Цього року виповнюється 70-та річниця визволення України від німецько-фашистських загарбників.

У далекі 1960-ті рр. працівники Чернігівського обласного історичного архіву почали готуватися до відзначення 40-річчя Перемоги й започаткували збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Нині настав час, коли зростання інтересу науковців і громадськості до цих джерел дозволяє їх оприлюднити. Автором підготовлена публікація листів із фронтів, що зберігаються в архівній колекції “Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” [1]. Мета цієї публікації – не лише ввести до наукового обігу документи Держархіву Чернігівської області, але й показати події, що відбувалися, очима одного з їх учасників – Г. М. Говзмана.

Григорій Маркович Говзман народився 12 лютого 1905 р. у селі Ново-Олександрівці на Луганщині. З 17 років розпочалася його трудова діяльність – спочатку кочегаром на електростанції, потім – пакувальником на склозаводі в м. Попасна. З 1926 р. перебував на службі в органах НКВС, а 1938 р. був призначений директором Чернігівської фабрики музичних інструментів ім. П. Постишева [2].

Напередодні Великої Вітчизняної війни (у травні 1941 р.) Г. М. Говзман був призваний на табірні збори у складі 187-ї стрілецької дивізії, штаб якої знаходився в Чернігові, а табори – у с. Красне, що в 35 км від міста [3]. Вже в перші дні війни – 25 червня 1941 року – Григорій

---

* *Морозова Анна Валеріївна* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області.

Маркович у складі дивізії виступив на фронт і пройшов усю війну, де він був старшим помічником начальника розвідувального відділу 60-ї Армії, а з січня 1945 р. – заступником начальника розвідвідділу Штабу 4-ї Танкової Армії, був двічі поранений. Закінчив війну він у званні гвардії полковника й мав численні нагороди, серед яких п'ять орденів: Червоної Зірки (1943), Вітчизняної війни II (1943) та I (1944) ступенів, Олександра Невського (1945) та Червоного Прапора (1945) [4]. Після закінчення Великої Вітчизняної війни командування вирішило направити його на навчання до військової академії в Москву. Але Чернігівський обком КП(б)У звернувся з проханням повернути Григорія Марковича до Чернігова, де Г. М. Говзман до останніх своїх днів був директором відбудованої під його керівництвом фабрики музичних інструментів [5].

Після смерті Г. М. Говзмана 7 листопада 1965 р. його дружина Олена Ісаківна передала документи, пов'язані з його життям, до Державного архіву Чернігівської області [6]. Серед різноманітних матеріалів і документи періоду Великої Вітчизняної війни: нагородні листи, орденські книжки, атлас СРСР із помітками під час виходу з оточення. Та привертають увагу листи, написані Г. М. Говзманом із фронтів Великої Вітчизняної війни до найближчих людей – дружини Олени та синів Павла й Валентина.

До добірки увійшло 12 листів за період з 28 червня 1941 р. по 2 березня 1944 р. Звичайно, родині під час повернення з евакуації до Чернігова вдалося зберегти лише незначну частину листів Григорія Говзмана з фронту. Але навіть вони дозволяють глибше зрозуміти психологію, світогляд, витоки щирого патріотизму одного з представників покоління переможців.

Зрозуміло, що фронтові листи не надійне джерело для вивчення історії Великої Вітчизняної війни. Здебільшого вони написані після бою, у хвилини затишшя. У листах майже немає розповідей про бойові дії, а більше ностальгії. Взагалі вважається, що, пам'ятаючи про цензуру, люди боялися відверто висловлювати свої думки (до речі, з 12 листів, що друкуються, лише на одному є відмітка “Просмотрено военной цензурой АТ/10” – док. № 8). Але можливо, що небажання розповідати про війну диктувалося не стільки страхом перед військовою цензурою, скільки намаганням відірватися від страшної реальності, спробою повернутися до звичного домашнього миру. Лише у двох листах ми зустрічаємо описи бойових буднів Григорія Говзмана (див. док. № 7, 11). І саме тому Григорій Маркович, як і інші бійці, так чекав листів з дому. Стомлений від боїв і картин розрухи Григорій Маркович у кожному листі цікавився здоров'ям рідних, їхніми успіхами в навчанні й праці, тужив за мирним життям.

Епістолярій, що публікується, – це наочне свідчення того, чим людина жила на фронті: думати весь час лише про бої неможливо, завжди хоча б подумки тягло до мирного життя.

Документи друкуються мовою оригіналів, згідно з сучасними правописними нормами, із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. В окремих випадках збережені орфографічні й синтаксичні особливості оригіналів. Скорочені слова або слова, пошкоджені в тексті документів, у разі потреби доповнено у квадратних дужках.

У коментарях наведені відомості про осіб, події та факти, що згадуються в листах. Про окремих осіб відомостей виявити не вдалося.

---

¹ “Жди меня, и я вернусь, Только очень жди” (фронтові листи 1943–1945 рр.) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 148–157.

² Григорій Маркович Говзман [Некролог] // Тембр (Чернігів). – 1965. – 12 листопада. – С. 2.

³ Мудрицкая В. Материалы Григория Говзмана в Государственном архиве Черниговской области // Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы V Международного научного семинара [Чернигов, 25 марта 2010]. – Чернигов, 2010. – С. 88.

⁴ Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. 33, оп. 682526, од. зб. 674 // Інтернет-ресурс: [podvignaroda.mil.ru/?id=16377052&tab=navDetail Document](http://podvignaroda.mil.ru/?id=16377052&tab=navDetailDocument); од. зб. 1452 // Інтернет-ресурс: [podvignaroda.mil.ru/?id=17318537 &tab=navDetail Document](http://podvignaroda.mil.ru/?id=17318537&tab=navDetail Document); оп. 686196, од. зб. 496 // Інтернет-ресурс: podvignaroda.mil.ru/?id=228233868&tab=navDetail Document; оп. 687572, од. зб. 62 // Інтернет-ресурс: podvignaroda.mil.ru/?id=37842571&tab=navDetail Document.

⁵ Кульбицький О. Директор // Деснянська правда (Чернігів). – 2000. – 26 грудня. – С. 3.

⁶ Особові фонди і архівні колекції, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області та його відділах в м. Ніжині та Прилуках (Довідник). – Чернігів, 1999. – С. 30 – 31.

№ 1

28 червня 1941 р.

Солнышко мое и мои деточки, здравствуйте!

Пользуясь случаем, пишу: жив и здоров, чувствую себя бодро и полный решимости отплатить жадным фашистским тварям за все злодеяния, причиненные миру. Этот пес Гитлер в войне с нами будет нашей боевой армией разбит.

Вы за меня не беспокойтесь. Письма писать часто не могу, но при первой возможности буду.

Горячий привет Лизе, Клименковым, Макаровым. Особый – фабрике и Кундину – адреса не знаю.

Крепко целую тебя, радость, и детей. Твой Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 1.

№ 2

4 липня 1941 р.

Здравствуй, моя родная девонька и мои орлята Павлик и Валя!

Представляется возможность из Могилева¹ отправить письмо – туда едут наши товарищи, и я спешу вам чиркнуть пару слов. Сегодня из Чернигова возвратился наш парень и привез варенье, вещи, за что я тебе очень благодарен. С удовольствием буду пить чай. Я доволен, что ты успокоилась, волноваться преждевременно – все будет хорошо.

Я здоров, чувствую себя бодро и спокойно. Позавчера покупался, сменил белье – и сразу лучше себя почувствовал.

Погоды хорошие, настроение у нас бодрое и уверенность в нашей победе вливает нам еще больше силы и энергии.

За вами очень скучаю. Сожалею, что Павлик не написал. Пусть напишет – он обещал мне, что будет тебе хорошим помощником, пусть сообщит, как сдерживает свое слово.

Как ты себя, киця, чувствуешь? Береги себя, радость моя, береги наших деток; за деньги не беспокойся – пришло.

Адрес завтра сообщу.

Искренний привет Лизочке, Шурочке, Анне, Наде, Наум[у] Аронов[ичу] и моим знакомым.

Будь здорова. Крепко целую тебя, радость моя, и деток.

Твой Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, сп. 58, арк. 2–2 зв.

¹ *Могильов* – місто в Білорусії. Його оборона тривала з 3 по 26 липня 1941 р.

№ 3

11 серпня 1941 р.

Красная Армия

Родная моя Ле[ленька] и дорогие деточки Павуся и Валенька!

Посылаю свой горячий привет и крепко-крепко вас [целу]ю и обнимаю...

Я жив и здоров, чувствую себя бодро и уверенно в нашей победе над врагом.

Будем б[итьс]я до последней капли крови с фашист[ской] гадиной. Будем ему мстить самой страшной мстью за все неприятности и мучения, которые [приш]лось нашему народу испытать.

Я, крошечка, имея свободную минуту, написал сам стихотворение, в котором я излил все мои чувства и настроения. Вот оно – я тебе его посылаю:

“Мы о[томст]им”

Коварный враг своей пятой кровавой
Посмел ступить на землю родины моей
Презренный Гитлер с подлою оравой
Задумал покорить нас – вольных сыновей.

Мы отомстим тебе, горя священным гневом,
За мерзкие твои кровавые дела,
И трупы псов твоих усеют
Тобой потоптанные наши вольные поля.

Мы отомстим тебе за кровь отцов и братьев,
За слезы наших жен, сестер и матерей,
За всех, кто шлет тебе, безумному, проклятья,
За всех тобой замученных людей.

И наша месть [ст]рашнее всякой мести –
Ничто ее не в [сил]ах задержать.
Готовся, тиран, [с]воею сворой вместе
За все свои зл[одейс]тва отвечать.

Не быть тебе [победи]телем над нами,
Не праздновать [те]бе победы близкой пир.
Кровавый сч[ет] тебе уже предъявлен –
Ответишь по з[ако]нам, подлый ты вампир!

Действующая армия. Г. Говзман

Может быть тебе, [ро]дная, покажется странным, что я снова на[ча]л пи-
сать стихи. Ты не удивляйся – оно, это чувство и острое желание написать,
появляется сразу – и я пишу.

Разве мы е[му] не отомстим за его все злодеяния? Ни[ког]да наша армия
и наш народ не простят его кошмарных убийств и опустошений.

Все мои родные в этой Великой Отечественной войне будут его, гада,
громить.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, сп. 58, арк. 3–3 зв.

№ 4

2 вересня 1941 р.

Здравствуйте, мои родные и милые Леленька, Павлик и Вилюся!

Горячо вас целую и крепко обнимаю, мои дорогие.

Много дней прошло с тех пор, как ты меня, родная, провожала за ворота
нашего дома, много горя испытал наш советский народ и ты вместе с детками
от хищных псов-фашистов. Но ничего – все будет хорошо. Надеюсь, что мы
еще увидимся, и вновь будем строить нашу жизнь.

Родная моя, я сейчас около Чернигова, могу тебе сказать, что гитлеров-
ские псы сожгли весь город, груды развалин остались на месте бывшего древ-
него седого Чернигова. Наш дом пока стоит на месте. Со стороны, где жил

Шестаков, только через один подъезд, фугасной бомбой разворотило несколько квартир.

Зашел я в дом – один ужас: все двери во всех квартирах настежь, все сундуки и шкафы выворочены, все валяется. Видно, покоробили грабители, шастающие и живущие за счет других. Я взял с собой гармонь, скатерть и на портянки, потом забил двери все большими гвоздями. То же я сделал и на квартире Макарова и Шестакова – такая же квартира.

Ты, родная, не волнуйся! Наше личное горе ничто по сравнению с народным горем – перенесем, победим врага и снова восстановим все разрушения этой ужасной войны, навязанной нам вероломным фашизмом.

Родная моя! Я крепко за тобой и детьми скучаю и знаю, что бы я отдал все, жизнь даже, чтобы вас увидеть.

Много я тебе написал писем, но ни одного письма от тебя до сих пор не имею. Как ты там, моя родная крошечка, живешь с детками, получаешь ли деньги, имеешь ли хотя комнату.

Я встретил около Чернигова работницу нашей фабрики¹ т. Головань, член партии. Здесь на минутку о ней забыли, как и забыли о многих семьях. Я ей советую ехать в Орск² и там устроиться, приюти ее первое время. Ею же я решил тебе передать письмо и надеюсь, что ты его получишь. Она тебе о Чернигове подробно расскажет.

Получила ли ты мои письма – уже послал не менее 40 штук, а от тебя, моя радость, ни одного.

Не забыли ли деточки своего папу, особенно Валюся, вспоминает ли обо мне.

Пиши, родная моя, все.

Арнольд жив и здоров. Передай привет Макаровой, Шестаковым, Дворкиной и всем знакомым. Кажется, там семьи Попудренко и Новикова³ – сообщи им, что их мужья в полном благополучии. Я с ними вчера виделся.

Пиши, солнышко мое, будь здорова. Пусть и Павуся напишет.

Крепко целую тебя и деток, твой всегда Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, сп. 58, арк. 4–5 зв.

¹ Идетсья про *Чернігівську фабрику музичних інструментів ім. Постишева*, будівництво якої розпочалося 1933 року, а наступного року вона була введена в дію. З 1938 року її директором був Г. М. Говзман.

² *Орськ* – місто в Оренбурзькій області Російської Федерації. У перші два роки Великої Вітчизняної війни сюди були евакуйовані десятки тисяч людей, зокрема й родина Г. М. Говзмана.

³ *Попудренко Микола Микитич* (28.12.1906 – 06.07.1943) – один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. З 1940 р. – секретар Чернігівського обкому КП(б)У, з серпня 1941 р. по березень 1943 р. – другий, згодом – перший секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У, одночасно – заступник командира, командир партизанського з'єднання Чернігівської області, начальник обласного штабу партизанського руху. Герой Радянського Союзу (15.08.1943, посмертно).

Новиков Семен Михайлович (02.02.1908 – 03.04.1978) – радянський партійний і державний діяч. Напередодні Великої Вітчизняної війни – секретар Чернігівського

обкому КП(б)У з кадрів. З початком війни – начальник Особливого відділу НКВС партизанського з'єднання, заступник командира Чернігівського партизанського з'єднання з розвідки, з 1943 р. – комісар Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Попудренка, секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У.

№ 5

26 грудня 1941 р.

Здравствуй, моя милая, родная Лека!

Здравствуйте, мои орлята, дорогие мои хлопцы-молодцы Павонька и Вилюсенька!

Обо мне не беспокойтесь – я жив и здоров, чувствую себя бодро и хорошо. Желаю и вам, мои дорогие, много здоровья и счастья на новый 1942 год и на многие, многие годы.

Одно обстоятельство весьма меня печалит – это то, что я не имею от тебя ни единой весточки уже пятый месяц. Я не знаю, в чем дело, что там у тебя случилось, как твое здоровье, как здоровье деток – от одних мыслей можно сойти с ума. Я непрерывно пишу тебе письма, телеграммы, но, увы – ответа нет.

Я не упрекаю тебя, моя родная. Я уверен, что ты пишешь и так же, как я, переживаешь при отсутствии вестей от меня, но, видимо, письма или теряются или в силу смены адресов где-то лежат. Во всяком случае, пиши почаще – хоть одно бы получить. Я надеюсь в ближайшее время от тебя иметь письма. На днях я тебе послал письмо и кроме этого через одного товарища кое-что передал, думаю, что получишь.

Наши дела улучшаются. Гитлеровские бандиты бегут, желая спасти свои подлые душонки – им это не удастся: победоносное наше движение вперед ничто не остановит, разгром псов, бандитов, погромщиков под Москвой, Ростовом, Тихвиным, Ельцем¹ и другими нашими городами есть начало полного разгрома и уничтожения этой кровавой пиявки, которая сосет кровь с нашего народа, еще находящимся под их пятой. На новые подвиги, на новые победы нас зовет чувство великой любви к нашей родине, нас зовет клокочущая в наших сердцах ярость против гнусных поработителей, нас зовет долг мести – жестокой мести за все злодеяния, причиненные нашим людям, за поруганные памятники нашей старины и культуры, за кровь наших товарищей, наших детей, женщин и стариков.

Враг будет разбит и уничтожен. Торжество нашей победы недалеко. А сейчас наша страна, все мы должны напрячь все силы, чтобы разгромить врага, все жертвы, которые приносим сейчас, неотвратимы до полной победы и мы все это понимаем.

Кончится война, станет вся страна на восстановление наших городов, сел и заводов. Снова закипит дружная творческая работа, миллионы гектар нашей плодородной земли дадут обильные урожаи, наши заводы, фабрики дадут стране все, что надо. Залечатся раны на теле нашей родины и мы с тобой и детками снова мирно и вместе заживем, вниманием друг к другу, взаимной крепкой и честной любовью, заботой чуткой хорошей друг о друге и о детках, энергичной работой на благо нашей родины сгладим всю боль нашей разлуки.

Пиши, родная.

Приветстуй наших знакомых, расцелуй деточек.
Крепко-крепко целую тебя и деток.
Твой Гриша

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 6–6 зв.

¹ “...разгром псов, бандитов, погромщиков под Москвой, Ростовом, Тихвиным, Ельцем...”. Ідеться про контрнаступ радянських військ під Москвою на початку грудня 1941 р., у ході якого німецькі війська понесли поразку й були відкинуті на 100–250 км, повністю звільнені Тульська, Рязанська та Московська області, більшість районів Калінінської, Смоленської та Орловської областей.

Битва за Ростов-на-Дону проходила з 21 по 30 листопада 1941 року й була однією з перших успішних наступів Червоної армії.

У результаті контрнаступу радянських військ під Тихвіном з 12 по 30 грудня 1941 року противник був відкинутий на 100 – 120 км і нанесені тяжкі втрати. Був зірваний план повного оточення Ленінграда, сили противника були сковані на півночі, що не дозволило їх перекинути під Москву.

У ході Єлецької наступальної операції з 6 по 16 грудня 1941 року війська Південно-Західного фронту пройшли на 80–100 км, ліквідували елецький виступ і нанесли противнику удар, що призвело до його поразки.

№ 6

8 січня 1942 р.

Солнышко мое, здравствуй!

Горячо целую и крепко-крепко обнимаю тебя, моя родная, и моих дорогих Павлика и Вилсюю. Желая вам много здоровья, силы и счастья.

Наше победоносное движение вперед ободряет и радует всю нашу страну, радует и вас, ибо все это предвещает развязку и недалек тот день, когда весь наш советский народ будет торжествовать свою полную победу по разгрому и уничтожению фашистской нечестии, недалек тот день, когда снова соединятся семьи, когда снова отцы обнимут своих детей, мужья – своих жен, сыновья – своих отцов и матерей. Многие семьи недосчитают своих родных и близких, которые сложили и еще сложат свои головы за наше правое дело, за нашу великую родину. Но кровь их вновь проложит дорогу свободной жизни наших детей и вечно будет наш народ чтить светлую память о погибших героях за нашу родину, за счастье нашего народа. За ручьи пролитой крови наших людей подлый враг прольет реки крови своих бандитов, вторгнувшихся в нашу землю.

Наш священный гнев, наша справедливая месть, наша жгучая ненависть к врагу удесятерит нашу силу, энергию и мощным ударом сокрушим и уничтожим кровавого палача Гитлера с его грабительской армией псов-негодяев немцев, разоряющих наши села и города, убивающих женщин, стариков и детей, этих проводников неслыханных злодейств и инквизиции.

За все сторицей заплатим, кровавый счет нашего народа уплатит подлейший зверь. И тот день, когда слетит с его плеч змеиная голова и потечет его черная кровь, будет завершением бедствий всех свободолюбивых народов мира и торжеством всех этих народов.

Как мы все, моя родная, любим жить! Но больше жизни мы любим свою прекрасную родину и любой из нас, детей своей родины, не раздумывая не пожалеет своей жизни для блага нашего народа.

Подлый враг в своих предсмертных судорогах, взбешенный неудачами, завшивленный и дрожащий от страха за свою жизнь, удирает, спасаясь от наших пуль, штыков, снарядов, мин, бомб и наших русских морозов, убегая, творит свое грязное дело. Ничто не спасет убийц!

Уничтожим до единого оккупанта, истребим всех фашистов, вторгнувшихся в нашу землю. Очистим родные города и села от варваров. Вот наш лозунг. Под знаменем Ленина-Сталина, под мудрым руководством нашего великого вождя и отца т. Сталина¹ мы истребляем и истребим дикую варварскую орду гитлеровских бандитов.

Тогда, моя родная, вновь пышным цветом расцветет наше счастье и весельем наполнятся наши села и города, залечим раны на теле нашей родины, и все пройдет, как сон.

Я рад, что излил перед тобой свою душу и желания, моя хорошая и родная. Когда ты получишь это письмо, то к этому времени ты услышишь о новых победах нашей армии.

Писем от тебя не имею. Я жив и здоров. Не знаю, получаешь ли ты мои письма? Пиши. Как здоровье твое и деток? Работаешь ли? Получаешь ли деньги по аттестату?

Адрес тот же.

На днях будет ехать в ту сторону мой знакомый и заедет к тебе.

Будь здорова, родная. Целую крепко тебя и деточек.

Жду ответа.

Твой Гриша.

Привет всем. Особый Ане Макаровой, обеим Тамарам, Поле Левченко и деткам.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 7–9 зв.

¹ *Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович* (09.12.1879–05.03.1953) – державний, політичний і військовий діяч СРСР. Генеральний секретар ЦК РКП(б) (1922–1925) та ЦК ВКП(б) (1925–1934), керівник уряду СРСР, Генералісимум Радянського Союзу (1945).

№ 7

5 лютого 1942 р.

*Родная моя, милая Леленька, мое солнышко!
Дорогие мои деточки Павусинька и Виленочек!*

Спешу вам передать свой горячий привет и крепкий поцелуй. Я здоров, нахожусь пока на прежнем месте, ни в чем не нуждаюсь.

Дней 10 тому назад я выслал тебе переводом 500 руб. – 200 руб., что ты прислала, и 300 добавил. Это тебе за то, чтобы ты не отрывала от себя и детей и не посылала мне денег.

Пусинька, в этом письме посылаю тебе справку, что я действительно являюсь военнотружеником. По закону ты должна по приезду на место житель-

ства по эвакуации получить в военкомате эвакуационные деньги, и если ты не получала – предъяви эту справку в военкомат и получишь несколько сот денег. По положению ты должна получить на каждого члена семьи четверть моего месячного оклада.

Пользуясь случаем, что в те края едет мой сослуживец тов. Шафер, я передаю тебе настоящее письмо через него, он тебе расскажет более подробно о моей жизни. Тов. Шафер едет искать семьи, в том числе и свою семью.

Хочется немного поделиться с тобой теми колоссальными тяжестями, которые я перенес, будучи 35 суток на оккупированной противником территории¹. Я жил, как и подобает коммунисту, в полном боевом порядке с оружием, в форме и с самым дорогим документом – партийным билетом. Просто невозможно передать в этом кратком письме всего пережитого. Ночью в пути, днем скрывался.

Чувствовать ответственность не только за себя, но и за людей, которых я вел с собой, – это большое дело. Я прошел сквозь цепи озверелого фашистского разбойника, я видел наши города и села, разрушенные и сожженные варварами, я видел трупы замученных фашистами наших советских патриотов, я видел следы грабежей и насилия над нашим мирным населением, я шел с единой целью – прорваться к своим, чтобы снова бороться и бороться с врагом за нашу родину, за наш народ, за тебя, родная, и наших деток, за нашу встречу, за нашу жизнь и расцвет нашей страны.

Я проходил вброд болота по грудь в воде и тине од огнем фашистских автоматчиков и минометчиков, я переправлялся через реки по взорванным мостам через тонкие жерди темными ночами, под проливными осенними ночами я сутками лежал на земле и все это я и мои товарищи пережили, с боями прорвались через вражеские мины – и пришли к своим.

О, какая это была радость! Ноги подкашивались от усталости, но я этого не чувствовал; снаряды рвались вокруг, но я на них не реагировал. Я никогда не испытывал большей радости, чем радость снова видеть наши красноармейские шинели, бодрые и решительные лица наших славных воинов, быть вместе с ними и дышать нашим воздухом, не отравленным немчурой.

Итак, все эти ужасы позади, впереди – борьба, борьба и борьба, победа и торжество нашего народа.

Вот один эпизод из многих.

Нависла темная октябрьская ночь. Украинская степь широкая и необъятная дышала шелестом неубранных хлебов, в родных местах кругом разрывались и сыпались огненными комками ракеты, бросаемые немцами. Группа бойцов и командиров Красной Армии – 20 человек – тронулась в путь. В эту ночь предстояла большая задача: форсировать реку “М”. Двигаясь дорогой, группа подошла к селу “З”, в котором находился враг. Обходя огородами, минуя вражеские посты, подошли к окраинной хате.

– Ложись, – скомандовал комиссар.

Все залегли, приготовив оружие. Осмотревшись по сторонам, комиссар с двумя товарищами подошел к окну и тихо постучал.

– Кто такой?

– Отворите.

– Чего вам надо?

– Узнать дорогу.

Дверь тихо открылась. Старая женщина стояла у порога.

– Немцы в доме есть?

– Нет. У соседей есть человек 15 и в других хатах.

Войдя в хату, поставив у дверей и вокруг дома часовых, группа начала греться. Разговорившись с хозяйкой, выяснили, что у нее в армии борются с фашистскими захватчиками 2 сына.

– Вы, наверное, голодные, есть хотите? – с этими словами хозяйка начала суетиться около печи, достала 3 хлеба и 4 кувшина молока. Покушав в теплой комнате и подкрепившись, бойцы и командиры спросили у хозяйки, как лучше перейти через мост. Она ответила, что мост взорван и переход очень опасен. Тут же она вызвалась проводить нас к мосту. Героическая советская женщина, рискуя своей жизнью, спасала жизни 20.

Подошли к мосту – мост взорван. Темно, скользко, речка глубокая. И вот, поблагодарив старушку, один за другим группа карабкалась по перекладинам, перелезая по доскам, перешла через мост. И снова степь и села, степь и села.

В этот же день, перебираясь от рощи к роще, днем группа внезапно столкнулась с конным немецким разъездом. Фашисты окружили и взяли в плен товарища “Д”. Группа залегла. С криком “Хальт!” немецкий офицер бросился вперед, стреляя из револьвера, а за ним его разъезд. Товарищи отбили из плена нашего боевого друга. “Бей немчуру!” – с этими словами комиссар выстрелил из автомата, сразил фашиста, впереди едущего. Несколько метров его тянула лошадь, и затем он, оторвавшись, упал. Раздался дружный залп из винтовок, могучее “Ура!”, красноармейское “ура!” прорезало воздух. Немцы, пришпорив лошадей, бежали, как зайцы. Отбив пленного, группа продолжила путь.

Комиссаром и руководителем этой группы был я.

Вот, моя родная, маленький кусочек из моей борьбы с проклятым фашизмом. Я надеюсь, что и впредь моя рука не дрогнет в борьбе с паразитами.

Если нам придется увидеться (а я думаю, что да), то много и много я вам расскажу.

Лека, об этом моменте, что я тебе пишу, не надо рассказывать никому*, и Павлику об этом скажи.

Тов. Шафер передает тебе 10 пачек чая. Два дня тому назад я тебе послал письма 3 шт. и посылку. Пиши о своем здоровье и здоровье детей. Адрес тот же.

Привет черниговчанам.

Вчера слышал от т. Арбера² (он со мной раньше работал в горкоме), что ему Стефановский говорил, что недавно видел Федорова³, но где он – я не знаю. Когда узнаю – сообщу.

Будьте здоровы, мои хорошие. Крепко целую тебя и деток.

Твой Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 10–11 зв.

¹ “...будучи 35 суток на окупированной противником территории...” Йдеться про вихід з оточення 16 осіб у період з 19 вересня по 26 жовтня 1941 року (Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 60, арк. 1, 36 об. – 40 об.; Про вихід з оточення див.: Мудрицькая В. Материалы Григория Говзмана в Государственном

* Виділені курсивом слова в документі підкреслені автором.

архиве Черниговской области // Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы V Международного научного семинара [Чернигов, 25 марта 2010]. – Чернигов, 2010. – С. 96 – 98).

² *Арбер Л. Ш.* – з березня 1939 року – штатний пропагандист, з 23 червня 1940 року – інструктор відділу пропаганди Чернігівського міськкому КП(б)У.

³ *Федоров Олексій Федорович* (30.03.1901 – 09.09.1989) – генерал-майор НКВС, двічі Герой Радянського Союзу, радянський партійний і державний діяч, у роки Великої Вітчизняної війни командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, перший секретар Чернігівського і Волинського підпільних обкомів КППРС.

№ 8

30 квітня 1942 р.

Родная моя, хорошая Лека! Мои дорогие деточки Павуся и Вилюсенька!

Посылая вам свой сердечный фронтовой привет, крепкий поцелуй и горячее поздравление с нашим пролетарским праздником 1 Мая. В этот день, как и каждый год, произведешь, пусинька, излишнюю затрату и напечешь хороших вкусных вещей, и вместе с ребятами отпразднуете 1 Мая, вспомните меня, посчитаете условно, что я вместе с вами и вам станет легче, и мне хорошо.

Я жив и здоров, чувствую себя неплохо, вот только вчера немного сердце подкачало: 6–8 хотя и не тяжелых, но все же нелегких приступов имел, наверное, надо меньше курить. Сегодня порцию курения сократил наполовину, и как будто бы лучше себя чувствую.

Завтра 1 Мая. Этот великий праздник в нынешнем году знаменуется Великой Отечественной войной, которую ведет наш героический народ с презренными отбросами человеческого общества, с подлой бандой убийц, Гитлером и его шайкой оголтелых кровожадных псов. В дни 1 Мая наша могучая Красная армия нанесет новые удары по звериному фашизму, наша цель – только вперед, вырвать стонущий под жутким ярмом канибаллов наш советский народ, возвратит ему свободу и еще и еще раз проучит фашистов, чтобы кровью своей они захлебнулись. За все несчастья, которые эта погань принесла нашему народу, нашей стране.

И в этот день долг каждого из нас удесятерить свои силы. На фронте и в тылу еще лучше начать работать, проверить, все ли каждый из нас сделал, чтобы ускорить победу над врагом, и бороться, бороться за нашу прекрасную родину, за наших деток, за наших женщин и стариков, за нашу свободу, за нашу жизнь.

Милые мои! Я написал, Лека, нашим деткам стихотворение – пусть прочитают его.

Павлику и Валюси

Слушайте, детки мои, и внимайте,
Что происходит сейчас – понимайте.
Местью пусть полнятся ваши сердца,
Слушайте с фронта вы голос отца.

Подлый, коварный тиран-кровопийца,
Грязный разбойник дорожный, убийца –
Гитлер кровавый затеял войну
И покорить хочет нашу страну.

Орды свирепые, в броню одетые,
Головорезы и воры отпетые
К нам ворвались – топчут наши поля:
Кровью, слезами полита земля.

Стонет Украина, немцем забитая,
В траур одетая, кровью умытая.
Стоном души ей вторит Беларусь,
Грозно, сурово нахмурилась Русь.
В ярости зверь наши села сжигает,
Наши дома-города разрушает,
Наших детей, стариков, матерей
Уничтожает проклятый злодей.

Долго, упорно с врагами мы бились,
В этой кровавой борьбе закалились.
Силы окрепли и мощной волной
Двинулись наши дивизии в бой.

Враг остановлен стальной преградой,
Дрогнув, бегут эти вшивые гады,
Кровью своей обагрят поля –
Мстит им, проклятым, святая земля.

Силой могучею спесь уже сбита
С обер-разбойника и паразита:
Он не кричит уже – только хрипит,
Стонет пред смертью, кровавый бандит.

Нет, не спасут его брони и латы –
Близится час нашей полной расплаты
И за злодейства, которых не счесть,
Грозною будет народная месть.

В битву мы, гордо, без страха идем –
Знаем, что смерть мы врагу принесем.
С верой в победу идем мы вперед,
С нами наш Сталин великий идет.

Лека, родная, я тебя прошу: напиши подробно о себе и детках, как здорово, от кого имеешь письма, получила ли новый аттестат. Послезавтра напишу подробно.

Привет всем. Будь здорово, мое солнышко.

Крепко целую тебя и деток.

Твой Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 12–12 зв.

№ 9

14 вересня 1942 р.

Родная моя радость! Любимая моя пусинька! Мой дорогой малюточка Вилюся! Шлю вам свой привет и крепко обнимаю и целую вас.

Я жив и здоров. Вчера, уезжая из части, написал тебе открытку, а сегодня решил написать письмо и поговорить с тобой подробнее.

Что можно писать о себе? Все одно и то же. Я думаю, самое главное из того, что я пишу – это слова “жив и здоров”. Писать о нашей работе я не могу, о чувствах, помыслах и желаниях – так их можно выразить коротко. Я чувствую в своем сердце ярость и великий гнев против кровавых оккупантов, причинивших немало бедствий нашей родине. Это чувство еще больше усиливается, когда видишь разрушенные города, сожженные села и тысячи обездоленных людей, ушедших с постоянных мест, бросивших свое имущество и спасающих свои жизни от варваров и убийц. Мои помыслы все и целиком направлены на приложение всех усилий, для ускорения нашей победы над врагом. Все мои желания – это увидеть день торжества нашего народа над врагом и быть счастливым тем, что в этой великой борьбе нашего народа я тоже принял посильное мне участие. И тогда как наступит день этого торжества, осуществится самое большое мое желание – снова увидеть тебя, мое солнышко, деток наших, и вместе излечивать раны, нанесенные кровавым Гитлером нашей родине.

Здоровье мое в порядке, никаких жалоб нет. Питание у нас хорошее, сейчас много различных овощей – так что и в этом вопросе все в порядке.

Наша страна, наш весь народ заботится о Красной Армии, а наша задача – оправдать доверие нашего народа, нашей партии, нашего любимого Вождя тов. Сталина.

Пусинька, ни от кого из наших я не имею никаких сведений. Очень беспокоюсь о всех. Не знаю, выжили они или нет. От Раи тоже писем не имею. Мона, должно быть, погиб – о нем вообще ничего не известно. Если тебе о ком-либо что известно...*

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 13–13 зв.

№ 10

2 листопада 1943 р.

Здравствуй, моя радость, моя любимая Леленька и мои дорогие детоньки Павусинька и Вилюсинька! Мои наилучшие вам пожелания и крепкий поцелуй посылаю и горячее вас обнимаю и целую.

Я жив и здоров, чувствую себя бодро. Вот уже третий раз встречаю вдали от вас годовщину Октябрьской революции, третью фронтовую годовщину, в честь которой особо разгораются бои за скорейшее освобождение нашей родины от фашистской мрази.

Сейчас я пишу тебе письмо, находясь недалеко, почти рядом с тем городом, где жила ваша Лида. Было бы большой радостью, если бы удалось встретиться ее и детей.

---

* Лист збережений частково.

Снега еще нет, днем не холодно, а вечером и ночью холодно. Сейчас находимся в деревне. Я только что освободился и пишу тебе под аккомпанемент мин и снарядов и рокота пулеметных очередей.

В Чернигове больше бывать не приходилось. Там сейчас начинает налаживаться жизнь, после двухлетней мертвячины, хотя город разрушен, но народ уже стекается в него и занимается подготовкой жилья¹.

О себе много писать нечего. Не знаю, получила ли ты письмо, в котором я сообщал, что награжден вторым орденом². Так что сейчас имею два ордена. Мне приятно, что оценена моя боевая работа, я уверен, что и тебе, и детям тоже доставляет радость знать об этом.

Здоровье ничего. Сердце немного шалит, периодически бывают приступы, а в остальном как будто ничего, малярия не треплет. Белья у меня достаточно, обувь есть, теплые вещи (свитер, меховой жилет, ватные брюки) тоже есть – так что холода не страшны.

Пусинька! В Орский горком ВКП(б) и прокурору послано отношение о помощи тебе в части квартиры, поэтому ты зайди и выясни. Получила ли ты 1500 руб., которые я тебе послал в конце сентября?

От Павлика письмо получил вместе с твоим. Хорошо, хоть и поздно, вспомнил сынок, что надо отцу писать – оказывается, он был так занят, что не смог выбрать для писания мне писем время. Нехорошо, Павуся! Я именно от тебя этого не ожидал.

С нетерпением жду от Вилюсенки письма, ведь он теперь у нас грамотей!

Лелинька, и ты пиши почаще, твои письма тоже очень редко получаю, а для меня очень много значит получить письмо.

На улице полночь. Свеча догорает.
Высокие звезды видны.
Ты пишешь письмо мне, моя дорогая,
В пылающий адрес войны.

Как долго ты пишешь его, дорогая:
Окончишь, и примешься вновь.
Зато я уверен: к переднему краю
Прорвется такая любовь.

Давно мы из дома,
Огни наших комнат
За дымом войны не видны.
Но тот, кого любят, но тот, кого помнят,
Как дома и в дыме войны!

Теплее на фронте от ласковых писем.
Читая, за каждой строкой
Любимую видишь, ты родину слышишь,
Как голос за тонкой стеной.

Мы скоро вернемся – я знаю, я верю!
И время такой придет:
[Остану]тся грусть и разлука за дверью,
[А] в дом только радость войдет.

И как-нибудь вечером вместе с тобою,
К плечу прижимаясь плечом,
Мы сядем и письма, как летопись боя,
Как хронику чувств перечтем.

Пусинька, пиши как здоровье, как на зиму обеспечены, от кого имеешь письма, все ли черниговчане выехали.

С нетерпением жду. Привет знакомым, особый – Маси.
Будь здорова. Крепко-крепко тебя и деток целую.
Твой всегда Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 14–14 зв., 18.

¹ Чернігів був звільнений 21 вересня 1943 р.

² “...награжден вторым орденом...” – 20 вересня 1943 р. Г. М. Говзман був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. 33, оп. 682526, од. зб. 674 // Інтернет-ресурс: podvignaroda.mil.ru/?#id=16377052&tab=navDetailDocument).

№ 11

24 листопада 1943 р.

Родная моя, любимая, здравствуй!

Дорогие мои Лелинька, Павусинька и Вилюсинька – мой горячий поцелуй вам с фронта Отечественной войны.

Я, как видите, жив и здоров. Солнышко мое, я очень извиняюсь, что больше десяти дней ни слова тебе не писал. Но я уверен, что ты знаешь, что обстановка не позволяла. Жаркие горячие бои, дни и ночи приходилось быть всегда настороже.

Вот один из боев, в котором мне пришлось не только участвовать, но и непосредственно руководить.

20 ноября я руководил обороной очень важного населенного пункта. Причем противник большими силами танков и пехоты стремился во что бы то ни стало овладеть им. В 13 часов противник силой 29 танков, из них несколько тигров, и до батальона пехоты начал на нас наступать с фланга. Его танки прорвались к самому пер[еднему] краю и открыли бешеный огонь, которому вторил стрекот автоматчиков. Положение создалось серьезное. Бой был горячий и жаркий и длился 3 часа. Я находился 300 м от вражеских цепей пехоты и танков, мы бились как львы, быстро подбросив слева орудия, в упор расстреливали танки, а минометами и пулеметным огнем били по пехоте. Около меня буквально в 8–10 метрах рвались снаряды, осколком в двух местах прорвало шинель. И вот враг не выдержал и бежал. Мы сожгли 8 танков и до 100 фрицев уничтожили. Это был адский бой, и нужно было иметь железные нервы, чтобы его выдержать. Вот в такой обстановке приходилось быть в эти дни. Пока цел, а что дальше будет – увидим.

Пусинька, родная, я от тебя тоже давно не имел писем – очень беспокоюсь. От наших тоже давно ничего не имею.

Снега еще нет, начались дожди и слякоть. Я справлялся там, где жила Лида, о ней и детях, но пока не разыскал.

Чувствую себя ничего, усталость ужасная, иногда головные боли.

Как ты живешь, получила ли квартиру? Как здоровье твое и деток? Нуждаешься ли в деньгах – я, наверное, дней через 10 вышлю 1500 рублей. Как работа? Что с Вилюсиной учебой, как Павуська? Почему они мне не пишут, пожюри их – ведь это нехорошо. Кто из черниговчан остался там, что о наших слыхала, как Маса?

Пиши, радость моя. Жду с нетерпением. Привет знакомым и Маса. Будь здорова. Крепко тебя и деток целую.

Всегда твой Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 15–15 зв.

№ 12

2 березня 1944 р.

Родная моя Лелинька!

Дорогие мои деточки Павлик и Вилюся! Спешу вам передать свой привет и горячий крепкий поцелуй!

Я жив и здоров, чувствую себя неплохо. Вчера получил приказ о награждении меня третьим орденом¹, так что теперь можете меня считать трижды орденоносцем. Получил теперь орден Отечественной войны 1-й степени. Можете быть спокойны, что я с честью оправдал ту большую честь, которая оказан мне, и постараюсь все силы приложить для скорейшего разгрома врага. Хочется быть уверенным, что в недалеком будущем встретимся. Сколько радости будет, сколько нужно друг другу рассказать – ведь как долго мы в разлуке, это только подумать – скоро три года и какие три года!

Живу я неплохо: одет, обут и сыт. С этой стороны у нас в армии все хорошо.

На днях снова имел два происшествия. В день моего рождения первое. Этот день рождения чуть не оказался днем смерти. Ночью, подъезжая в боевом порядке, попал под сильный артиллерийский огонь. Успел соскочить с машины и стать за дом, а машину разбило и двух товарищей убило. Пока, как видишь, во многих тяжелых случаях оставался цел.

25 февраля ехал в машине, что-то сильно ударило меня в открытый правый глаз: не то ветка с дерева, не то камешек – в общем, я света не увидел, глаз весь налился кровью и я сумел только через сутки обратиться к врачу. Не мог смотреть 3 дня, боялись, что повреждена роговица, но все закончилось благополучно.

Погода: похоже, скоро весна будет! Начинает таять.

Вот коротко о себе.

Пиши, солнышко мое, о своем и деток здоровье. Как работа, что у вас нового. Привет Маса.

Будь здорова, радость моя. Целую тебя и деток крепко.

Всегда твой Гриша.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 16–16 зв.

¹ «...получил приказ о награждении меня третьим орденом...» – у січні 1944 р. Г. М. Говзман був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня (Інтернет-ресурс: podvignaroda.mil.ru/?id=19536957&tab=navDetailDocument).

Публикується епістолярій одного из участников Великой Отечественной войны – бессменного директора Черниговской музыкальной фабрики с 1938 года – Г. Говзмана. Сохранившиеся письма родным с фронта позволяют глубже понять психологию, мировоззрение, истоки искреннего патриотизма поколения победителей.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; эпістолярій; Г. Говзман.

There is published the epistolary of H. Hovzman, the permanent director of the Chernihiv Musical Factory since 1938, the World War II participant. Saved messages to the relatives and friends allow to understand deeper the psychology, philosophy and the origins of pure patriotism of the winners generation.

Key words: the World War II; the epistolary; H. Hovzman.

УДК 930.253:[821.161.2+929Коцюбинський]

Н. В. САВЧЕНКО*

ЛИСТИ М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО У ФОНДАХ ЦДАВО УКРАЇНИ

Подано листи відомого українського письменника та громадського діяча М. М. Коцюбинського до В. К. Винниченка, П. П. Лаврова та І. В. Іванова.

Ключові слова: М. М. Коцюбинський; П. П. Лавров; І. В. Іванов; ЦДАВО України; особовий фонд; епістолярна спадщина.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України серед величезного масиву документів зберігаються особові фонди відомих українських державних і громадських діячів, діячів науки і культури. Документи, що містяться в особових фондах, за своїм складом різноманітні. Це, насамперед, біографічні документи, які представлені анкетами, обліковими картками, трудовими книжками, службовими посвідченнями, щоденниками тощо. Також в особових фондах зберігаються рукописні та машинописні твори, наукові праці та статті авторів, фотокартки, листування. Коли переглядаєш усе це, ніби поринаєш у минуле, в життя тих людей, яким вони належали.

Особливий інтерес викликають листи. Епістолярна спадщина є важливим джерелом для вивчення вітчизняної історії в цілому та особливостей суспільного та культурного життя країни, що не знайшли відображення в офіційних документах. Завдяки листуванню можна відтворити деякі події життєвого та творчого шляху відомих історичних постатей.

У цій публікації представляємо увазі читача листи відомого українського письменника та громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. М. М. Коцюбинського, 150 років з дня його народження виповнилося восени цього року. Це листи, написані М. М. Коцюбинським упродовж 1909–1911 рр. і адресовані В. К. Винниченку, П. П. Лаврову та І. В. Іванову. Вони зберігаються в особових фондах В. К. Винниченка – політичного та громадського діяча, письменника, Голови Генерального секретаріату Української Центральної Ради, генерального секретаря внутрішніх справ, Голови Ради народних міністрів Української Народної Республіки, Голови Директорії Української Народної Республіки; П. П. Лаврова – видавця та в особовому фонді С. О. Буди – історика,

---

* Савченко Надія Василівна – провідний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

журналіста, перекладача, наукового співробітника Всеукраїнської академії наук.

Два листи, адресовані П. П. Лаврову та І. В. Іванову, були написані М. М. Коцюбинським під час його перебування в Італії, на острові Капрі, куди він неодноразово виїжджав на лікування і де познайомився з російським письменником О. М. Горьким. Ці епістоли написані на листівках і датовані 15 та 17 червня 1909 р. Інші два листи написані М. М. Коцюбинським уже в Чернігові. Один з них – лист до В. К. Винниченка, датований 24 серпня 1910 р., другий – до П. П. Лаврова, датований 25 жовтня 1911 р. Лист до П. П. Лаврова написаний на поштовій картці. Епістоли в публікації розміщено в хронологічному порядку. Збережені мовні особливості оригіналу.

№ 1

Лист М. М. Коцюбинського до П. П. Лаврова

15 червня 1909 р.

Capri

Napoli, Capri.

Hotel Royal, 21

Високоповажний Добродію! Ще раз вітаю Вас і бажаю усього найкращого. Звертаюся до Вас з проханням зараз вислати моїм коштом (гроші передам, як повернуся) граматику Тимченка¹ і словник Дубровського² (75 к) на адресу Італія. Napoli, Capri. Villa Spinola. Maxime Gor'ky. Уклін д. Лукичеві³. З великим поважанням М. Коцюбинський.

ЦДАВО України, ф. 4028, оп. 1, спр. 3, арк. 52. Автограф.

¹ Тимченко Євген Костянтинович – український мовознавець, перекладач, академік АН Української РСР, член-кореспондент АН СРСР. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства.

² Дубровський Віктор Григорович – український лексикограф.

³ Кропивницький Марко Лукич – український актор, режисер і драматург. Найвідоміші твори: “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”, “Глитай, або ж Павук”, “Дві сім’ї”, “Олеся” та ін.

№ 2

Лист М. М. Коцюбинського до І. В. Іванова

17 червня 1909 р.

Capri

Многоуважаемый Иван Васильевич! Так мне хотелось забежать к Вам хоть на минуту, но я был в Кіеве только от парохода до поезда и должен был устроить свои дела. Вместо личного приветствия посылаю его Вам с Капри, где я нашел все то, что мне было так нужно иметь: солнце, красоту, спокойствие и хороших людей. Чувствую себя бодрее и здоровее. Как поживаете Вы? Прошу не забывать искренне уважающего Вас М. Коцюбинского.

ЦДАВО України, ф. 3964, оп. 1, спр. 8, арк. 2. Автограф.

№ 3

Лист М. М. Коцюбинського до В. К. Винниченка

24 серпня 1910 р.
Чернігів

Дорогий товаришу! Пишу до Вас коротко, бо не знаю, чи дійде сей лист, так я запізнився з відповіддю. А то не з доброї волі. Повернувши з-за кордону щось коло 15 с. м., я не міг одшукати Вашого листа, якого мені не пересилали на Капрі і отже тільки сьогодні знайшов його.

Не знаю, як мені бути з “Універс.[итетською] бібліотекою”: я продав сеї свої оповідання “Знанію” яке ще сеї зими має випустити 1-й том. Отож-чи зручно давати ті самі річі і сюди і туди. Мабуть незручно.

Як бачите, починають російські видавці цікавитися нашою літературою, але як нас стріне російський читач – ото цікаво. Про Вашу повість чув я од тих, що її читали. Я дуже цікавий знати, яке вражіння вона зробить на мене. Хотів би перечитати. Може скажете прислати мені примірник? Буду дуже вдячний.

Ціле літо я спочивав та набував сил на зиму. Звісно, за сей час нічого не писав, одкладаю на осінь роботу. З здоров'ям моїм доволі погана справа: у мене серйозна вада серця та до нього ще й астма на сердешному ґрунті. А при таких умовах, та ще тяжко заробляючи на хліб (література не нагодує!) – трудно писати багато. Дуже прохаю Вас одписати мені та надати певну адресу. Тоді й я напишу більше. Не хочеться багато писати, коли не маєш певности, що лист дійде до рук.

Як Ваше здоров'я? Чи поправились?

Сердечно цілую Вас, дорогий товаришу. Бажаю Вам здоров'я та успіху в праці.

Ваш М. Коцюбинський.

ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 31, арк. 29-30. Автограф.

№ 4

Лист М. М. Коцюбинського до П. П. Лаврова

25 жовтня 1911 р.
Чернігів

Любий Павле Пилиповичу! Вчора послав Вам рекомендованою бандеролью рукопис свого оповід. “Тіні забутих предків” – для “Вістника”.

М. С.¹ писав мені про те, що Вас обвинувачують за “Поле крови”. Ілля Людвигович Шраг² буде в Києві тільки 2/ХІІ, отже просить Вас прислати йому акт обвинувачення, коли вже його Вам доручили і взагалі повідомити його листом про становище справи. Тоді він може порадить Вам, як се просив зроби М. С-ч.³ Бувайте здорові. Уклін д. [...]⁴. Чи вийшов нарешті “Дебют”?

Ваш М. Коцюбинський.

ЦДАВО України, ф. 4028, оп. 1, спр. 3, арк. 53–53 зв. Автограф.

¹ Грушевський Михайло Сергійович – визначний український історик, політичний діяч, публіцист.

² Шраг Ілля Людвигович – громадський діяч, чернігівський адвокат, член І Державної думи.

³ Грушевський Михайло Сергійович – визначний український історик, політичний діяч, публіцист.

⁴ Слово не розібрано.

Представлены письма известного украинского писателя и общественного деятеля М. М. Коцюбинского к В. К. Винниченку, П. Ф. Лаврову и И. В. Иванову.

Ключевые слова: М. М. Коцюбинский; П. Ф. Лавров; И. В. Иванов; ЦГАВО Украины; личный фонд; эпистолярное наследие.

There is given the correspondence of M. Kotsyubynskyi, the famous Ukrainian writer and public figure to V.K. Vynnychenko, P. P. Lavrov and I. V. Ivanov.

Key words: M. M. Kotsyubynskyi; P. P. Lavrov; I. V. Ivanov; the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the personal fond; the epistolary heritage.

АРХІВНА СПРАВА ЗА КОРДОНОМ

УДК 930.25(438.12)

К. ПАВЕЛЬЧИК-ДУРА*

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА В ЛОДЗИ И ЕГО АРХИВНОГО ФОНДА

Период разделов Речи Посполитой

Висвітлено історію Державного Архіву в Лодзі, а також його архівного фонду в наступних хронологічних періодах: розподілу Речі Посполитої, II Речі Посполитої, Другої світової війни, Польської Народної Республіки. Для кожного періоду відзначені події і умови, які стимулювали розвиток архівної діяльності в Лодзі, показано складну долю місцевих архівних матеріалів, структурні і кадрові зміни в організації самого Архіву, що отримав у 1984 році сучасну назву. Подано характеристику його архівних фондів з акцентом на найцінніші матеріали.

Ключові слова: Державний архів в Лодзі; архіви Польщі; історія польських архівів.

Лодзь впервые упоминается ленчицко-куявским князем Владиславом, который в XIII веке передал свое поселение епископам куявским. Это была деревня, в основном покрытая лесами, среди которых Лодзь являлась единственным населенным пунктом. Способствуя экономическому развитию этого имения, куявский капитул в 1414 году присвоил Лодзи городские права. Правовую локацию города произвел король Владислав Ягайло несколько лет позже, в 1423 году. В его королевской привилегии Лодзь уже является городом¹.

В древнепольский период Лодзь не получила никогда значащей экономической позиции, ни статуса местного центра администрации². Как незначительный город, никогда не имела собственного архива. Его функции выполнял ящик, в котором хранились пергаментные дипломы³. Эти документы во время Польского восстания 1830–1831 рассеялись⁴. Наиболее ценный материал к истории города Лодзь городские книги в числе пяти в 1843 году по поручению Правительственной комиссии внутренних дел в Царстве Польском были переданы в Архив

* *Павельчик-Дура Камила* – сотрудник Государственного архива в Лодзи.

древних актов в Варшаве. Шестая книга была отдана в суд в Ленчицы, затем перешла в частное владение и вернулась в Лодзь только в 1926 году⁵. Лодзинское Муниципальное учреждение (от 1842 года Магистрат г. Лодзь) производило собственные архивные материалы⁶. В 1819 году, после избрания нового бургомистра города, был составлен первый список актов, хранящихся в архиве Муниципального учреждения. Следует из него, что в архиве в то время хранились 197 томов актов из четырех отделений: полицейское отделение – 44 тома, административное отделение – 85 томов, военное отделение – 35 томов и казначейское отделение – 33 тома. Документы хранились в здании на улице Костельной в Старом городе. В 1830 году они были перенесены в ратушу на Новом рынке (теперь Площадь Свободы 1)⁷.

Вместе с быстрым развитием города в обсуждаемом периоде увеличивается количество актов. В 1864 году Лодзинский архивный фонд составляли семь городских отделений с 1270 томами актов. В 80-ых годах⁸ было их уже 9270. Увеличение архивных материалов не влияло на развитие архива как учреждения, которое занималось комплектованием документов. Архив боролся с проблемами размещения и кадрового характера. Лодзинские городские архивисты, которых в период 1839–1925 было едва шестнадцать, рядом с работой в архиве выполняли другие, часто важные чиновничьи обязанности. Помещение архива на Площади Свободы составляло только две комнаты, которые вскоре были заполнены⁹.

Период I Мировой войны значительно ухудшил условия хранения документов. Во время переезда в новые помещения они подвергались разрушению или утрате. Отмечая значительный ущерб архивного фонда и текущих дел, уже в 1918 году польские городские власти приняли ряд мер, направленных к повторному собранию документации и адекватному обеспечению её сохранности. К сожалению, этот проект не был осуществлен ввиду недостатка площадей, а помещения ратуши, предназначенные под архив, были заняты другими городскими отделениями. Акты, не имеющие актуальной ценности, были размещены в подвале, на чердаке и на складе хозяйственного отделения, а остальные в двух влажных комнатах в каменном доме на Площади Свободы, 2¹⁰.

Межвоенный период

Юридическим актом, который в течение долгого времени регулировал деятельность архивной сети во II Речи Посполитой, стал *Декрет от 7 февраля 1919 года об организации государственных архивов и заботе об архивных материалах*¹¹. Содержание *Декрета* включает десять глав, посвященных отдельным вопросам, связанным с организацией архивной сети и ее функционированием¹². Глава вторая *Декрета*

посвящена государственным архивам. Их задачи как государственных учреждений предусматривали в первую очередь хранение архивных материалов и документов, связанных с функционированием государственных учреждений, церковных властей и религиозных организаций, учреждений и государственных корпораций, а также бывших российских государственных органов и органов оккупационных властей, сбор и хранение всех исторических рукописей, относящихся к культуре и истории Польши¹³.

Для вновь созданного Лодзинского воеводства *Декрет* означил образование Государственного архива в Петркове Трибунальском, бывшей столице губернии. Призвание одного учреждения на такой значительной административной территории поставило перед Лодзинскими городскими властями задачу организации местного архива, который обеспечивал бы сохранность документации.

Первый проект появился уже в 1923 году. Его создатель, тогдашний президент города Лодзь Алексей Ржевский, планировал образование архива древних актов, похожего на городские архивы в Кракове и Львове¹⁴. Эти намерения разрушила политическая конъюнктура, так как после выборов в Городской совет и окончания срока полномочий Ржевского новые городские власти не вернулись к осуществлению вышеуказанного учреждения. Только спустя два года Магистрат объявил конкурс на пост руководителя Городского архива¹⁵.

Первым руководителем Лодзинского городского архива стал отставной консерватор памятников культуры и искусства Лодзинского воеводства – Юзеф Рачиборский¹⁶. Он вступил в должность 1 декабря 1925 года¹⁷. По инициативе Президента Лодзи Мариана Цинарского 27 января 1926 года была организована конференция, целью которой являлась разработка руководящих принципов для реорганизации архива. Во время заседания Рачиборский описал текущее состояние архива, а также изложил перспективы в сфере его развития. Его проект получил полное утверждение городских властей. На основании решения январской конференции 1 июня 1926 года сформировалась постоянная Архивная комиссия. Она состояла из тринадцати человек, включая президента города, исполняющего должность председателя, четырех советников, Лодзинских историков, руководителя архива и выдающихся польских архивистов¹⁸.

Решением конференции был образован Архив древних актов города Лодзи¹⁹. Функционировал в качестве сектора Президиального отделения Городского управления, подчинялся непосредственно президенту города, имел собственный статус и отдельную строку в городском бюджете. Задачи, указанные в Статуте Архива древних актов, следующие: 1) обеспечение нужной городским властям, государственным и частным лицам информацией, касающейся правоотношений, описанных в

архивных документах и книгах; 2) выдача выписок, а также удостоверений на основании этих материалов; 3) научная детальность в области истории города; 4) обеспечение сохранности архивных материалов²⁰.

Вышеуказанный Статут стал основным в функционировании Архива до 1937 года, когда 4 ноября временно исполняющий обязанности президента города Николай Годлевский решением № 463/R утвердил новый статут, проект которого был подготовлен президиальным отделением Городского управления²¹. На его основании Архив древних актов города Лодзь был переименован в Городской архив в Лодзи, пост руководителя стал директорским, а Архивная комиссия – Городской архивной комиссией²². В структуре Архива находились отделения древних актов, научной работы, центральное хранилище актов, административное отделение. Вместе с тем, с новым Статутом были утверждены новые архивные правила, в том числе: Правила по использованию архивных документов, Правила работы пользователей в читальном зале и Правила работы Архивной комиссии²³.

Практическая работа лодзинского Архива началась в 1927 году. На первом этапе архивные документы переносили и консервировали, то есть осушали их, подклеивали и подшивали. Затем акты сортировали, разделяя их по отделам, стараясь при этом сохранить порядок, установленный делопроизводителем. Фонд был разделен на восемь частей с 15 593 томами документов²⁴. Архивный фонд стал расширяться за счет пожертвований от организаций и частных лиц, которые обладали ценными материалами. Архив организовал вместе с основанным в 1927 году Лодзинским отделом Польского исторического общества широкую издательскую деятельность²⁵. Были опубликованы три номера журнала “Rocznik Łódzki” – единственный лодзинский печатный орган по архивной тематике межвоенного периода. Работали библиотека и читальный зал. В 1928 году ее посетило 18 научных сотрудников, в 1931–1932 годах – 25 человек, а в 1937 году – 189 лиц²⁶.

Архив, так как прежде, работал в тяжелых условиях. Переданное в пользование Архиву одноэтажное помещение в здании ратуши состояло из двух больших залов и пяти комнат, которые постепенно ремонтировались и снабжались стеллажами, нужным оборудованием²⁷. Увеличение фонда требовало от руководства Архива расширения имеющихся площадей, хотя хлопоты не принесли ожидаемых результатов. Единственным облегчением для Архива стала организация при Городском управлении центрального хранилища актов, которое принимало документацию из отделений и на более длительный срок хранения передавала в Архив только материал исторического значения²⁸.

За деятельностью Архива наблюдал начальник. После ухода Рачинборского на пенсию в 1934 году его место занял Людвик Вашкевич, заместителем которого в период выполнения депутатского мандата (1936–1938) был доктор Ян Варенжак²⁹. Начальник имел в своем распо-

ряжении трех сотрудников, в том числе одного референта со средним образованием и двух возных. Только в 1934 году, в связи с увеличением текущей работы, в Архив откомандировали еще одного референта³⁰. Наконец, в 1939 году в Архиве было 8 служебных постов – 5 архивистов и 3 вспомогательных сотрудника³¹.

Вторая мировая война

9 сентября 1939 года немецкие войска вступили в Лодзь. Новое правительство ввело административные изменения и образовало новые учреждения. Изменения охватили также Архив (*Stadtarchiv in Litzmannstadt*), который был подчинен Отделу культуры оккупационного Городского управления (*Stadtverwaltung Litzmannstadt*)³². Первоначально Архив и работающий в нём персонал были под надзором немецкого служащего Альфреда Бусе. В начале 1940 года, после ареста Вашкевича и Варенжака, новым начальником Лодзинского архива стал Отто Хайке³³.

В условиях войны и оккупации перед сотрудниками Архива встали новые задачи. Во-первых, польские архивисты³⁴, пытаясь сохранить документацию учреждений, упраздненных немцами, в том числе акты довоенного Городского управления, акты гмин, ставших в 1940 году частью города Лодзь, закрытых школ, обществ и организаций³⁵. Во-вторых, новое архивное начальство имело особый интерес ко всяким источникам, относящимся к немецкому прошлому города и его окрестностей³⁶. Этому также служили составленные на основании сохранных книг численности населения, картотеки немецких жителей Лодзи и близких окрестностей. *Deutschtumkartei* в конце 1943 года имела более 16 тысяч листов³⁷. В-третьих, уже в 1943 году началась подготовка к эвакуации архивных материалов. Она наступила в конце 1944 года, когда часть архива перевезли в Стрыков, Опатувек, Гостынин и Вронки³⁸. Данные материалы подверглись незначительным разрушениям. Кроме того, немцы вывезли часть материалов оккупационных учреждений Лодзи и Лодзинского административного округа, которые до сих пор не были найдены³⁹.

Период Польской Народной Республики

Городской архив начал свою постоккупационную деятельность уже в течение двух дней после вступления в город Красной Армии – 22 января 1945 года. Функционировал он, как в довоенный период, в качестве подвластного учреждения президиального отделения Городского управления.

Первой по актуальности задачей, стоящей перед сотрудниками Архива, было приведение в порядок хранилищ и обеспечение сохранности материалов. Особое внимание уделялось также поискам и ре-

виндикации архивных документов. При исполнении последней задачи лодзинские архивисты сотрудничали с персоналом местного Городского управления и Государственного архива в Петркове Трибунальском, из которого во время войны вывезли ценные фонды, в том числе канцелярии петрковского губернатора, старшего фабричного инспектора, лодзинской учебной дирекции, полицеймейстера города Лодзи⁴⁰. Ревиндикация продолжалась до конца 1947 года. В результате ее акты, вывезенные оккупантом и брошенные на территории Польши, были вновь обреты. По приблизительным расчетам было утрачено 20% документации⁴¹.

В первые послевоенные годы начались реформы, которые оказали воздействие на судьбу лодзинского Архива. Новые архивные власти воспринимали Лодзь как важный центр легкой промышленности⁴². Она начала быстро развиваться также в сфере культуры и просвещения. Уже в 1945 году были открыты Лодзинский университет и Лодзинская политехника. В динамично развивающейся научной среде все чаще дискутировали над закономерностью перенесения Государственного архива с Петркова в Лодзь. В поддержку этого тезиса выдвигали ряд аргументов: Лодзь была областным центром, в котором находились многие учреждения, местные академические центры. В связи с наступающей национализацией промышленности город Лодзь рассматривали в качестве места для создания Архива, который бы собрал подобного рода документацию⁴³.

Первоначально появились планы создания в Лодзи филиала Государственного архива в Петркове. К осуществлению этого намерения приступили осенью 1947 года⁴⁴. Министерство просвещения поставило перед городскими властями одну задачу – поиск соответствующего помещения для архива. Результатом конференций, проводимых в начале 1948 года при участии представителей Центрального управления текстильной промышленности, был выбран объект⁴⁵. Здание, принадлежащее Трикотажной фабрике на улице Жвирки, 5, перешло в полное владение Архива 19 июня 1950 года⁴⁶. Задержку в реализации проекта можно объяснить приспособлением прежних фабричных залов, заставленных ткацкими станками, к квартирным требованиям архива⁴⁷.

Другой, после получения архивного здания, наиболее важной задачей, стоящей перед Архивом, было перенесение фондов с Петркова в Лодзь. В конце 1949 года там уже находилось более 40 000 единиц хранения (е.х.), которые составляла документация губернских и повятовых властей (до 1914 года)⁴⁸. В 1950 году для перевозки материалов было выделено 8 транспортных средств⁴⁹. В сумме все архивные материалы составляли 1,4 километра полок⁵⁰.

Государственный архив в Лодзи, как один из первых в Польше, начал создание сети подвластных ему местных архивов. Стали они зародышами повятовых государственных архивов, организованных на

основании Декрета от 29 марта 1951 года о государственных архивах. Этот нормативный акт утвердил новую организацию архивной службы и определил понятие *государственного архивного фонда*. **Была создана также новая сеть государственных архивов воеводского и повятового уровней**⁵¹.

На основании мартовского Декрета и в связи с реформой государственной администрации 1 сентября 1950 года лодзинский филиал Государственного архива и Городской архив были преобразованы в Воеводский государственный архив⁵². Вместе с тем функционирование его местных структур стало правовым фактом. Первоначально таких структур было тринадцать. Практика показала, однако, нецелесообразность работы стольких повятовых архивов, и поэтому ограничили их число до семи. Организовали их в Ленчыци, Скерневице, Пабянице, Ловиче, Серадзе и Томашуве Мазовецком. В Петркове был открыт местный филиал⁵³.

Статут Воеводского государственного архива с 1 января 1953 года⁵⁴ стал результатом формирования его организационной структуры и разделения архивного фонда в соответствии с архивными критериями и нуждами исследователей⁵⁵. Архивный фонд состоял из шести тематических отделов:

I отделение древних актов – фонды государственных учреждений до 1918 года,

II отделение новых актов – фонды государственных учреждений с 1918 года по 1950 год,

III отделение городских и муниципальных актов – фонды муниципальных, вероисповедных, школьных и общественно-культурных учреждений,

IV отделение экономических актов – фонды предприятий и промышленно-экономических учреждений,

V Отделение коллекции – фонды личного происхождения, картография, коллекции печатей,

VI отделение специальных актов – наиболее новые фонды, не укладываемые в остальных группах⁵⁶.

Кроме того, в Воеводском государственном архиве в Лодзи (с 1957 года в Государственном архиве города Лодзи и Лодзинского воеводства⁵⁷) работали: читальный зал, библиотека и переплетная мастерская. Далее была организована лаборатория консервации, которая обеспечивала сохранность разрушенных материалов, в частности очистку от плесени, ламинирование и восстановление поврежденных обложек, и химическая лаборатория. С 1967 года в Архиве существовали фотографическая и микрофильмовая лаборатории⁵⁸. Все эти архивные помещения находились в четырех отдаленных от себя местах города: при Площади Свободы, 1 и 14, на улицах Вульчаньской, 18 и Жвирки, 5. Главное здание с дирекцией разместилось в ратуше⁵⁹.

С момента создания Государственного архива в Лодзи его фонд последовательно разрастался. В конце 1951 года, когда сформировался его организационный облик, он содержал 389 фондов, которые составляли свыше 7 километров полок актов⁶⁰. Двумя годами позже Архив (вместе с его местными структурами) включал уже 738 фондов размером 10,433 километра полок актов⁶¹. Увеличивалось также количество сотрудников Архива. В 1950 году было 6 штатных работников и 4 практиканта⁶². В 1952–1953 годах в Лодзи и местных архивах работало 53 человека, в этом числе 40 сотрудников занимались разработкой фонда, а остальные обслуживанием и администрированием⁶³.

В конце пятидесятых годов был отмечен рост выполняемых лодзинским Архивом функций. Главными сферами деятельности в Архиве в этом периоде являлись прием материалов и их разработка, т. е. приведение в порядок, учет и сортировка, а также контроль их использования и выполнение справочной работы. В отчете за 1966–1970 года появляется следующая статистика: в пятилетнем периоде лодзинские архивисты приняли в общем 55 000 е.х., разработали 85 000 е.х. (из них 58 000 документов описали), в читальном зале использовали 28 022 е.х. В дополнение к традиционным задачам особое место в работе Архива занимал надзор над документальным фондом. Он касался выбора учреждений, комплектуемых материал исторического значения, оценку ценности находящейся в них информации, контроль над исполнением принципов канцелярской и архивной работы⁶⁴. В течение второй половины шестидесятых годов лодзинские архивисты инспектировали около 700 предприятий и учреждений. Их результатом являются разработанные протоколы, информирующие о количестве и ценности материала, о способах их хранения и учета, а также включены рекомендации, советы и инструкции⁶⁵.

1 июня 1975 года было введено новое административное деление, согласно которому было исключено 314 повята, а в место 17 воеводств и 5 отделено выделенных городов появилось 49 воеводств. Наравне с воеводствами, отдельными административными единицами были города Варшава, Краков, Лодзь и Вроцлав, что повлияло на официальное определение лодзинского воеводства как городского⁶⁶.

Реформа административного деления ускорила процесс реорганизации лодзинского Архива. В 1976 году вернулись к названию Воеводский государственный архив⁶⁷. В его структуре стало три актовых отделения: отделение I – фонды после 1945 года, отделение II – фонды периода Польской Народной Республики, отделение III – использования, учета и информации, а также два филиала. Первый из них был организован в Лодзи и охватывал своей деятельностью городское лодзинское воеводство в новых границах вне города (бывший Повятовый архив в Пабьянице), второй – в Серадзе (бывший Повятовый архив в Серадзе)⁶⁸.

Значительное комплектование материалов, связанное с указанными изменениями организации местной администрации, способствовали увеличению архивного фонда. В 1984 году он составлял 1384 фонда общей длиной 10,25 километра полок актов⁶⁹. На фоне данного роста в период с 1976 по 1980 года отмечалось сокращение штата сотрудников с 71 до 52 человек⁷⁰. Причина такого явления, возможно, связана с введением новой архивной сети и закрытием части повятовых архивов. В этих условиях многие устроились на работу во вновь созданных воеводских архивах или отказались от работы в государственной архивной службе.

Более эффективное использование знаний и опыта архивистов обусловило изменения в организации Воеводского государственного архива в Лодзи. Были образованы отделения с большим количеством персонала под конкретные проекты. Отделение I работало с архивными материалами, произведенными до 1945 года. В связи с размерами и направленностью фонда это отделение разделили на сектора: акты учреждений, государственной администрации и правосудия, а также дипломы, городские и школьные акты, частные фонды, карты и планы. Отделение II охватывало архивные материалы, произведенные после 1945 года на территории бывшего лодзинского городского воеводства, за исключением городов Пабянице, Серадз и гмин им принадлежащих. Отделение III занималось учетом информации и контролем ее использования. От этого отделения были отделены читальный зал и библиотека. За консервацию, микрофильмирование и репродукцию отвечала техническая лаборатория. Кроме того, в структуре Архива находились местные филиалы в Пабянице и Серадзе⁷¹.

В 1984 году Архив получил современное название – Государственный архив в Лодзи⁷². Он действует в соответствии с законом от 14 июля 1983 года “О народном архивном фонде и архивах”, согласно которому **основными** задачами государственных архивов **являются:** комплектование, разработка документов, учёт, обеспечение сохранности, создание научно-справочного аппарата, использование документов, хранящихся в архиве; осуществление контроля за формированием и оформлением дел в делопроизводстве и архивах разных учреждений; **информирование посетителем о составе и содержании документов архива; выдача** в установленном порядке дел, документов или копии документов в целях служебного и научного использования для работы в помещении архива; выдача удостоверенных копий, выписок и репродукции храненных материалов, а также удостоверений на основании этих материалов; выполнение запросов организаций и заявлений граждан об установлении трудового стажа и других вопросов социально-правового характера; совершенствование научно-справочного аппарата к хранящимся в архиве делам и документам; научная и издательская деятельность в области архивоведения и смежных наук; популяризация архивных материалов и архивов⁷³.

Фонд Государственного архива в Лодзи – общая информация

Архивный фонд Государственного архива в Лодзи, по данным за 2013 год, включает 1300046 е.х. и 15,3 километров полок⁷⁴.

В нем, в первую очередь, находится документация, появившаяся в результате деятельности административных, судебных, полицейских, финансовых и кредитных учреждений Лодзи и подчиненных ей в разных периодах местностях, учреждений по воинским и крестьянским делам. Особое место занимают фонды многих промышленных, коммерческих объединений и предприятий, учреждений местного самоуправления, финансово-хозяйственных органов, компаний и банков, а также исторические документы, которые отражают развитие культурной жизни в регионе и состояние народного образования, здравоохранения, учреждений и организаций религиозного культа и других⁷⁵.

Наиболее ценная документация, появившаяся в результате деятельности органов государственной губернской администрации, относится к XIX и XX векам. Из территории петрковской губернии сохранились фонды Петроковского губернского правления, канцелярии петрковского губернатора, Петроковской казенной палаты, старшего фабричного инспектора, акты уездных управлений, казначейств, фабричных инспекторов и жандармских управлений, а из бывшей калишской губернии – фонды Калишского губернского правления, канцелярии калишского губернатора, Калишской казенной палаты, Калишской учебной дирекции и другие.

Более поздняя документация органов государственной администрации представляет собой неполные, фрагментарные фонды. Со времен I Мировой войны сохранились только акты немецких военных и гражданских судов, а также фрагменты материалов административно-полицейских учреждений. Документация периода II Мировой войны отражена в фондах Председателя Лодзинского административного округа (*Regierungspräsident Litzmannstadt*), Государственной тайной полиции и старшины Лодзинского гетто (*Der Älteste der Juden in Litzmannstadt Ghetto*). Также архивные материалы, возникшие после 1945 года, как акты Лодзинского воеводского управления за период 1945–1950 года, президиума воеводского народного совета и Воеводского управления в Лодзи за период 1950–1975, лишенные должной по существу заботы со стороны делопроизводителей, подверглись частичному разрушению и являются неполными.

Значительно лучше сохранилась документация муниципального характера. В этой группе стоит отметить, прежде всего, Акты города Лодзи за период 1775–1945 года. Фонд этот является одним из крупнейших в Польше (105524 е.х., 1,24 км). Он содержит много ценных материалов, которые составляют обширный источник по политической, социальной, экономической и культурной истории города, в том

числе акты: муниципального управления и магистрата за период 1794–1875 года, магистрата г. Лодзи за период 1867–1914 года (акты российской канцелярии), городского управления за период 1915–1939 года, городского управления в Лодзи (*Stadtverwaltung Litzmannstadt*) за период 1939–1945 года. Такой же характер имеют архивные материалы из Пабяниц, Александрова, Тушина, Згежа и других населенных пунктов.

Государственный архив в Лодзи хранит значительное количество фондов, произведенных органами юстиции, которые содержат информацию о судах различных инстанций, прокуратуре, тюремной службе, акты нотариусов лодзинского воеводства до 1939 года, а также фондов промышленных предприятий, главным образом компаний, финансовых учреждений и экономических организаций. Из акционерных обществ в текстильной промышленности наиболее хорошо сохранились архивные материалы предприятий Шейблера и Громана, Геера, Круше и Эндера, Видзевской мануфактуры и других. Среди фондов, связанных с лодзинской промышленностью, следует отметить акты Лодзинского биржевого комитета, Ассоциации текстильной промышленности в Польском Государстве и Лодзинского городского кредитного общества.

Материалы древнепольского периода – немногочисленные, о чем сказано было выше. В результате перемещения документов еще в XIX столетии они стали частью исторического фонда Главного архива древних актов в Варшаве. Среди архивных материалов, произведенных в результате деятельности семей и частных лиц, необходимо упомянуть об архивных коллекциях и скромной группе актов личного происхождения. В Государственном архиве в Лодзи первостепенное место занимает архив семьи Бартошевичей, который составляют ценные и разнообразные материалы, берущие свою историю даже с половины XVI века. Юлиан и Казимир Бартошевич хранили в своем частном архиве ценную документацию, в том числе грамоты атаманов Запорожской Сечи. Зато дворянские акты, выступающие скромно в связи с появлением на этой территории мелкого и среднего дворянства и оставившие немногочисленное рукописное наследие, представляет архив Потоцких и Островских из Малюшина 1425–1944.

В заключение следует упомянуть также о лодзинских коллекциях архивных рукописей. Главным образом это костельные архивные материалы, возникшие в результате деятельности светских лиц и учреждений, связанных со сбором налогов в Польше перед ее разделами. Изначально в коллекции находился еще так называемой Сулеёвский картулярий, переданный в 1977 году в Государственный архив в Петрков Трибунальский. Не менее ценной является коллекция документов с наиболее старым документом – буллой папы Яна XXII (1331 год), а также коллекция удостоверяющих печатей различных учреждений и фотографическая коллекция. В картографической коллекции найти

можно планы, сообщающие нам о развитии Лодзи и других промышленных городов лодзинского региона, а также планы деревни в XIX столетии. Дополнением архивного фонда Государственного архива в Лодзи являются коллекции листовок и собрание архивной библиотеки, где представлены лодзинская печать, издательства по архивному делу и истории, а также словари, энциклопедии и первопечатные книги.

¹ M. Koter, *Kształtowanie się tkanki miejskiej Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź – monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 67.

² *Łódź na mapach 1793-1939*, oprac. M. Janik, J. Kusiński, M. Stępniewski, Z. Szambelan, Łódź–Warszawa 2012, s. 8–9.

³ J. Wasiak, *Zarys dziejów Archiwum Miejskiego w Łodzi*, “Rocznik Łódzki”, 1987, t. 37, s. 105.

⁴ *Sprawozdanie kierownika Archiwum Akt Dawnych m. Łodzi z czynności za rok 1926-1928*, “Rocznik Łódzki”, 1928, t. 1, s. 409–410.

⁵ J. Siemieński, *Księgi miejskie dawnej Łodzi*, “Rocznik Łódzki”, 1928, t. 1, s. 61; M. Szytykold, *Sprawozdanie z oględzin ksiąg m. Łodzi z lat 1470-1835 znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w dn. 30I X i 1 X 1925 roku*, “Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 1925, № 42, s. 1–2.

⁶ См. тоже: E. Ajnenkiel, *Urząd Muncypalny w Łodzi w latach 1840–1842*, “Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 1933, № 4, s. 177–186.

⁷ *Akta miasta Łodzi [1471]1794–1914[1918]. Przewodnik po zespole*, oprac. M. Bandurka. Warszawa–Łódź 1990, s. 19.

⁸ *Sprawozdanie kierownika Archiwum Akt Dawnych m. Łodzi z czynności za rok 1926–1928...*, s. 415.

⁹ J. Wasiak, *op. cit.*, s. 106–107. Акты, которые не могли поместиться в этих помещениях, были вынесены на чердак или в подвалы ратуши, где подверглись частичному разрушению. Перенесение актов в помещения на улице Константиновской (Легионов) и в здание бывшей школы при Новом рынке, 14 (Площади Свободы, 14) не принесло ожидаемых результатов.

¹⁰ *Ibidem*, s. 107.

¹¹ Полный текст *Декрета* вместе с иллюстративным материалом (5 фотокопий) был также опубликован в томе 50 журнала “Archeion”, см.: *Pierwsze akty prawne o organizacji polskich archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami z 31 lipca 1918 r. i 7 lutego 1919 r.*, “Archeion”, 1968, t. 50, s. 27–40.

¹² Большое внимание содержанию *Декрета* посвятила в своей работе I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006 s. 56–64.

¹³ *Dekret z dn. 7 II 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami*, [w:] S. Sierpowski, D. Matelski, *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, Poznań 1988, s. 31–34.

¹⁴ J. Wasiak, *op. cit.*, s. 108.

¹⁵ Юлия Васяк обратила внимание на факт, что в польской литературе, относящейся к истории Архива, появляются ненаходящие отражения в источниках сообщения о продаже магистратом в мае двух вагонов материалов, которые попали в бумажную фабрику в Быдгоще. Это событие, как подчеркивали некоторые исследователи, повлияло на решение о создании Архива (J. Wasiak, *op. cit.*, s. 108).

¹⁶ J. Wasiak, *Raciborski Józef*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1985, t. 29, s. 598; Eadem, *Raciborski-Rawita Józef*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów*

polskich, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa-Łódź 1988, t. I, s. 183–184.

¹⁷ J. Wasiak, *Zarys dziejów Archiwum Miejskiego w Łodzi...*, s. 108.

¹⁸ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Miejskiego w r. 1926*, Łódź, 1927, s. 58.

¹⁹ E. Czajka, *Informacja do inwentarza zespołu Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, [w:] *Inwentarz zespołu Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, s. 3.

²⁰ *Statut Archiwum Akt Dawnych Miasta Łodzi*, Łódź 1928, s. 3.

²¹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 3, *Statuty Archiwum Miejskiego w Łodzi*.

²² *Ibidem*.

²³ *Regulamin Archiwum Akt Dawnych m. Łodzi*, “Rocznik Łódzki”, 1928, t. 1, s. 431–435; *Regulamin pracowni bibliotecznej przy Archiwum*, “Rocznik Łódzki”, 1928, t. 1, s. 435–437.

²⁴ APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 1, *Księga protokołów z posiedzeń Komisji Archiwalnej*, k. 38. Кроме того, архивисты занимались документацией ликвидированных учреждений, пытались вернуть лодзинские архивные материалы из других архивов, собирали старые издания и журналы, комплектовали материалы, касающиеся деятельности партий, обществ, цехов. Проектировалось возвращение, между прочим, из Архива древних актов в Варшаве городских книг за период с 1488 по 1790 года, а из Епархиального архива во Влоцлавке – источников истории епархиальной Лодзи XIV–XIX веков (Z. Tobjański, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (1926–1976)*, Łódź 1976, s. 6).

²⁵ См.: APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 1, k. 26.

²⁶ Z. Tobjański, *op. cit.*, s. 6.

²⁷ APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 1, k. 37.

²⁸ J. Wasiak, *Zarys dziejów Archiwum Miejskiego w Łodzi...*, s. 118.

²⁹ О биографиях см.: APŁ, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/324, [*Pracownicy Archiwum – etaty, obsada stanowisk*], k. 49; M. Bandruka, *Waszkiewicz Ludwik*, [w:] *Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Sprawozdania z czynności i posiedzeń*, Łódź 1993, s. 118–119; J. Śmiałkowski, *Jan Warężak 1896–1967*, “Rocznik Łódzki”, 1967, t. 15, s. 407–409; B. Pełka, *Ludwik Waszkiewicz 1888–1976*, “Rocznik Łódzki”, 1977, t. 25, s. 412–414; Idem, *Warężak Jan*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa-Łódź 1988, t. I, s. 222–223.

³⁰ APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 16, *Sprawy personalne*, k. 2, 34–35.

³¹ Z. Tobjański, *op. cit.*, s. 6.

³² J. Wasiak, *Organizacje okupacyjnego Zarządu Miejskiego w Łodzi (1939–1945)*, “Rocznik Łódzki”, 1981, t. 30, s. 67–68.

³³ M. Kołodziejczak, *op. cit.*, s. 323.

³⁴ О делах персонала см.: APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 64, *Sprawy personalne pracowników Archiwum*; Idem, sygn. 65, *Sprawy personalne*.

³⁵ J. Wasiak, *Zarys dziejów Archiwum Miejskiego w Łodzi...*, s. 118. См. тоже: APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 73, [*Przekazanie akt przez miasto Ruda Pabianicka do Archiwum Miejskiego*]; Idem, sygn. 74, [*Przekazanie akt gminy Radogoszcz – wykaz akt*]; Idem, sygn. 78, [*Przekazanie akt – korespondencja*].

³⁶ M. Koiodziejczak, *op. cit.*, s. 323.

³⁷ Z. Tobjański, *op. cit.*, s. 8.

³⁸ APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 86, [*Przekazanie akt przeznaczonych do ewakuacji*]; J. Wasiak, *Zarys dziejów Archiwum Miejskiego w Łodzi...*, s. 119.

³⁹ *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, red. M. Bandurka, Warszawa 1998, s. 15. Ущерб следует отметить также в доверенных польских актах государственных учреждений, культурных обществ, профсоюзов и общественных организаций, которые после начала войны находились в регистрах и архивах различных учреждений.

⁴⁰ M. Janik, *Wielkopolskie losy archiwaliów z zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi*, "Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny", 1999/2000, R. VI/VII, s. 109–110.

⁴¹ APŁ, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/173, *Sprawozdanie z działalności za lata 1945–1954*. Другие данные можно найти в работах: T. Matuszak, *Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim 1919–1951*, Piotrków Trybunalski-Radzyń Podlaski 2009, s. 117; B. Peika, *Rola Archiwum Państwowego M. Łodzi i woj. łódzkiego w łódzkim środowisku naukowym (1945–1970 r.)...*, s. 176. 8.

⁴² Общественно-экономические перемены после 1945 года стали причиной резкой архивации материалов многих государственных и муниципальных учреждений, организаций, обществ и особенно ценной для лодзинского региона промышленной документации. Эти действия соответствовали архивной политике, выраженной в Статуте Городского архива в Лодзи от 1948 года. В пункте 4 этого документа подчеркивалось, что главной целью Архива становиться: "комплектование, упорядочение и сохранение всяких материалов, написанных и напечатанных, а также карт, планов, графиков, фотографий, печати и других архивных материалов, относящихся к истории Лодзи и Лодзинского региона, в частности тех, которые возникли вследствие деятельности Городского управления" (APJ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 93, *Statuty organizacyjne [Archiwum Miejskiego w Łodzi]*, k. 9).

⁴³ J. Wareżak, *W sprawie archiwum gospodarczego w Łodzi*, 'Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi', 1945, № 6, s. 13–20.

⁴⁴ APŁ, *Archiwum Miejskie w Łodzi [1917–1925] 1926–1951*, sygn. 95, *Sprawy lokalowe Archiwum*.

⁴⁵ Z. Tobjański, *op. cit.*, s. 9.

⁴⁶ APŁ, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/480, *Historia Archiwum w Piotrkowie oraz charakterystyka materiałów archiwalnych – artykuł*, k. 13.

⁴⁷ Idem, sygn. I/340, *Sprawa adaptacji budynku przy ul. Żwirki 5*, k. 9.

⁴⁸ B. Peika, *Rola Archiwum Państwowego M. Łodzi i woj. łódzkiego w łódzkim środowisku naukowym (1945–1970 r.)...*, s. 177.

⁴⁹ APŁ, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/181, *Sprawozdanie działalności za rok 1950 Archiwum Państwowego w Łodzi*, k. 3.

⁵⁰ T. Matuszak, *op. cit.*, s. 120.

⁵¹ Dziennik Ustaw 1951 nr 19 poz. 150.

⁵² R. Szwed, *Sześćdziesiąt lat Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*, "Rocznik Łódzki", 1982, t. 82, s. 13; M. Bielińska, *Rozwój sieci archiwalnej w Polsce Ludowej w latach 1945–1953*, "Archeion", 1955, t. 24, s. 9.

⁵³ R. Kaczmarek, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi w latach 1952–1953*, "Archeion", 1954, t. 23, s. 190, s. 190; M. Bandurka, *Dziesięć lat działalności archiwów powiatowych na terenie województwa łódzkiego*, "Archeion", 1961, t. 35, s. 89.

⁵⁴ APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/1, [Statut Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Łodzi], k. 25.

⁵⁵ B. Pełka, *Rola Archiwum Państwowego M. Łodzi i woj. łódzkiego w łódzkim środowisku naukowym (1945–1970 r.)...*, s. 177.

⁵⁶ APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/1, k. 6–15, 27; R. Kaczmarek, *op. cit.*, s. 183–184. *Вышеуказанная структура Воеводского архива была изменена в течение следующих лет его функционирования. Еще в 50-ых годах произвели первую реорганизацию. Согласно с новыми предпосылками II отделение хранило акты государственной администрации за 1918–1945 года, а VI отделение – документацию из послевоенного периода.*

⁵⁷ *Archiwum Państwowe w Łodzi. Informator o zasobie*, oprac. M. Janik, M. Wilmański, Łódź 1996, s. 12.

⁵⁸ J. Wasiak, *Archiwum Państwowe w Łodzi w sześćdziesięcioleciu*, “Rocznik Łódzki”, 1987, t. 37, s. 52.

⁵⁹ APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/344, [Magazyny archiwalne i budynku przy Pl. Wolności 14 – korespondencja z Muzeum Archeologicznym], k. 9; R. Kaczmarek, *op. cit.*, s. 186.

⁶⁰ APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/173.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/181, k. 4.

⁶³ R. Kaczmarek, *op. cit.*, s. 185.

⁶⁴ *Archiwum Państwowe w Łodzi. Informator o zasobie...*, s. 12.

⁶⁵ APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/177, *Sprawozdanie z wykonania planu pięcioletniego 1966–1970*, k. 3–7. Cp.: M. Koiodziejczak, *op. cit.*, s. 326; J. Wasiak, *Archiwum Państwowe w Łodzi w sześćdziesięcioleciu...*, s. 53.

⁶⁶ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 175.

⁶⁷ *Archiwum Państwowe w Łodzi. Informator o zasobie...*, s. 12.

⁶⁸ См.: APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/179, [Sprawozdanie z działalności APL za lata 1976–1980]; *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik po zasobie archiwalnym...*, s. 11. Уменьшение числа актовых отделений до трех наступило впервые в 1972 году, когда из отелении I и II создали отделение I Фондов государственной администрации до 1945 года, из объединенных отделений III, IV и VI учредилось II отделение Фондов муниципальных, фабричных и личного происхождения, III отделение было отделением фондов из периода Польской Народной Республики, а IV – отделением использования, информации и учета.

⁶⁹ J. Wasiak, *Archiwum Państwowe w Łodzi w sześćdziesięcioleciu...*, s. 53.

⁷⁰ APL, *Archiwum Państwowe w Łodzi*, sygn. I/179.

⁷¹ *Ibidem*. Об истории архива в Пабянице см.: A. Drakoniewicz, *Archiwum w Pabianicach – zarys dziejów i zasób archiwalny*, “Pabianiciana”, 1995, t. 3, s. 155–161.

⁷² *Archiwum Państwowe w Łodzi. Informator o zasobie...*, s. 12.

⁷³ *Dziennik Ustaw* 1983 nr 38 poz. 173.

⁷⁴ *Sprawozdanie z działalności Archiwum Państwowego w Łodzi za rok 2013*.

⁷⁵ *Archiwum Państwowe w Łodzi. Informator o zasobie...*, s. 12–16; B. Pełka, *Kształtowanie się zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi*, “Rocznik Jydzki”, 1987, t. 37, s. 59–72; Idem, *Akta rosyjskich władz policyjnych w Łodzi do roku 1914*, “Archeion”, 1983, t. 75, s. 125–149; Idem, *Organizacja i historia łódzkiej Giełdy Pieniężnej i jej akta (1899–1939)*, “Archeion”, 1967, t. 46, s. 155–169; *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik po zasobie archiwalnym...*, s. 11–20; M. Bandurka,

Akta sądów województwa łódzkiego z okresu międzywojennego dwudziestolecia, "Archeion", 1980, t. 70, s. 86–101; Idem, *Odbicie stosunków narodowościowych, wyznaniowych i społecznych w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi*, [w:] *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 411–442; J. Baranowski, *Materiały źródłowe do zagłady Żydów z getta łódzkiego w Archiwum Państwowym w Łodzi*, [w:] *Judaica łódzkie w zbiorach muzealnych i zasobach archiwalnych.*, red. M. Budziarek, Łódź 1994, s. 142–153; *Architektura ulicy Piotrkowskiej 1828–1939. Katalog dokumentacji technicznej w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi*, oprac. M. Wilmański, M. Janik., Łódź 2002; M. Cygański, *Archiwalia z czasów okupacji hitlerowskiej w Archiwum Państwowym Łodzi i Województwa Łódzkiego*, "Archeion", 1958, t. 28, s. 75–104; R. Kaczmarek, *Archiwa i inne zbiory rękopisów odnoszących się do dziejów społecznych i gospodarczych*, "Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych", 1948, t. 10, s. 443–446; Idem, *Materiały do dziejów szkolnictwa w łódzkich archiwaliach*, "Przegląd Historyczno-Oświatowy", 1947, nr 3–4, s. 144–148; M. Kołodziejczak, *Materiały do dziejów przemysłu włókienniczego przechowywane w Łódzkim Archiwum*, "Przegląd Włókienniczy", 1962, nr 3, s. 184–185; A. Lajdenfrost, *Starodruki i cymelia z Archiwum Państwowego w Łodzi. Katalog, cz. I*, "Rocznik Łódzki", 2002, t. 49, s. 195–268; Idem, *Starodruki z Archiwum Państwowego w Łodzi. Katalog, cz. II*, "Rocznik Łódzki", 2009, t. 56, s. 196–237; P. Perzyna, *Centralny Zarząd Przemysłu Włókienniczego w Łodzi 1945–1949 – organizacja, kancelaria i pozostałość aktowa*, "Rocznik Łódzki", 1999, t. 46, s. 125–144; A. Tomczak *Zasób kartograficzny Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Łodzi*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 1958, nr 3, s. 404–413; J. Warężak, *Archiwum zakładów przemysłowych Ludwika Geyera w Łodzi*, "Archeion", 1937–1938, t. 16, s. 26–34; S. Rosiak, *Inspekcja Fabryczna guberni piotrkowskiej*, "Archeion", 1954, t. 23, s. 78–115.

Освещена история Государственного Архива в Лодзи, а также его архивного фонда в следующих хронологических периодах: раздела Речи Посполитой, II Речи Посполитой, Второй Мировой войны, Польской Народной Республики. Для каждого периода отмечены события и условия, стимулирующие развитие архивной деятельности в Лодзи, показана сложная судьба местных архивных материалов, структурные и кадровые изменения в организации самого Архива, получившего в 1984 году современное название. Дана характеристика его архивных фондов с акцентом на самые ценные материалы.

Ключевые слова: Государственный архив в Лодзи; архивы Польши; история польских архивов.

The article is devoted to the history of the State Archives in Lodz (Poland) and its archival holdings in the following chronological periods: the partition of Rzeczpospolita, Rzeczpospolita II, the World War II, the Polish People's Republic. For each period are marked the events and conditions that encourage the development of archival activity in Lodz, shown a complex fate of local archival materials and, above all, structural and personnel changes in the organization of the Archives, received its present name in 1984. At the end there is given the characteristic of its archival holdings, with a focus on the most valuable materials.

Key words: the State Archives in Lodz; the Archives of Poland; the history of Polish archives.

В. Г. БЕРКОВСЬКИЙ*

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ ДУМКИ В СВІТІ: НОВІ ПІДХОДИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Toruńskie Konfrontacje Archiwalne. – Toruń, 2009. – T. I. Archiwistyka na uniwersytetach. Archiwistyka w archiwach / pod. Red. Waldemara Chorążyczewskiego i Agnieszki Rosy. – 407 s.

Одним з важливих та часом мало оціненим питанням у сучасному вітчизняному архівознавстві є вивчення та аналіз надбання наших партнерів – архівістів із сусідніх з нами країн. При цьому надзвичайно цікавим є аналіз шляхів розвитку архівних систем та архівної теорії тих країн, які подібно до України, довгий час знаходилися в межах впливу радянської ідеологічної парадигми. Із цієї точки зору достатньо актуальним є звернення уваги не лише на роботи монографічного характеру, але й на збірники статей та матеріали конференцій. Разом з тим, аналіз чи рецензування збірника статей із професійного напрямку є складним та неоднозначним, оскільки вимагає від автора аналізу/рецензії по можливості об'єктивно представити основні ідеї, закладені в роботах іноземних дослідників. Однак, якщо врахувати бідність вітчизняної архівної науки не лише на роботи монографічного характеру, але й на концептуальні методологічні статті, особисту зацікавленість автора окремими напрямками досліджень у архівній галузі, вповні очевидно стає складність такої спроби аналізу. Власне, тому у цьому огляді зупинимо свою увагу лише на першому тому матеріалів конференції з циклу “Toruńskie konfrontacje archiwalne” (далі – ТКА).

---

* Берковський Владислав Георгійович – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Принагідно зазначимо, що перша конференція із цього циклу була проведена у 2007 році на базі кафедри архівістики Інституту історії та архівістики Університету ім. Миколая Коперника в Торуні. Основним ідеологом таких зустрічей є знаний польський історик, архівіст Вольдемар Хоронжичевський (Waldemar Chorażyczewski), який сформулював мету ТКА так: “нашою ціллю є покликання дискусії, спрямованої на фундаментальні засади архівістики. Хочемо, щоб ця дискусія викликала якнайбільше зацікавлення теоретичним підґрунтям архівістики та його значенням для щоденної праці архівіста”, “від довшого часу нас непокоять розбіжності між середовищем архівістів-практиків та теоретиків. Тому конфронтації мають намір дати шанс їм зустрітися”. У межах цієї тези було проведено 4 ТКА, обговорення на яких спрямовувалося такими проблемними полями: “Архівістика в університетах. Архівістика в архівах” (2007), “Архівна теорія. Вчора – тепер – завтра” (2009), “Архівістика між різномірністю та стандартизацією” (2011), “Нова архівістика – архіви та архівістика в пізньосучасному культурному контексті” (2013). За кожною із цих конференційних сесій було опубліковано повноцінний збірник статей (окрім останньої сесії, матеріали якої знаходяться в друці).

Матеріали першого збірника ТКА (27 статей) сформовані за двома напрямками – “Нові ідеї в архівістиці” та “Проблеми архівної освіти”. У межах політичного напрямку – інтеграції з ЄС, для вітчизняних архівістів у нагоді стала б стаття Владислава Стемпняка “Архіви у міжнародному контексті”, присвячена в основному діяльності Європейського бюро національних архівів (EBNA), а зокрема, аналізу Рапорту групи національних експертів. Цей рапорт, підготовлений у 2004 році, містить у собі перелік конкретних заходів та процедур, спрямованих на посилення архівної співпраці в Європі та в Європейському союзі. Так, автор указує на кілька основних напрямків загальноєвропейської співпраці: I) забезпечення збереженості (консервація) архівів та запобігання нищенню архівних документів в Європі; II) посилення європейської інтердисциплінарної співпраці в галузі електронних архівів; III) створення та упровадження інтернет-порталу, який би надавав якнайширший доступ до інформації про архівні документи та архіви в Європі; IV) забезпечення уніфікації законодавства щодо управління архівами та доступом до них як в Європейському союзі в цілому, так і в країнах-членах, зокрема; V) протидія крадіжкам архівних документів.

Доволі цікаву тему у своїй статті порушила Веслава Квятковська, зосередивши увагу на питанні місця опрацювання фондів у сучасній архівній теорії та практиці. Визначальним у цьому дослідженні є характер пріоритетів у розвитку архівної методології в Польщі, що, в свою чергу, є придатним до порівняння з вітчизняними реаліями. Зокрема, В. Квятковська вказує, що методологічний підхід спрямований на до-

тримання засади провінієнції, визначення, як базової роботи, опрацювання фондів та їх упорядкування було пріоритетом розвитку архівів Польщі в період 1950-х – 1960-х рр. Натомість уже з 1970-х рр. приймається нова методологічна парадигма, за якою опрацювання фондів спрямовано стає на забезпечення інформаційної діяльності архівів, включення архівних зібрань до загальнонаціональної інформаційної системи. Певним продовженням став період 1980-х рр., коли основне завдання архівів вбачалося у розробці та модернізації інформаційно-пошукового апарату, а також у зосередженні уваги архівістів не на підготовці узагальнюючих методичних робіт, практичних порадників, теоретичних розробок, а винятково на підготовці методичних інструкцій та пам'яток. Так ситуація протрималася до початку 1990-х рр., з яких у архівній сфері Польщі розпочався потужний процес комп'ютеризації архівної справи, а самі архіви перекваліфікуються з наукових інституцій на органи державної адміністрації. Щоправда, частково це призводить до негативних наслідків, а зокрема, до скорочення чисельності професійних (за освітою) архівістів, та зростанню чисельності чиновників без огляду на їх професійну кваліфікацію. Підсумовуючи, В.Квятковська зазначає, що, попри визначення пріоритетним напрямком надання якнайширшого доступу до інформації зосередженої в архівних фондах, питання опрацювання фондів надалі залишається на маргіналіях архівної справи.

Доволі цікавими для вітчизняного дослідника стануть критичні статті Яцека Крохмаля та Галини Роботки, присвячені аналізу діяльності структурних підрозділів Головної дирекції державних архівів Польщі – Наукового відділу архівістики та Центральної методичної комісії Головної дирекції державних архівів Польщі. Зокрема, однією з головних проблем діяльності структурних підрозділів Головної дирекції архівів, на думку Яцека Крохмаля, є пошук належних та висококваліфікованих кадрів, протидія перетворенню Головної дирекції на “відстійник” кадрів з поза державної служби. В межах розгляду досягнень наукового відділу архівістики також доволі цікавим та приладовим є з'ясування основної ролі цього структурного підрозділу: виявлення та виокремлення методичних проблем, в тому числі й через засідання методичної комісії, з наступним їх обговоренням під час методично-архівних конференцій та рекомендацією на провадження дослідження в спеціально покликаних для цього наукових радах/комісіях. Тобто фактично сам відділ конкретно-методичних досліджень не провадить, а лише здійснює функції організації, контролю та аналізу наукових досліджень в архівній сфері.

Аналізу діяльності окремих архівних та освітніх установ, їхньому внеску у розвиток архівної методології та освіти присвячені статті Беати Гердзін (*“Освітньо-популяризаторська діяльність Державного*

архіву в Торуні”), Томаша Матушака (“Діяльність Державного архіву в Пйотркові Трибунальському на ниві популяризації архівних фондів”), Пьотра Гузовського та Мажени Лідке (“Архівна спеціалізація в Інституті історії Університету в Біломустоці – перший досвід та перспективи в галузі дидактики і співпраці з державним архівом”), Юлії Дзівокі (“Архівна спеціальність в Академії ім. Яна Длугоша в Ченстохові”), Томаша Новіцького (“Зміни в програмі архівного навчання в Католицькому Люблінському університеті в контексті запровадження Болонської системи”), Барбари Каліновської-Вуйцик та Вацлава Гонічека (“Між теорією та практикою. П’ять років досвіду кафедри архівістики Сілезького університету в Катовицях у провадженні дидактичних занять в державному архіві в Катовицях”), Войцеха Кравчука (“Чи менше є кращим? Кілька уваг про архівну спеціальність в Ягеллонському університеті”), Анни Кжемінської (“Участь університетських архівів в процесі навчання архівістів”) та Луцини Гарц (“Роль та місце університетів в базовій освіті та піднесенню кваліфікації архівістів, які працюють за фахом”).

Однак, на наш погляд, найбільшу цінність розглянутого збірника статей містять публікації, присвячені теоретичним та методологічним проблемам архівістики. Так, наприклад, Ванда Роман у своїй статті звернула увагу на питання стану та перспектив дослідження архівних інформаційних систем з урахуванням потреб власне архівів. Зокрема, аналізу піддано було процес радикальних змін у функціонуванні архівів, викликаний технологічною революцією в напрямку комп’ютеризації архівів та дигіталізації (оцифровки) архівних фондів. У контексті цих змін дослідниця вказує на певні розбіжності між представниками академічних наукових кіл та власне архівістами. Ця розбіжність, у першу чергу, полягає у тому, що розробки та ідеї академічних дослідників мало придатні до повсякденної роботи архівів та для вирішення конкретних проблем архівної системи. Врешті суттєвою вадою академічних розробок та розробок позаархівної системи є відсутність аналізу результатів їх упровадження. Зокрема, доволі незначним є науковий доробок у напрямку вивчення системи збереження архівів (дослідження архівних установ, їх типології, організації та створення архівних фондів). Щоправда, поряд із цим, дослідниця підкреслює й той факт, що й у середовищі архівістів є відсутнім систематичний аналіз та цілісне представлення тих проблем, які розроблялися у відповідних методичних рекомендаціях. У подібній же ситуації знаходиться й розробка проблеми збереження архівних документів. Натомість питання доступу та розробка інформаційних систем доступу до архівної інформації фактично займають центральне місце в усіх розробках.

Питанню евристичних обмежень архівістики присвятив свою статтю Анджей Хонявко з Державного архіву в Познані. Цілком справедли-

во вказуючи, що підсумком будь-якої діяльності кожної архівної установи є поява взаємин за схемою “користувач – архівний документ”. Разом з тим, на думку архівіста, національна архівна спадщина є таким же багатством держави, як і природні копалини. І, власне, таким же чином громадянин держави має знати, чим володіє його держава, які ресурси є в її користуванні. Тобто, стосовно архівних документів необхідною є наявність якнайповніших інформаційно-допоміжних засобів – путівників у архівах, фондах, описах. Однак поява та запровадження такого роду путівників вимагає “порядку в архівній інформації на кожному шаблі”, уніфікованого підходу до вироблення єдиних державних критеріїв, використанні архівної інформації – від інформації про розміщення архівних фондів до опису окремих одиниць зберігання. Із цього приводу вчений наводить розлогі приклади недоречностей та можливих шляхів їх виправлення у різного роду інформаційних системах, зокрема у системах IZA та SEZAM.

У контексті класифікації архівних документів представив своє дослідження Роберт Деген. Зокрема, заакцентувавши увагу на питанні селекції (відбору на постійне зберігання) документів у Польщі, дослідник порушив такі базові питання, як: для чого провадити селекцію? Що є ціллю селекції? Чи є можливим реалізувати ціль селекції? Наскільки є об’єктивним відбір документів на зберігання? Як і яким чином можна змінити та покращити механізми селекції архівних документів? Від себе додамо, що стаття не стільки дає відповіді на ці питання, скільки примушує замислитися над ними, екстраполювати проблеми польської архівістики на український терен, оскільки, зрештою, ці проблеми є характерними для будь-якої архівної системи.

Як продовження вище зазначених напрямів виглядає робота Марєка Костанкевіча, в якій зосереджено увагу на юридичних та адміністративних моментах у дослідженні управління документацією. Перш за все, аналізуючи цю статтю, маємо вказати на визначення “управління документацією”, запропоноване М. Костанкевічем. Так, польський дослідник вважає, що управління документацією – це весь загал дій, що організовано виконуються і яким кожний документ та документація, як цілість, піддаються з моменту свого утворення через обіг аж до знищення чи постійного зберігання. При цьому управління документацією здійснює три інституції: канцелярія установи, поточний архів установи та архів, куди документи будуть передані на постійне використання. У подальшому автор сконцентрував свою увагу як на розгляді самої проблеми управління документацією, так і на окремих дефінітивних питаннях. Зокрема, на його думку, слід чітко, на нормативному рівні, затвердити два різних юридичних підходи – “архівне право”, яке б стосувалося винятково документів, які знаходяться на зберіганні в архівах,

та “документаційне право”, норми та приписи стосовно документації поза архівом.

Насамкінець не можна не згадати про надзвичайно вдалу та гарну статтю організатора конференції проф. Вольдемара Хоронжичевського, присвячену архівній методології. Так, учений представив свої рефлексії навколо поняття “архівіст”, яке він тлумачить, як “особа, яка щоденно займається практичною роботою в архіві”, та “архівістик”, тобто особа, яка не працює в архівах, але лише досліджує архівну справу. Фактично, представлені в статті думки вченого дозволяють говорити про те, що польська архівна методологічна думка зробила поважний крок у напрямку визначення архівістики як науки, опрацювання та представлення архівної методології та методики. Зокрема, В. Хоронжичевський детально обґрунтовує відмінності у дослідницьких методах між практичною та теоретичною архівістикою. При цьому вказуючи, що межі методів, які використовуються дослідниками архівної справи, – “архівістикою”, є значно біднішими, ніж можливості самої науки. Наприклад, “архівістикою” використовується зазвичай метод аналізу тексту та спостереження, зрідка анкетування та розвідка і практично ніколи – експеримент. Від себе додамо, що якщо в польській архівній науці експериментальні дослідження зрідка, але зустрічаються, то у вітчизняній, українській архівістиці дослідження на основі експерименту чи анкетування, взагалі відсутні. З огляду на це не можемо не погодитися з тією тезою, що проходить червоною стрічкою крізь увесь текст статті В. Хоронжичевського: архівна справа потребує спеціалізованої університетської підготовки спеціалістів, а не модифікованої у напрямку архівознавства підготовки історика. Принагідно зазначимо, що у статті цього вченого також звернуто увагу й на вплив на архівістику суміжних наук, як от бібліотекознавства та документознавства.

Підсумовуючи, зазначимо, що у цьому огляді зосереджено увагу лише на окремих, найбільш важливих, на наш погляд, статтях поконференційного збірника. З огляду на це, рекомендуємо усім зацікавленим ознайомитися з ним особисто і, сподіваємося, що висловлені авторами ідеї та підходи знайдуть свій відгук і серед наших дослідників.

В. Ю. ВАСИЛЬЄВ, Т. С. ВОДОТИКА*

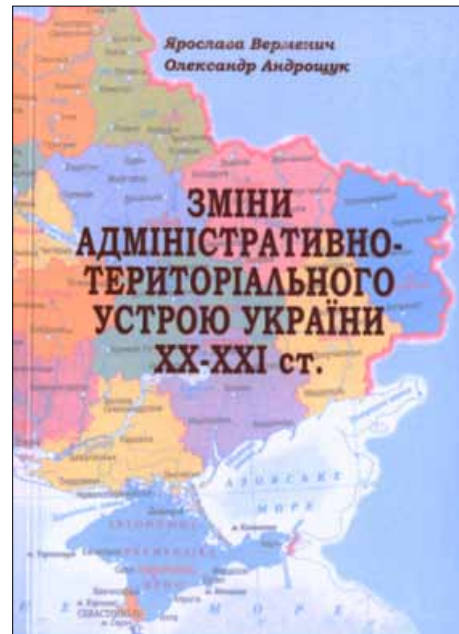
КОМПЛЕКСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Верменич Я. В., Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. / Відп. ред. Г. В. Боряк. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 182 с.

Чергова актуалізація необхідності зміни парадигми взаємних зв'язків центру та периферії зумовлена нині трагічними подіями. Однак, на цьому наголошувалось у публічному інтелектуальному та громадському просторі принаймні з початку 2000-х рр.

Співробітники Інституту історії України НАН України Я. Верменич та О. Андрощук своєю працею «Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ – ХХІ ст.» долучаються до створення інтелектуального бекграунду цілком імовірних реформ. Адже нині вкотре постало питання реформування адміністративно-територіального устрою України та особливих прав регіонів. Аналіз історичного досвіду територіальної організації українських земель є, безсумнівно, корисною і важливою справою.

Так, автори наголошують, що сучасні контури адміністративно-територіального поділу території України в основному зберігають обриси початку 1930-х рр. Важко вважати їх відповідними сучасному стану речей та завданням розвитку незалежної України.

* *Васильєв Валерій Юрійович* – завідувач сектору історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Водотика Тетяна Сергіївна – архівіст I категорії Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Проблема видається актуальною і з точки зору історіографії. Для істориків адміністративно-територіальний поділ нечасто є об'єктом аналізу. Частіше це наперед визначена даність, незмінні просторові координати, в яких аналізується власне предмет дослідження. Питання переформатування адміністративно-територіальних одиниць ніби за замовчанням належать до компетенції головно економістів та географів.

Поява цієї книги зайвий раз свідчить, що системне вирішення проблеми східних регіонів має ґрунтуватись на потужній науковій базі. Адже проблеми геопросторової організації є ключовими в облаштуванні суспільної системи. Надто це стає помітно у зламні періоди трансформацій.

Робота складається з трьох розділів та додатків.

Розділ 1. Присвячений теоретичному аспекту проблеми. Так, поступ адміністративно-територіального поділу українських земель аналізується в історичній ретроспективі від Києво-руської доби і до сучасності. Особливо наголошено на проблемі потенційної втрати Україною суб'єктності у світових трансформаційних процесах. Це може бути спричинене, в тому числі, збереженням колізій між буквою і духом закону, приписами нормативно-правових актів різної юридичної сили та далекою від ідеалу практикою місцевого самоврядування. Вирішення проблеми автори вбачають у децентралізації як майже універсальному алгоритмі розв'язання неминучих протиріч між центром держави та її периферією.

У другому розділі детально висвітлено всі перипетії адміністративно-територіальних реформ упродовж 1920–30-х рр. При цьому увага приділена не лише власне впровадженню, а й процесу науково-теоретичної їх підготовки.

Традиційно обділено увагою міжвоєнну історію західноукраїнських земель, а саме питання їх адміністративно-територіального устрою. Автори намагаються принаймні частково заповнити цю лакуну.

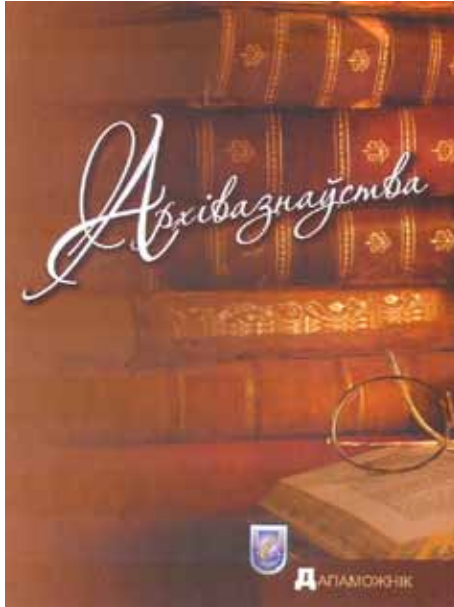
Короткий огляд практики адміністративно-територіальних реформ упродовж ХХ ст. має на меті підвести читача до розуміння нагальності адміністративно-територіальної реформи загалом та причин провалу спроби 2005 р. зокрема. Слід зазначити, що власне науковий аналіз проектування та підготовки реформи, а також причин втрати вельми обнадійливої можливості в історичній літературі проводиться вперше.

Окремо слід зупинитись на додатках. Це довідково-інформаційні та аналітичні матеріали з історії адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Російської імперії, адміністративно-територіального устрою СРСР, РРФСР, УРСР та незалежної України. Зазначено, що подана бібліографія є скороченим варіантом, а повна версія готується до друку. Але і в скороченому варіанті бібліографія становить собою доволі повний перелік довідкових видань, який, безпере-

чно, стане корисним для дослідників. Він розбитий на блоки залежно від періоду, а також в окремі частини виокремлено як загальні праці, так і роботи, присвячені окремим адміністративно-територіальним одиницям – областям чи губерніям за періодами.

Насамкінець залишається пошкодувати щодо традиційно невеликого накладу, без сумніву, актуальної роботи і висловити надію, що вона стане одним із камінчиків в інтелектуальному фундаменті подальших трансформацій адміністративно-територіального устрою України.

О. Я. ГАРАНІН, С. Г. КУЛЕШОВ, *
**НОВИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З АРХІВОЗНАВСТВА**

Архивоведение / навчальний посібник. – Минск: Беларуский госуниверситет, 2013. – 414 с.; на белорусск. языке.

Кожне видання підручника або навчального посібника, що його замінює, з архівознавства на пострадянському просторі є примітною подією. Таким слід вважати й випуск навчального посібника для студентів вишів, підготовленого білоруськими колегами. У ньому використано деякі частини опублікованого раніше навчального посібника “Архивоведение Беларуси” (Мінськ,

1998 рік), але при цьому до змісту внесено матеріал, що відображає новітні погляди білоруських архівістів й ті зміни, що відбулися в організації архівної справи Республіки Білорусь в останні часи. Вже сама структура посібника свідчить про те, що його автори розуміють архівознавство не тільки як певну сукупність концептуальних конструкцій, а як історію, теорію і практику архівної справи. Власне такий погляд на архівознавство як наукову та навчальну дисципліну є раціональним, особливо зважаючи на завдання вишівської підготовки майбутніх архівістів. Оскільки така підготовка в основному повинна бути орієнтована на працю архівістів-істориків в архівних установах, а не на відірвані від практики архівної справи історичні дослідження архівних документів.

Рецензований навчальний посібник містить 22 розділи і має досить значний обсяг (415 сторінок). Перший розділ “Архівознавство як наукова дисципліна” розкриває історію становлення й розвитку архівоз-

---

* *Гаранін Олександр Якович* – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Кулешов Сергій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

навства як наукової дисципліни, а також наукові засади архівознавства. Другий розділ характеризує джерела і стан дослідження історії архівної справи в Білорусі. Розділи з 3 по 9 присвячені розгляду різних періодів розвитку архівної справи на території Білорусі – від формування сховищ документальних матеріалів у період створення державності (XI – перша половина XIII ст.) до організації архівної служби Республіки Білорусь і створення Національного архівного фонду (1990–2000 рр.). Не дивлячись на те, що характеристики кожного періоду присвячено відносно невеликий обсяг матеріалу, у той же час цієї інформації цілком достатньо для розуміння основних особливостей історичного відтинку часу. Безумовно, потенціал авторів дозволяв детально описати історичні події кожного етапу, але вміння позбутися надлишкової інформації за рахунок компактності викладу є не тільки свідченням їх майстерності, але й дидактично правильним рішенням. Десятий розділ посібника присвячено міжнародному співробітництву білоруських архівістів.

Особливу цінність мають розділи 11–13 – “Архіви особового походження”, “Конфесійні архіви”, “Архівна білорусика та закордонна частина Національного архівного фонду Республіки Білорусь”. Такого роду матеріал, як правило, відсутній у підручниках та навчальних посібниках з архівознавства, незважаючи на його пізнавальну й практичну цінність для студентської аудиторії. Зміст розділу “Архіви особового походження” складається з параграфів, у яких аналізується термінологія тематики розділу, стисло охарактеризовані родові (фамільні) архіви, колекції і збірки архівних документів, особові архіви. У термінологічній частині наведено класифікацію фондів особового походження не тільки усталену в білоруському архівознавстві, а й прийнятну в інших країнах – Україні, Німеччині, Польщі, Росії.

Розділи 14–22 охоплюють матеріал, присвячений теорії і методичці організації архівної справи в республіці, розкривають універсальні принципи й методи архівної роботи, що задекларовано авторами у передмові як основна мета цієї частини змісту. Їй передують характеристика сучасної нормативно-правової й методичної бази з архівної справи Республіки Білорусь. Параграфи цього розділу не тільки розкривають основні положення нормативно-правових актів та методичних документів, а й, що дуже важливо, зазначають міру відповідальності за порушення законодавства з архівної справи. В окремому розділі розглянуто класифікацію документів Національного архівного фонду Республіки Білорусь, де проаналізовано диференціацію документів на рівні Національного архівного фонду, та класифікаційні схеми документів у межах архіву й архівного фонду. Наступні розділи посібника цілком виправдано детально структуровані за окремими напрямками архівної роботи.

Так, розділ з експертизи цінності документів Національного архівного фонду Республіки Білорусь (один з найбільш концептуальних у посібнику) містить визначення поняття “експертиза цінності”, роз-

криває принципи і критерії визначення цінності документів, сутність методів вивчення цінності ділових паперів і визначення строків їх зберігання, процеси відбору документів для зберігання або знищення. Розділ “Комплектування державних архівів Республіки Білорусь” розглядає технологію визначення джерел комплектування державних архівів серед державних установ, організацій недержавної форми власності, громадських організацій і громадян, а також процедуру прийому документів до державних архівів. Матеріал з обліку документів Національного архівного фонду – один із найскладніших, на нашу думку, в архівній практиці, деталізовано у посібнику за операціями, відповідно до процесів руху документа в архіві, а також за видами облікових документів (облік документів, внесених до архівної справи, документів особового походження, документів з особового складу, унікальних і особливо цінних справ та документів, документів з матеріальними цінностями, музейних предметів, мікрофотокопій страхового фонду та фонду користування). Логічно пов’язаний із цим розділом матеріал наступного розділу – “Забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду Республіки Білорусь”, у якому розглянуто методи створення оптимальних умов зберігання документів з паперовою основою і розміщення їх у сховищі, порядок видачі справ й описів з архівосховища, перевірка наявності і стану справ, перевірка технічного і фізико-хімічного стану документів і заходи із забезпечення їх фізичної збереженості, збереженості документів під час надзвичайних ситуацій. Розділ, присвячений системі науково-довідкового апарату до документів Національного архівного фонду, крім розгляду різних видів архівних довідників, надає студентам інноваційний матеріал – аналіз теоретичних аспектів опис документної ретроспективної інформації та міжнародних стандартів, опис архівних документів. Завершується посібник розділами “Використання документів Національного архівного фонду Республіки Білорусь” та “Організація роботи архіву”.

Як ми зазначали вище, автори посібника змогли викласти максимально необхідні смислові аспекти навчальної дисципліни у концентрованому обсязі інформації, що дозволяє сприйняти, зрозуміти і запам’ятати її студентом. Також у навчальному посібнику мають місце необхідні для подібних видань такі дидактичні елементи, як питання та завдання для самоконтролю знань, список джерел та літератури.

Безперечно, у рецензентів є власні погляди, що відрізняються від авторських, на окремі положення, викладені у посібнику. Більшою мірою, правда, вони мають концептуальний характер. Так, визначаючи об’єкт архівознавства, автори посібника традиційно (як вони самі вказують) розуміють його як *архівний документ* (стор. 13). На нашу думку, таким є *архів* за першим визначенням, яке надають автори посібника – *установа або його підрозділ для зберігання архівних документів і організації користування ними*. Причому, надаючи інші три визначення

терміна “архів” (там само) і не виокремлюючи вказане вище як головне, автори посібника нівелюють значущість цього поняття як базового для архівознавства. Відповідно предметом архівознавства у посібнику визначено *створення, пошук, відбір, опрацювання, зберігання архівних документів і користування ними у межах архівних фондів, архівів та інших документальних комплексів* (там само). Створення архівних документів аж ніяк не може бути складовою предмета архівознавства; це не виправдано розширює предметну сферу цієї наукової дисципліни. Вважаємо, що предметом архівознавства є *теоретичні і практичні аспекти організації роботи архівів*. У цьому контексті під організацією роботи розуміється як безпосередня організація керування (нормативно-правова і методична) роботою архіву в цілому, так і організація процесно-операційної технології роботи в архіві з архівними документами. Розглядаючи зв'язок архівознавства з іншими науковими дисциплінами, автори серед інших цілком справедливо вказують документознавство (стр. 16), однак визначення цієї дисципліни (*наукова дисципліна, яка вивчає закономірності створення документів, принципи організації, документообіг і побудову систем документації*), на нашу думку, повинно бути дещо іншим. По-перше, не завжди створення документів пов'язано з деякими закономірностями, по-друге, наявність принципів організації документообігу і створення систем документації, як складових предмета, виключає з предмета документознавства документи, що функціонують поза документообігом і зазначених систем. Наш погляд на документознавство дещо ширший: *документознавство – це наука, що вивчає характеристики документів, процеси їх створення, зберігання і функціонування*.

Є декілька побажань. Оскільки у посібнику часто вживаються терміни “унікальний архівний документ” та “особливо цінний архівний документ” бажано було б у розділі, присвяченому експертизі цінності документів, надати визначення цих термінів. У Республіці Білорусь нагромаджено певний досвід роботи з електронними документами й функціонує наукова інституція, що досліджує організацію роботи з електронною документацією. Тому варто було хоча б у загальних рисах викласти у посібнику основні результати цієї діяльності та напрями роботи зі створення електронних архівів у республіці. Водночас ми розуміємо, що обсяг посібника, можливо, регламентовано навчальною програмою з дисципліни та кількістю годин, що відведено на її вивчення.

Безперечно, що висловлені зауваження і пропозиції не знижують високий професійний рівень змісту навчального посібника як архівознавчого, так і педагогічного. Вважаємо, що воно допоможе студентам якісно оволодіти основами архівознавства і буде з успіхом використовуватися ними у подальшій практичній діяльності, а досвід білоруських колег буде сприйнято українськими архівістами під час створення ними вітчизняних навчальних видань із зазначеної дисципліни.

М. В. КАГАЛЬНА*

“БИТВА ЗА УКРАЇНУ”

(до 70-річчя звільнення України від нацистських загарбників)

28 жовтня 2014 року в Центральному державному архіві громадських об'єднань України відбулося відкриття виставки документів Національного архівного фонду “Битва за Україну”, присвяченої 70-й річниці звільнення України від нацистських загарбників.

На виставці були представлені документи з фондів архіву, що дозволяють відтворити поступове просування радянських військ на захід і вигнання з українських земель частин вермахту: визволення Лівобережної України та м. Києва, форсування р. Дніпро, звільнення Правобережної України та західних областей, вихід на державні кордони з сусідніми Білорусією, Румунією, Польщею, Угорщиною.

Видовий спектр документів експозиції різноманітний – це оперативні плани бойової діяльності Представництв Українського штабу партизанського руху при Військових радах Воронежського і Південно-Західного, 1-го і 2-го Українських фронтів; повідомлення першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про звільнення міст Суми, Київ, Львів та про вихід військ на державний кордон; листівки про бойові дії та просування військ територією України й ін.

Особливий інтерес становлять документи про мобілізацію місцевого населення звільнених областей до лав Червоної армії та для відбудови комунікацій у напрямку руху військ фронтів.

На увагу також заслуговують документи про відзначення учасників боротьби за Україну: листи М. Хрущова Й. Сталіну з пропозицією заснувати орден Богдана Хмельницького та медаль “За визволення України”; накази, довідки та повідомлення про нагородження тощо.

Під час презентації виставки був продемонстрований хронікально-документальний фільм про визволення України від нацистських окупантів з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Особливістю відкриття виставки стало урочисте передавання на державне зберігання до ЦДАГО України колекції оцифрованих доку-

---

* Кагальна Марія Володимирівна – архівіст I категорії відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Під час відкриття виставки документів «Битва за Україну».

Зліва направо: заступник голови Укрдержархіву О. В. Музичук, провідний науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України Т.В. Вронська, завідувач сектору польових робіт ВГО «Союз «Народна пам'ять»» І.М. Слюсар, заступник директора ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Г. І. Божук, заступник директора ЦДАГО України О. В. Бажан. ЦДАГО України, 28 жовтня 2014 р.

ментів з фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, що висвітлюють історію України періоду Другої світової війни. Ініціатором цієї події стала Всеукраїнська громадська організація «Союз «Народна пам'ять»». Основним її завданням є пошук та перезахоронення воїнів, загиблих під час Першої та Другої світових воєн, а також облаштування військово-меморіальних об'єктів. У зв'язку із військовими діями на Донбасі, члени організації долучилися й до гуманітарної місії «Чорний тюльпан», спрямованої на пошук, ексгумацію та евакуацію тіл українських військових, які загинули в зоні проведення антитерористичної операції.

Займаючись виявленням останків бійців Червоної армії, які не повернулися до рідних домівок після завершення Другої світової війни, члени «Союзу «Народна пам'ять»» паралельно проводили виявлення документів у вітчизняних і зарубіжних архівах, що могли б пролити світло на факти загибелі воїнів та допомогти у польових роботах із встановлення ще не знайдених місць їх поховання. Накопичені в процесі пошукової діяльності архівні матеріали і склали основу переданої до ЦДАГО України колекції документів. Вона представлена документами

Пошуковці – архівісти – історики під час відкриття виставки документів “Битва за Україну”. Зліва направо: заступник директора ЦДАГО України О. В. Бажан, доцент Національної академії Служби безпеки України С. П. Ляковська, завідувач сектору польових робіт ВГО «Союз “Народна пам’ять”» І. М. Слюсар, провідний науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України Т. В. Вронська.
ЦДАГО України,
28 жовтня 2014 р.

Експерсія виставкою документів “Битва за Україну”.
ЦДАГО України, 28 жовтня 2014 р.

Заступник
директора ЦДАГО
України О. В. Бажан
та представник
ВГО «Союз
“Народна пам’ять”»
Р. О. Бортник
обговорюють
питання подальшої
співпраці.
ЦДАГО України,
28 жовтня 2014 р.

штабів Київського особливого військового округу та окремих військових частин Червоної армії. Унікальність цих джерел полягає у тому, що їх вивчення допоможе дослідникам переосмислити деякі аспекти війни: побут бійців, морально-психологічне становище в частинах, проблеми матеріального і військового забезпечення, людські й матеріальні втрати. Серед переданих документів – плани оборонних боїв, накази, оперативні зведення, журнали бойової діяльності, схеми розташування військових частин, карти тощо.

Приймаючи копії документів, заступник директора ЦДАГО України О. В. Бажан наголосила на важливості зібраних Всеукраїнською громадською організацією «Союз “Народна пам’ять”» матеріалів, адже вони допоможуть заповнити певний інформаційний вакуум у вивченні вітчизняними істориками перебігу військових дій на території України в період Великої Вітчизняної війни та змістовно доповнять документальну базу ЦДАГО України. Також вона подякувала членам організації за відповідальну та благородну місію, яку вони здійснюють.

На захід завітали заступник голови Державної архівної служби України О. В. Музичук, заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного Г. І. Божук, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України Т. В. Вронська, представники Всеукраїнської громадської організації «Союзу “Народна пам’ять”» Р. О. Бортник, І. М. Слюсар та ін.

Л. В. ВАЩУК*

**“МАЙДАН. ПРОСТІР ГІДНОСТІ,
СВОБОДИ І ЄДНАННЯ”**
(до 10-ї річниці Помаранчевої революції
та річниці Революції гідності)

26 листопада 2014 року в Центральному державному архіві громадських об'єднань України відбулося урочисте відкриття виставки документів Національного архівного фонду “Майдан. Простір гідності, свободи і єднання”, присвяченої 10-й річниці Помаранчевої революції та річниці Революції гідності.

У запропонованій до уваги громадськості виставці представлено документи з фонду Помаранчевої революції, що зберігається в ЦДАГО України. Серед них – інформаційні видання і бюлетені політичних партій і громадських організацій, агітаційні листівки на підтримку основних кандидатів на пост Президента України, а також вірші та карикатури пересічних учасників революції. Ці матеріали дають змогу прослідкувати не лише перебіг подій, які вирували в країні 10 років тому, а й основні причини, що привели людей на Майдан, їх ідеї та політичні переконання.

Оснoву ж виставки склали документи, зібрані співробітниками ЦДАГО України на Майдані Незалежності в Києві з перших днів протестних акцій у листопаді 2013 р. і до їх трагічного завершення у лютому 2014 р. Події, що отримали назву Революція гідності, відтворені документами, різноманітними за видом та інформативністю. Значну кількість цих матеріалів становлять агітаційні листівки та друкoвані видання політичних партій, громадських організацій і громадян-активістів Майдану, в яких зафіксовані вимоги суспільства щодо підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, відставка чинної влади, припинення політичних репресій проти активістів Майдану, заклики брати участь у народних віче тощо.

Документи Революції гідності, як і матеріали Помаранчевої революції 2004 р., містять значний масив самвидавів, віршів, малюнків, карикатур учасників протестних акцій, які чітко відображають настрої суспільства та його прагнення змінити ситуацію в країні.

Особливу увагу відвідувачів викликали листівки та наліпки, які дають уявлення про організацію наметового життя протестуючих: розсе-

---

* *Ващук Людмила Вікторівна* – провідний спеціаліст відділу формування НАФ і діловодства Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Виступ заступника
міністра юстиції
України.
І. В. Бондарчука
під час відкриття
виставки документів
“Майдан. Простір
гідності, свободи
і єднання”.
ЦДАГО України,
26 листопада 2014 р.

лення, харчування, забезпечення інформацією та проведення культурних заходів.

Крім того, під час відкриття виставки відбулася церемонія передавання на державне зберігання до ЦДАГО України документів учасників Революції гідності. Київський фотограф та активіст Майдану В.Б. Зінченко поповнив колекцію архівних документів про Революцію гідності сотнею авторських фоторобіт. Цей масив візуальних документів, що хронологічно відтворюють перебіг революційних подій з 24 листопада 2013 р. по 5 березня 2014 р., було продемонстровано відвідувачам виставки у форматі слайд-шоу.

В холі приміщення ЦДАГО України експонується фотовиставка деяких із переданих В. Б. Зінченком на державне зберігання авторських робіт, які яскраво ілюструють найдраматичніші моменти Революції гідності, що відбувалися на Майдані та вул. М. Грушевського. Зануренню в атмосферу минулорічних подій сприяли художня інсталяція, в якій використано експонати Музею шістдесятництва, та записи відомих пісень українських виконавців, що звучали на Майдані.

Також на зберігання до архіву передано матеріали, зібрані студентами історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в ході реалізації проекту “Архів студентського Майдану”. Голова Наукового товариства студентів та аспірантів історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка О.Р. Магдич розповів, що організаційним комітетом проекту заплановано збір матеріалів про участь та роль студентів у революційних подіях, зокрема, листівок, прокламацій, звернень і фотографій. Для ознайомлення громадськості

Під час відкриття виставки документів “Майдан. Простір гідності, свободи і єднання”. Виступає заступник директора ЦДАГО України О. В. Бажан. Позаду справа наліво: перший заступник голови Укрдержархіву І. М. Кісіль, голова Укрдержархіву Т. І. Баранова, заступник міністра юстиції України І. В. Бондарчук, фотограф В. Б. Зінченко, голова НТСА історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Р. Магдич.
ЦДАГО України, 26 листопада 2014 р.

на виставці представлено деякі із зібраних документів: інформаційні бюлетені “Голос Євромайдану”, “Майдан. Територія волі”, дайджест новин “Віче. Свіжі новини Євромайдану”, агітаційні листівки та наліпки на підтримку Революції гідності, серія марок “Пошта Майдану” та ін. Серед репрезентованих матеріалів значний масив склали документи Студентської координаційної ради – заяви, офіційні звернення та прес-релізи студентських акцій.

У відкритті виставки взяли участь заступник міністра юстиції України І. В. Бондарчук, голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова, перший заступник голови Державної архівної служби України І. М. Кісіль, фотограф і активіст Майдану В. Б. Зінченко, голова НТСА історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Р. Магдич. Також захід відвідали генерал-лейтенант, народний депутат Верховної Ради України II скликання (1994–1998), экс-заступник голови СБУ О. О. Скіпальський, президент

Фрагмент експозиції виставки “Майдан. Простір гідності, свободи і єднання”.
Фотографії В. Б. Зінченка, передані на державне зберігання до ЦДАГО України.
ЦДАГО України, 26 листопада 2014 р.

Документи Національного архівного фонду, що зберігаються в ЦДАГО України.
ЦДАГО України, 26 листопада 2014 р.

Архівіст I категорії М. В. Кагальна проводить екскурсію виставкою документів
“Майдан. Простір гідності, свободи і єднання”.
ЦДАГО України, 26 листопада 2014 р.

Української іноземної юридичної колегії Д. М. Курдельчук, провідний науковий співробітник Музею шістдесятництва О. О. Лодзинська, працівники державних архівних установ та представники громадськості.

У своїх промовах присутні наголошували на важливості збирання та подальшого збереження документів, що вже сьогодні стали джерелом дослідження сучасної історії України.

Наукове видання

Редактор *Володимир Янішевський*

Літературне редагування *Марини Цілини*

Коректор *Микола Дзьобак*

Переклад англійською мовою *Ольги Волкотруб*

Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*

Оригінал-макет *Ірини Собко*

Здано до набору 03.11.2014. Підписано до друку 23.01.2015. Формат паперу 70x108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 30,27. Умовн. фарбо-відб. 30,79. Обл.-вид. арк. 28,71.
Наклад 103. Зам. .

“Архіви України”, № 6, 2014. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.